

ALTERRA

WAGENINGEN UR

Maatschappelijke prestaties

Meer publieke diensten en minder publieke lasten door de landbouw met behulp van het
Gemeenschappelijk Landbouwbeleid

J. Westerink
B.C. Breman
M.J. Smits
F.A.N. van Alebeek
G. Migchels
G. Bakker
M.C. van Amersfoort
R.A.M. Schrijver

Alterra-rapport 1961, ISSN 1566-7197

Maatschappelijke prestaties

Maatschappelijke prestaties

**Meer publieke diensten en minder publieke lasten door de landbouw met
behulp van het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid**

J. Westerink¹⁾

B.C. Breman¹⁾

M.J. Smits²⁾

F.A.N. van Alebeek³⁾

G. Migchels⁴⁾

G. Bakker¹⁾

M.C. van Amersfoort⁵⁾

R.A.M. Schrijver¹⁾

¹⁾ Alterra Wageningen UR

²⁾ LEI Wageningen UR

³⁾ PPO Wageningen UR

⁴⁾ ASG Wageningen UR

⁵⁾ Aequator BV

Alterra-rapport 1961

Alterra, Wageningen, 2009

REFERAAT

Westerink, J., B.C. Breman, M.J. Smits, F.A.N. van Alebeek, G. Migchels, G. Bakker, M.C. van Amersfoort en R.A.M. Schrijver, 2009. *Maatschappelijke prestaties. Meer publieke diensten en minder publieke lasten door de landbouw met behulp van het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid*. Wageningen, Alterra, Alterra-rapport 1961. 206 blz.; 11 fig.; 7 tab.; 114. ref.

De landbouw levert niet vanzelf wat de maatschappij wenst. Verduurzaming en vermaatschappelijking van de landbouw betekent dat negatieve effecten van de landbouw worden verminderd en dat de landbouw meer 'publieke diensten' gaat leveren. In dit rapport wordt daarvoor de verzamelterm 'maatschappelijke prestaties' gebruikt. Sturing door de overheid is nodig om de levering van deze prestaties te waarborgen. Subsidie is daarvoor één van de mogelijkheden. Het onderzoek omvat een inventarisatie van ideeën voor mogelijke nieuwe maatschappelijke prestaties, voor een deel op thema's die nog niet of nauwelijks worden bediend vanuit het huidige landbouwmilieubeleid in Nederland. Een deel van de ideeën komt voort uit bestaande regelingen elders in Europa. Het onderzoek vindt plaats in de context van de beleidsontwikkeling met betrekking tot het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid.

Trefwoorden: duurzame landbouw, externe effecten, Europa, externaliteiten, Gemeenschappelijk Landbouwbeleid, GLB, groenblauwe diensten, Houtskoolschets, landbouwmilieumaatregelen, maatschappelijke prestaties, publieke diensten, sturing, instrumenten, vermaatschappelijking

ISSN 1566-7197

Omslagfoto: Arjan Dekking, PPO/AGV

Begeleidingscommissie:

Gerard van Wakeren, LNV Directie Regionale Zaken (opdrachtgever)

Jan-Gerrit Deelen, LNV Programmadirectie GLB

Gerrit Valkeman, Provincie Overijssel

René Klein, Natuurlijk Platteland West

Sjors Willems, Biologica

Carlos Ceelaert, Waterschap Dommel

Dit rapport is op inhoudelijke kwaliteit beoordeeld door Petra Berkhout (LEI-WUR)

Dit rapport is gratis te downloaden van www.alterra.wur.nl (ga naar 'Alterra-rapporten'). Alterra verstrekt geen gedrukte exemplaren van rapporten. Gedrukte exemplaren zijn verkrijgbaar via een externe leverancier. Kijk hiervoor op www.boomblad.nl/rapportenservice.

© 2009 Alterra

Postbus 47; 6700 AA Wageningen; Nederland

Tel.: (0317) 474700; fax: (0317) 419000; e-mail: info.alterra@wur.nl

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van Alterra.

Alterra aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

Inhoud

Woord vooraf	9
Summary	11
Samenvatting	13
1 Inleiding	23
1.1 Achtergrond	23
1.2 Probleemstelling	24
1.3 Onderzoeksvragen	24
1.4 Afbakening	24
1.5 Leeswijzer	25
2 Beleidscontext	27
2.1 Omvorming GLB: van prijssteun naar inkomenssteun naar maatschappelijke prestaties	27
2.2 De toekomstvisies: vanuit EU en vanuit Nederland	28
2.2.1 De Europese Commissie	28
2.2.2 Het Coalitieakkoord	29
2.2.3 Houtskoolschets	29
2.3 Bestaande beleidsinstrumenten voor maatschappelijke prestaties	29
2.3.1 Agrarisch natuur- en landschapsbeheer	30
2.3.2 Catalogus Groenblauwe Diensten	30
2.4 Wat ontbreekt nog?	31
3 Wat zijn maatschappelijke prestaties?	33
3.1 Denken over diensten en prestaties	33
3.1.1 Van maatschappelijke waarden naar publieke diensten	33
3.1.2 Positieve en negatieve externaliteiten	37
3.1.3 Het concept van de totale economische waarde: ecosysteemdiensten	39
3.1.4 Het concept van groene en blauwe diensten: bovenwettelijkheid	40
3.2 Waarderen van maatschappelijke prestaties	41
3.2.1 Wat is de waarde van publieke goederen en -diensten?	41
3.2.2 Hoe kan een prijs worden bepaald voor maatschappelijke prestaties?	42
3.2.3 Hoe kunnen maatschappelijke prestaties worden gefinancierd?	43
3.3 Definitie en conclusie	46
4 Methodiek	49
4.1 Inventarisatie van ideeën	49
4.2 Doel van het beoordelingskader	50
4.3 Beleidsthema's	51
4.4 Maatschappelijke relevantie	53
4.5 Samenvatting beoordelingskader	54
4.6 Gebruik beoordelingskader	56

5	Maatschappelijke prestaties naar thema	59
5.1	Biodiversiteit en ecologie	60
5.2	Landschap	62
5.3	Cultuurhistorie	64
5.4	Milieu	65
	5.4.1 Terugdringen kunstmest	66
	5.4.2 Terugdringen gebruik bestrijdingsmiddelen	66
	5.4.3 Milieubedrijfsplan	66
	5.4.4 Luchtkwaliteit	66
	5.4.5 Bevindingen	67
5.5	Klimaat en energie	67
	5.5.1 Verminderen emissie broeikasgassen	68
	5.5.2 Bio-energie	68
	5.5.3 CO2-vastlegging	69
	5.5.4 Energiebesparing	69
	5.5.5 Bevindingen	69
5.6	Water	70
	5.6.1 Nutriëntenuitspoeling en verontreinigingen	71
	5.6.2 Ecologie	71
	5.6.3 Verdroging	71
	5.6.4 Veiligheid en Waterberging	71
	5.6.5 Bevindingen	72
5.7	Bodem	73
5.8	Dierenwelzijn	75
	5.8.1 Aangepaste stalsystemen	76
	5.8.2 Aangepast diermanagement	77
	5.8.3 Labelen productiesystemen	78
5.9	Platteland	78
5.10	Educatie en recreatie	80
5.11	Zorg	82
5.12	Bedrijfssystemen en gebiedsgericht werken	83
	5.12.1 Bedrijfssystemen	83
	5.12.2 Gebiedsgericht werken en gebiedscontracten	85
6	Discussie	87
6.1	Een lijst die nooit compleet is	87
6.2	Veel is al mogelijk	87
6.3	Meer dan één top 20	88
6.4	Nuanceren van de scores	90
6.5	Afstemming met andere departementen	91
6.6	Mogelijke rollen van LNV bij de doorontwikkeling van maatschappelijke prestaties	92
7	Overwegingen ten aanzien van uitvoering en instrumentarium	95
7.1	Inleiding	95
7.2	Algemene overwegingen	95
7.3	Verschillende type instrumenten	97
7.4	Schaal en niveau van de voorziening van maatschappelijke prestaties	99

7.5	De aard van de afspraken	102
7.6	Controle, handhaving en monitoring	105
8	Aanbevelingen en conclusies	107
	Literatuur	109

Bijlagen

1	Enkele citaten uit de Houtskoolschets	121
2	Brief aan Agrarische Natuurverenigingen	123
3	Groslijsten met ideeën voor maatschappelijke prestaties	125
4	Gevoeligheidstest	187
5	Projecten Functionele Agrobiodiversiteit (FAB)	195
6	Configuraties rondom het GLB	197
7	Beoordelingskader Maatschappelijke prestaties	199
8	Verder ontwikkeld beoordelings kader maatschappelijke prestaties	202
9	Deelnemers workshop LNV 1 juli 2009	205

Woord vooraf

Twee belangrijke inzichten staan aan de wieg van deze studie: de landbouw in Nederland moet duurzamer en de landbouw heeft de maatschappij zoveel meer te bieden dan voedsel alleen. Voor boeren is het een worsteling een strategie uit te stippelen voor een bedrijf met toekomst, waar zij hun hart en ziel in kunnen leggen. Voor overheden is het een worsteling om te sturen op verduurzaming en vermaatschappelijking van de landbouw, op een wijze die politiek haalbaar en maatschappelijk en economisch verantwoord is. Deze studie wil bijdragen aan het denken over en het vormgeven van maatregelen die de landbouw en de maatschappij dichter bij elkaar kunnen brengen. Ruim 200 praktische ideeën voor maatschappelijke prestaties zijn bijeen gebracht ten bate van de beleidsontwikkeling rondom het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid. Linksom of rechtsom, met of zonder GLB, we hopen dat deze studie inspireert tot vernieuwing zowel in de landbouw als in het beleid.

Met dank aan iedereen die heeft meegedacht, meegelezen, meegeschreven en ideeën heeft aangeleverd.

Namens het onderzoeksteam,

Judith Westerink

Summary

Since World War II, agriculture in The Netherlands has gone through a process of intensification and farm enlargement, supported by subsidies, technological development and rural reconstruction, including redistribution of land. Agriculture in The Netherlands nowadays is very successful in efficient food production, but this process also led to unwanted side-effects with respect to environment, biodiversity, landscape, animal welfare and urban-rural relations. Society asks from farmers to deliver public goods and services, such as beautiful landscapes, and to diminish negative external effects (public bads or disservices) from agricultural production, such as pollution of groundwater. In this report, such measures are summarized as 'public accomplishments'.

Public accomplishments are measures taken by farmers to supply public goods and services and to diminish public disservices from agriculture.

Public accomplishments are not delivered through market forces. Governments can make use of different types of instruments to ensure the deliverance of these accomplishments: regulating incentives, financial incentives and moral incentives. Public goods and services can generally be ensured best through positive financial incentives (subsidies). Public bads and disservices can generally be tackled best through regulating incentives or negative financial incentives (taxes). However, governments strive for a 'level playing field' with respect to these incentives. Governments are not likely to make rules that are much more restrictive than rules in other countries. Also, governments agreed in WTO context only to subsidize accomplishments that go beyond the obligatory level, in order to avoid unfair competition. The EU policy to only allow agri-environmental payments based on income foregone and costs incurred also originates from this aim.

Rules and regulations therefore tend to be on the conservative side in order to protect the competitive position of the own farmers. If society still wants to diminish public disservices beyond the level that is already obligatory, subsidizing can be a (temporary) solution. This goes for issues such as environment, animal welfare and neighboring biodiversity. Subsidies are the most suitable instrument for public goods and services such as landscape, public access of farmland and agrarian biodiversity.

The context of this study is the policy development with respect to the Common Agricultural Policy. The Dutch government aims for less distortion of the market in combination with more funds for public accomplishments. The government was interested in a definition of public accomplishments and in ideas for accomplishments that are additional to the measures that are currently subsidized through agri-environmental schemes in The Netherlands.

An inventory of ideas was done through literature study and interviews among experts in The Netherlands (including Environmental Cooperatives). Also, a quick-

scan was made of schemes in other European countries. A framework was developed to assess and organize the ideas with respect to prospect, demand from society, feasibility and expected willingness (of farmers) to participate. In total 234 ideas for measures were summarized that may contribute to 12 issues:

	Issue	Number of proposals
1	Biodiversity and ecology	34
2	Landscape	14
3	Cultural history, heritage	21
4	Environment	31
5	Climate, energy	17
6	Water	17
7	Soil	18
8	Animal welfare	27
9	Rural development	17
10	Education and recreation	16
11	Care	2
12	Farming systems and spatially coherent cooperation	20

For some of the issues and proposed measures, there was discussion about the extent of market failure and the need for steering by the government, for instance with respect to ‘energy’ and ‘care’. For other issues, it may be questioned whether a public good is at stake, such as in the case of ‘soil’. Some of the proposed measures for ‘new’ themes such as ‘climate’, were no new measures because they are already included in agri-environmental schemes. For instance, tree hedgerows can be subsidized through the existing AES, but they can also serve new purposes such as carbon dioxide sequestration.

Some of the proposed public accomplishments described involve far-reaching measures, such as changes in the water table, farming for nature and water retention. Long-term contracts would be more suitable for these measures than the 5-7 years that are current practice. The current European prerequisites with respect to payment base, land use and contract duration seem to have insufficient match with the so-called ‘Blue Services’, including water retention. Because of the importance of the issue ‘water’ for The Netherlands, the government could aim for a leading role in the development of Blue Services in consultation with the European Commission.

Another important way to achieve more effective public accomplishments is organizing spatially coherent areas in which these are delivered, for instance by means of collective contracts. This is especially the case with measures in the field of ‘biodiversity’, ‘landscape’ and ‘water’.

The list of possible public accomplishments will never be complete. Demand from society for public accomplishments from agriculture may change in future. Also, agriculture will develop further. A scheme for rewarding public accomplishments should be adaptable to these changes and should strengthen the meaning of agriculture for society.

Samenvatting

Deze samenvatting is tevens als brochure uitgegeven

0.1 Landbouw levert niet vanzelf wat de maatschappij wenst

Het landschap en de biodiversiteit van grote delen van Europa zijn gevormd door de landbouw. Tot in de loop van de 20^e eeuw waren bodem en water de belangrijkste productiemiddelen waar men veelal zorgzaam mee omsprong. Historische en kleinschalige landschappen waren gemeengoed en cultuurhistorisch waardevolle gebouwen bleven in gebruik. Ouderen en mensen met beperkingen maakten integraal deel uit van het gezinsbedrijf en agrarische gemeenschappen. Klimaatverandering was een onbekend begrip. Van ecosystemendiensten en maatschappelijke prestaties had nog nooit iemand gehoord, maar er werd gebruik gemaakt van wat het land opleverde en er waren nog volop grutto's, veldleeuweriken en korenbloemen.

Er was echter ook veel armoede op het platteland en van voedselzekerheid was geen sprake. In de tweede helft van de 20^e eeuw is een enorme intensivering en schaalvergroting van de landbouw ingezet. Deze was gemotiveerd door de wens tot hogere voedselproductie en werd flink ondersteund door de beschikbaarheid van kunstmest, gewasbeschermingsmiddelen, veredeling, onderzoek, voorlichting, onderwijs, subsidies en ander stimulerend beleid van nationale en Europese overheden. Deze intensivering en schaalvergroting waren in Nederland uitermate succesvol, maar hebben naast grote welvaart en betaalbare en gezonde voeding ook nadelen met zich meegebracht.

Schaalvergroting, intensivering en internationalisering van de voedselmarkt hebben cultuurhistorische landschappen ingrijpend veranderd en hebben voor een forse stroom emissies naar bodem, water en lucht gezorgd. De biodiversiteit in agrarische gebieden is sterk afgenomen (Bredenoord et al. 2008, Donald et al. 2006, Robinson en Sutherland 2002) en naastgelegen natuurgebieden lijden onder versnippering, vermesting en verdroging. Dierenwelzijn is onder druk komen te staan door een economische noodzaak tot efficiënt produceren. Door vergaande mechanisering is er voor ouderen en mensen met beperkingen geen vanzelfsprekende arbeidsplaats meer op agrarische bedrijven. Een overgrote meerderheid van de Nederlanders woont inmiddels in de steden. Een landbouw die produceert voor de wereldmarkt en supermarkten die inkopen op de wereldmarkt leiden er bovendien toe dat voor de burger de verbinding tussen zijn voedsel en de (lokale/regionale) landbouw uit beeld verdwijnt. Daardoor verliest de landbouw ook een deel van zijn maatschappelijk draagvlak en legitimiteit.

Deze negatieve trends en effecten worden al lang en breed onderkend, maar deze zijn nog niet op alle terreinen tot stilstand gebracht. Tegentrends zijn merkbaar, zoals de opkomst van streekproducten. De maatschappij erkent intussen dat een aantal ecosystemendiensten genegeerd en in verval is geraakt en dat de samenleving een

aantal (voorheen vanzelfsprekende) ‘bijproducten’ van het agrarisch bedrijf gaat missen. Aan de landbouw wordt gevraagd om collectieve goederen in de vorm van diensten aan de samenleving te leveren. De landbouw zelf zoekt naar wegen om haar maatschappelijk draagvlak weer te vergroten.

Het is de vraag in hoeverre de huidige landbouw, in de sociale, technologische en economische context van de 21^e eeuw, die diensten wil en kan leveren. De inkomens van veel agrarische gezinsbedrijven staan onder grote druk. Hoe kunnen we in die context een duurzame landbouw en de gewenste diensten stimuleren?

Uitwassen in emissies en dierenwelzijn worden door middel van wet- en regelgeving aangepakt. Een gereedschapskist van vergunningen, certificeringstelsels, convenanten, subsidies en stimuleringsmaatregelen is door verschillende overheden ingezet om de landbouw in gewenste richtingen te stimuleren. Uit diverse pilots, projecten en ontwikkelingsprogramma’s blijkt dat een deel van de landbouwsector ook bereid en in staat is om diensten te ontwikkelen en te leveren.¹ Denk bijvoorbeeld aan de opkomst van agrarisch natuur- en landschapsbeheer, zorglandbouw² en boerenlandpaden³. Systemen van vergoeding of beloning kunnen een belangrijke instrumenten zijn om de Europese landbouw in de gewenste richting te ontwikkelen. Voor een deel gebeurt dat ook al door middel van de plattelandsontwikkelingsprogramma’s (POP).

Het Europese landbouwbeleid biedt kansen om stimulansen vorm te geven die de landbouw helpen zich verder te verduurzamen en de maatschappelijke rol en functies te vervullen die de samenleving van haar vraagt. Dit rapport biedt op een reeks van maatschappelijke thema’s en vraagstukken een brede inventarisatie van ideeën en voorstellen voor maatregelen en diensten die de landbouw zou kunnen ontwikkelen en het biedt een onderbouwing voor het belonen van maatschappelijke prestaties op basis van de economische theorie.

0.2 Beleidscontext

De toekomst van het gemeenschappelijk landbouwbeleid (GLB) van Europa is onderwerp van discussie. Tijdens de zogenaamde *health check* (een tussentijdse evaluatie van het GLB in 2008, zie CR (EC) No 72/2009) zijn de verschillende visies weer op tafel gelegd. De Europese Commissie (EC) pleit onder andere voor het afbouwen van marktinstrumenten en het aangaan van nieuwe uitdagingen, zoals risicomanagement, klimaatverandering, efficiënt watergebruik, bio-energie en biodiversiteit. Deze nieuwe uitdagingen wil de EC financieren via onder meer uitbreiding van de verplichte modulatie. Met modulatie wordt bedoeld: een deel van het budget van het GLB wordt overgeheveld van directe inkomenssteun (1^e pijler) naar plattelandsontwikkeling (2^e pijler). Een andere mogelijkheid is een aantal

¹ Zie bijvoorbeeld www.natuurlijkplatteland.nl, www.multifunctionelelandbouw.nl, www.waardewerken.nl, www.boerenvoornatuur.nl, en www.spade.nl

² Zie www.landbouwzorg.nl

³ Zie <http://www.boerenlandpad.nl/>

maatregelen binnen de 1^e pijler te brengen op basis van Artikel 68 van Verordening 1782/2003.

In april 2009 heeft minister Verburg op basis van de mogelijkheden van de *health check* een extra pakket maatregelen aangekondigd, ter waarde van 190 miljoen euro, voor innovaties in de landbouw en versterking van maatschappelijke waarden zoals natuur, milieu, landschap en dierenwelzijn.⁴ Dit is in lijn met de Houtskoolschets (LNV 2008), waarin het Kabinet pleit voor meer marktwerking in de Europese landbouw en daarnaast voor meer geld voor maatschappelijke prestaties. In de Houtskoolschets is dat als volgt geformuleerd: *Naar de mening van het kabinet moet het toekomstig Europees Landbouwbeleid in dienst staan van versterking van de concurrentiekracht en marktorientatie van de agrarische sector, die duurzaam en veilig produceert en die tevens maatschappelijke waarden levert die niet via de markt beloond worden. Dat betekent dat het bestaande instrumentarium van markt- en prijsbeleid en van generieke inkomenssteun verder wordt afgebouwd en wordt vervangen door een systeem dat de verdere marktorientatie van de sector stimuleert, in combinatie met beloning van maatschappelijke prestaties en compensatie voor aanmerkelijke belemmeringen bij de agrarische bedrijfsuitvoering, dan wel wettelijke restricties die verder gaan dan gebruikelijke voor soortgelijke agrarische bedrijven in de EU.*

De huidige budgetronde van het GLB loopt tot 2013. In de aanloop naar 2013 is de discussie over de toekomst van het GLB, en de rol daarbinnen voor maatschappelijke prestaties, in volle gang.

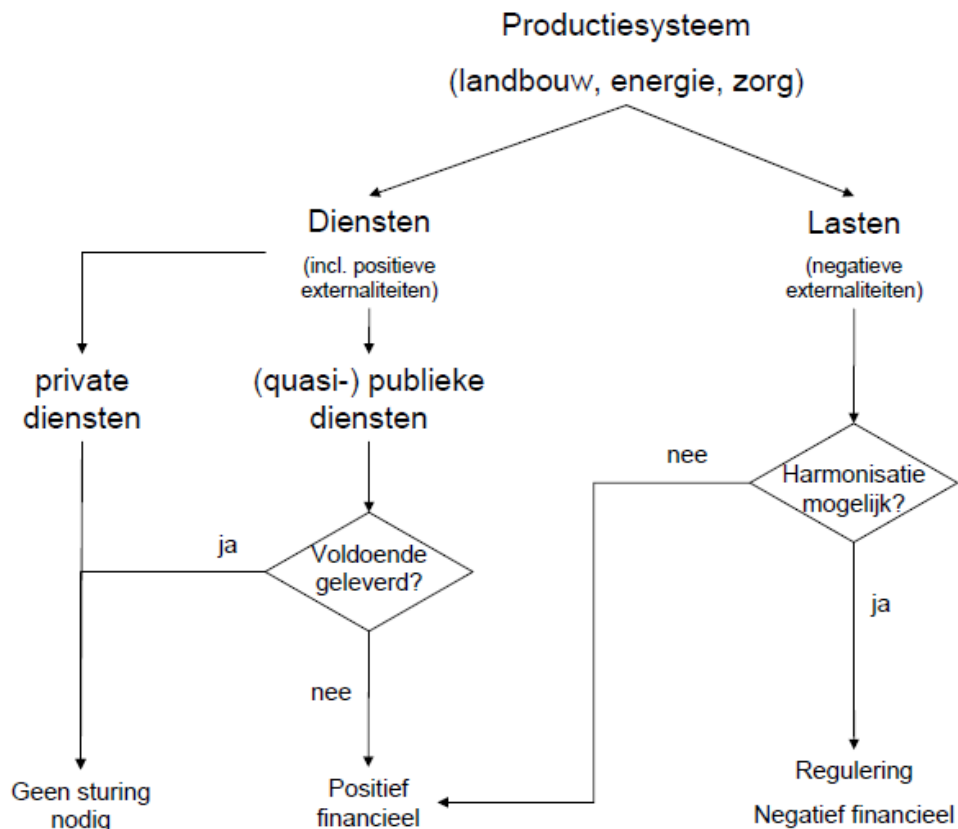
0.3 Wat zijn maatschappelijke prestaties?

De markt leidt niet altijd tot de maatschappelijk gewenste ontwikkelingen. Aan de ene kant zijn er diensten die niet of onvoldoende door ‘de markt’ geprijsd worden, maar die maatschappelijk wel van belang zijn. Door het ontbreken van een prijs kan de dienst in gevaar komen of onvoldoende worden geleverd. Voorbeelden van concepten in de economie en de ecologie om dit probleem uit te drukken zijn ‘*public goods*’ (het is van ons allemaal, zoals landschap) en ‘*ecosystem services*’ (ecosystemen leveren ons tal van voordelen op, zoals zuivering van de lucht). Ook landbouwsystemen kunnen ‘public goods’ en ‘ecosystem services’ leveren, waarvoor niet direct een afnemer bestaat die daarvoor betaalt. Boerenlandpaden zijn een voorbeeld van een bewuste dienst, maar er kan ook sprake zijn van een dienst die onlosmakelijk verbonden is aan het proces van voedselproductie (een *positieve externaliteit*, zoals 100 jaar geleden de akkerflora).

Aan de andere kant kan bij marktwerking sprake zijn van ongewenste of *negatieve externaliteiten*. Marktwerking in de landbouw heeft onder meer vervuiling van het milieu en een verminderde biodiversiteit met zich meegebracht. De kosten van ongewenste externaliteiten worden niet gedragen door degene die het product koopt of produceert, maar door de maatschappij.

⁴ Brief minister Verburg aan de Tweede Kamer, 27 april 2009, met als onderwerp ‘Implementatie van de GLB-health check’.

Een maatschappelijke prestatie corrigeert een ongewenste externaliteit, staat voor een positieve externaliteit of vormt een bewuste dienst die een ‘publiek goed’ tot gevolg heeft. Er is bij levering van maatschappelijke prestaties dus altijd sprake van *marktfalen*, waardoor overheidsingrijpen gerechtvaardigd is. De overheid kan kiezen voor verschillende instrumenten om de maatschappelijke prestatie te stimuleren of zeker te stellen: regelgeving, belasting/ korting, subsidie, en overtuiging/ voorlichting. Bij sommige maatschappelijke prestaties ligt bijvoorbeeld regelgeving meer voor de hand, bij andere subsidie.

Regelgeving kan echter extra kosten met zich meebrengen voor de boeren, wat niet erg is zolang overall dezelfde regels gelden. Dan werken –als de markt goed functioneert– die kosten door in de prijs van het product. Op de wereldwijde voedselmarkt is dit ‘*level playing field*’ echter zeer moeilijk te realiseren. Subsidie is dan vaak de enige praktische mogelijkheid, hoewel dit niet voor iedere maatschappelijke prestatie de meest voor de hand liggende oplossing hoeft te zijn. De wereld handelsorganisatie (WTO) streeft naar zo min mogelijk marktverstoring. Binnen Europa is daarom afgesproken, dat alleen subsidie wordt verstrekt voor prestaties die verder gaan dan de ‘Goede Landbouwpraktijk’. Met andere woorden: een prestatie moet ‘bovenwettelijk’ zijn om gesubsidieerd te mogen worden. Daarnaast toetst Europa of de subsidiebedragen niet te hoog zijn (staatssteuntoets), eveneens om de markt niet te verstoren.

Onder maatschappelijke prestaties wordt in dit onderzoek verstaan: inspanningen gericht op het leveren van publieke diensten of het verminderen van negatieve externe effecten. Het leveren van publieke diensten en het verminderen van negatieve externaliteiten dragen beide bij aan maatschappelijke waarden, maar worden zonder overheidsbemoeienis niet gefinancierd.

0.4 Hoe denkt de burger over het GLB en maatschappelijke prestaties?

In 2007 zijn in heel Europa interviews gehouden om te achterhalen wat de mening is van inwoners van de EU ten aanzien van het GLB. De hervormingen van het GLB worden door een meerderheid van de Europese bevolking als positief beoordeeld.

Daarnaast heeft het ministerie van LNV in Nederland verschillende onderzoeken uitgevoerd naar de publieke opinie over het GLB. Zo zijn er een internetconsultatie geweest, tien keukentafelgesprekken met boeren en mensen uit hun omgeving, rondetafelgesprekken met vertegenwoordigers van natuur-, milieu- en landbouworganisaties en organisaties voor ontwikkelingssamenwerking en een publieksonderzoek toekomstvisie GLB. Uit de onderzoeken blijkt dat het merendeel van de Nederlandse bevolking het er mee eens is dat boeren worden beloond voor bijvoorbeeld hun bijdrage aan de instandhouding en het beheer van landschap, het realiseren van een hoger niveau van dierenwelzijn of voor maatregelen voor een beter milieu.

De thema's die in de Europese interviews door burgers wel of niet worden benoemd zijn voor een deel andere onderwerpen dan die in de verschillende Nederlandse consultaties aan de orde zijn gekomen. Voor een belangrijk deel zal dat aan de vraagstellingen en werkvormen hebben gelegen. De verschillen in aanpak maken het daarom lastig om de Europese onderzoeken direct te vergelijken met de Nederlandse consultaties.

Desondanks komen uit deze consultaties een aantal maatschappelijke wensen naar voren, die als belangrijke thema's voor het nieuwe GLB kunnen dienen. In hoofdstuk 4 komen die maatschappelijke wensen uitgebreider aan de orde en wordt toegelicht hoe die gebruikt zijn om nieuwe voorstellen en ideeën te rangschikken.

0.5 Mogelijke nieuwe maatschappelijke prestaties

Een breed samengesteld projectteam heeft een inventarisatie gemaakt van ideeën en voorstellen voor mogelijke nieuwe maatschappelijke prestaties. Daarvoor is een reeks van nationale en internationale rapportages, projecten en netwerken van deskundigen geraadpleegd. De inventarisatie heeft tot doel gehad op een breed scala van thema's ideeën voor nieuwe maatschappelijke prestaties bijeen te brengen. De inventarisatie is nadrukkelijk opgezet als aanvullend op de huidige Catalogus Groenblauwe Diensten

en de (P)SAN pakketten. Deze inventarisatie heeft een bredere horizon dan alleen natuur en landschap.

Gekozen is voor een indeling van maatregelen en ideeën in thema's:

Ecologie (Natuur)	Landschap
Cultuurhistorie	Milieu
Klimaat/Energie/Lucht	Bodem
Water	Dierenwelzijn
Recreatie en educatie	Platteland
Zorg	Bedrijfssystemen en gebiedsgericht werken

De eerste inventarisatie heeft een totaal van 330 ruwe ideeën voor maatregelen opgeleverd. Om in die veelheid van voorstellen een overzicht te creëren is een beoordelingskader ontworpen om ideeën en maatregelen te beoordelen op een aantal vooraf vastgestelde criteria. Voorstellen die naar de mening van de onderzoekers niet bovenwettelijk zijn, die nu al door middel van marktwerking worden uitgevoerd en/of die al in vergelijkbare vorm in de Nederlandse Catalogus Groenblauwe Diensten voorkomen, zijn uit de ruwe groslijst geschrapt. Sterk gelijkende en overlappende voorstellen zijn samengevoegd. Deze eerste beoordeling van de ruwe groslijst met 330 ideeën heeft na schrappen en verwijderen van overlap geleid tot een opgeschoonde lijst van 234 maatregelen verdeeld over bovengenoemde 12 thema's. Relatief veel van de geschrapte voorstellen kwamen naar de inschatting van de deskundigen overeen met bestaande maatregelen uit de Catalogus. Een aantal twijfelgevallen is blijven staan. Bij sommige (met name in de thema's recreatie en educatie, zorg en platteland) is twijfel over de mate van marktfalen. Als de markt al voldoende in de dienst voorziet is er immers weinig reden voor overheidsingrijpen.

Het resultaat van dit project is een reeks van 234 voorstellen voor mogelijke, nieuwe, maatschappelijke prestaties, verdeeld over de 12 thema's:

	Thema	Aantal voorstellen
1	Biodiversiteit en ecologie	34
2	Landschap	14
3	Cultuurhistorie	21
4	Milieu	31
5	Klimaat en energie	17
6	Water	17
7	Bodem	18
8	Dierenwelzijn	27
9	Platteland	17
10	Educatie en recreatie	16
11	Zorg	2
12	Bedrijfssystemen en gebiedsgericht werken	20
	Totaal	234

In Bijlage 3 worden alle 234 maatregelen en ideeën beknopt beschreven. Voor bijna al deze voorstellen zijn een korte omschrijving, achtergronddocumenten en/of bronnen (websites) en een contactpersoon of informant gegeven.

Het projectteam heeft geprobeerd een rangorde aan te brengen in dit grote aantal ideeën met behulp van een speciaal daarvoor ontwikkeld beoordelingskader. Het beoordelingskader geeft door middel van vragen een snelle beoordeling van elke maatregel op kansrijkheid, maatschappelijke behoefte, uitvoerbaarheid en draagvlak. Dit levert voor ieder voorstel een totaalscore op, zodat uiteindelijk een rangorde ontstaat van voorstellen. Het beoordelingskader is in een workshop getest en verbeterd. Er kleven enkele nadelen aan het gebruik van dit kader. Tevens worden sommige relevante aspecten niet in de beoordeling meegenomen⁵. De scores bleken door de toepassing in kleine werkgroepjes gevoelig voor interpretatieverschillen, waardoor het projectteam geen lijst met ‘beste’ maatregelen kan aanbevelen. We beschouwen het beoordelingskader als een bruikbaar *hulpmiddel* om de voorstellen te rangschikken op prioriteit, bij voorkeur in een brede groep deskundigen.

Een bloemlezing van ideeën

Het is op deze plek onmogelijk de breedte van 234 maatregelen te beschrijven. Om toch een glimp te geven van de reikwijdte van de voorstellen, wordt hieronder een korte bloemlezing gegeven waarbij per thema steeds één aansprekend voorbeeld van een kansrijke maatregel wordt genoemd en er wordt een aanduiding van andere voorstellen gegeven.

Thema: biodiversiteit en ecologie. Kansrijk idee: Meerjarige braak op percelen en braak in stroken langs akkers. Andere voorstellen hebben o.a. betrekking op bescherming van kwetsbare biotopen met traditioneel beheer, bescherming van akker- en weidevogels en aanleg van bufferstroken langs watergangen.

Thema: landschap. Kansrijk idee: een vergoeding voor het bewerken van kleine percelen waarmee bestaande landschapselementen in stand blijven (‘Wallhecken’). Andere voorstellen hebben o.a. betrekking op het behoud van kenmerkende verkavelingstructuren en het diversifiëren van gewassen voor een gevarieerde beleving van het landschap.

Thema: cultuurhistorie. Kansrijk idee: behoud van stroomruggen in het landschap. Andere voorstellen hebben o.a. betrekking op de instandhouding van historische veerassen en gewassen.

Thema: milieu. Kansrijk idee: mechanische onkruidbeheersing. Andere voorstellen hebben o.a. betrekking op het terugdringen van emissies door bijvoorbeeld biologische bestrijding van ziekten en plagen, verruiming van de vruchtwisseling en toepassing van groenbemesters.

Thema: klimaat en energie. Kansrijk idee: aanleg van onderwaterdrains om broeikasgassen te verminderen. Andere voorstellen hebben o.a. betrekking op CO₂-vastlegging en vermindering van emissies, het stimuleren van bio-energie en het verminderen van voedselkilometers.

Thema: water. Kansrijk idee: bescherming van oevervegetaties. Andere voorstellen hebben o.a. betrekking op herstel van bronnen, waterberging, natuurlijk peilbeheer en diverse maatregelen die verdroging en emissies naar het water helpen verminderen.

⁵ Voor een uitvoeriger beschrijving van het beoordelingskader en de gevolgde werkwijze verwijzen we naar Hoofdstuk 4 en Bijlage 7.

- Thema: bodem.** Kansrijk idee: het uitmijnen van fosfaat. Andere voorstellen hebben o.a. betrekking op maatregelen voor het verhogen van het organisch stofgehalte, verbeteren van de bodemstructuur en tegengaan van erosie.
- Thema: dierenwelzijn.** Kansrijk idee: koeien in de wei. Andere voorstellen hebben o.a. betrekking op goede voeding voor diergezondheid en aangepaste stal- en managementsystemen.
- Thema: platteland.** Kansrijk idee: investeren in cursussen en opleidingen die het ondernemerschap versterken. Over veel andere voorstellen binnen dit thema bestaat twijfel of het wel maatschappelijke prestaties zijn.
- Thema: educatie en recreatie.** Kansrijk idee: ruige speelnatuur. Andere voorstellen hebben o.a. betrekking op het verbeteren van de toegankelijkheid van bedrijven en het verbeteren van de voorzieningen voor educatie en recreatie op agrarische bedrijven.
- Thema: zorg.** Kansrijk idee: het stimuleren van buitenarbeid voor zorgcliënten. Op dit thema zijn weinig ideeën geselecteerd, omdat er twijfel is over de vraag tot hoever dit thema tot het domein van het GLB behoort en in welke mate er al door marktwerking in kan worden voorzien.
- Thema: bedrijfssystemen en gebiedsgericht werken.** Kansrijk idee: een landschapsnorm voor de biologische landbouw. Andere voorstellen hebben o.a. betrekking op het versterken van de biologische landbouw en het stimuleren van het concept Boeren voor Natuur.

Een lijst als deze is nooit compleet. Er bestaan ongetwijfeld meer goede ideeën dan wij hebben kunnen verzamelen en in de toekomst zullen nieuwe ideeën worden bedacht. Beloningssystemen voor maatschappelijke prestaties moeten daarom ruimte laten voor vernieuwing en regionaal maatwerk.

0.6 Maatschappelijke prestaties naar uitvoering

De zoektocht naar nieuwe diensten begon vanuit nieuwe thema's waar de landbouw aan zou kunnen bijdragen. Een aantal van de voorgedragen maatregelen ten bate van die nieuwe doelen is echter al uitvoerbaar op basis van de Catalogus Groenblauwe Diensten. Voorbeelden zijn akkerranden voor functionele agrobiodiversiteit en landschapselementen voor het afvangen van fijnstof. De Catalogus is echter nog niet echt ingeburgerd. Slechts enkele overheden maken gebruik van de Catalogus om zelf regelingen op te zetten voor het betalen van prestaties.

Of de uitvoering van de maatschappelijke prestaties net als het ILG wordt gedecentraliseerd, is nog niet duidelijk. Het ministerie van LNV kan twee rollen vervullen: zelf maatschappelijke prestaties ontwikkelen en financieren, eventueel met cofinanciering vanuit het GLB, en/of het juridisch en financieel mogelijk maken dat lagere overheden dat doen, bijvoorbeeld door middel van een 'Catalogus Maatschappelijke Prestaties'. Ook andere ministeries zouden maatschappelijke prestaties door agrarische bedrijven kunnen financieren die bijdragen aan hun beleidsdoelen.

Voor de vormgeving van een beloning voor een maatschappelijke prestatie moet op basis van de kenmerken van die prestatie eerst de vraag worden gesteld of deze het beste via een subsidie of op een andere wijze kan worden vormgegeven (verscherpte regelgeving bijvoorbeeld). Als voor een subsidie wordt gekozen, spelen diverse afwegingen een rol bij het ontwerp van het instrument, zoals de ruimte voor bottom-up initiatief, maatwerk versus beheersbaarheid, de contractvorm, contractduur versus flexibiliteit, controle, mogelijke begunstigen en subsidiariteit. In het rapport wordt van de diverse afwegingen in hoofdstuk 7 een overzicht gegeven.

Er zijn legio prestaties denkbaar waardoor de landbouw een extra bijdrage kan leveren aan maatschappelijke waarden, en die zonder overheidsbemoeienis niet of onvoldoende tot stand komen. De maatschappelijke vraag kan veranderen en de sector blijft vernieuwen. Gepleit wordt voor een systeem van belonen van maatschappelijke prestaties dat daarmee kan meebewegen en de vermaatschappelijking van de landbouw versterkt.

1 Inleiding

1.1 Achtergrond

In 2013 wordt het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB) herzien. Volgens het Ministerie van LNV en diverse partijen in binnen- en buitenland moeten betalingen aan boeren onder het nieuwe GLB gekoppeld worden aan maatschappelijke waarden. De ‘Houtskoolschets – Europees Landbouwbeleid 2020’ (LNV 2008), een document waarin het Kabinet de grote lijnen uitzet van haar visie op de gewenste ontwikkeling van het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid, spreekt van het gericht belonen van ‘maatschappelijke prestaties’. Diverse mogelijke categorieën worden opgesomd (zie Bijlage 1).

De Raad van Landbouwministers heeft in 2008 het zogeheten *Health Check* besluit genomen. Deze aanpassing van het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid biedt lidstaten de mogelijkheid om extra in te zetten op maatschappelijke uitdagingen. Nederland gaat deze ruimte benutten. Op 27 april 2009 heeft de Minister een brief aan de Tweede Kamer gestuurd met haar eerste ideeën voor invulling hiervan. Aan het eind van deze brief kondigt zij aan begin 2010 de Kamer te informeren over de volgende stappen die zij op welke momenten wil zetten *‘om het GLB op weg naar 2020 nóg sterker te verbinden aan maatschappelijke waarden’*.

Het concept van maatschappelijke prestaties borduurt voort op het concept van Groenblauwe diensten, dat in 2002 door de Raad voor het Landelijk Gebied onder de aandacht is gebracht en sindsdien is geëvolueerd in een aantal concrete initiatieven en de Catalogus Groenblauwe Diensten (IPO 2007). In eerste instantie werden Groenblauwe diensten echter niet breed gezien als mogelijke invulling van het GLB. In de Nederlandse ideeënvorming heeft het SER rapport over de ‘waarden van de landbouw’ (2008) een grote rol gespeeld.

Sinds 1992 maken ‘environmental services from agriculture’ in de vorm van ‘agri-environmental schemes’ deel uit van Pijler II van het GLB (POP). De Nederlandse invulling van deze landbouwmilieumaatregelen is Programma Beheer (met name SAN). Op dit moment is een discussie gaande of een groter deel van Pijler I moet worden overgeheveld naar Pijler II voor de betaling van maatschappelijke prestaties, of dat hieraan binnen Pijler I vormgegeven kan worden (via artikel 68 van de Council Regulation (EC) No. 1782/2003).

Dit onderzoek heeft plaatsgevonden in opdracht van het Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit, Directie Regionale Zaken (Gerard van Wakeren). Als bestuurlijk contactpunt van LNV in de regio is DRZ bekend met de regionale diversiteit ten aanzien van natuur, water, landschap, landbouw en de relatie stad-land. DRZ is actief in de interactie met de regio’s over de toekomst van het GLB. De opdrachtformulering voor dit onderzoek is tot stand gekomen in overleg met de

1.2 Probleemstelling

De Catalogus Groenblauwe Diensten omvat een groot aantal maatregelen, met name op het gebied van landschap en ecologie, voor een groot deel gebaseerd op de Subsidieregeling Agrarisch Natuurbeheer (SAN) en de Subsidieregeling Natuurbeheer (SN). Dit rapport moet inzicht geven in de vraag aan welke maatschappelijke prestaties nog meer behoefte is, gegeven mogelijke veranderingen in de maatschappelijke vraag. Het onderzoek is ondersteunend in de beleidsvorming op dit punt, naar aanleiding van de Houtskoolschets.

1.3 Onderzoeksvragen

1. Welke maatschappelijke prestaties kunnen agrarische ondernemers leveren?
 - a. Welke prestaties zijn in Nederland nog niet mogelijk, bijvoorbeeld omdat ze niet zijn opgenomen in de Catalogus Groenblauwe Diensten?
 - b. Welke zijn in het buitenland wel mogelijk omdat ze deel uitmaken van subsidieregelingen die de staatssteuntoets hebben doorstaan (met name POP)?
 - c. Wat zouden totaal nieuwe prestaties kunnen zijn?
2. Aan welke prestaties heeft de maatschappij (mogelijk) behoefte?
3. Wat is nodig om deze nieuwe en te 'lenen' prestaties in Nederland uitvoerbaar te krijgen?

1.4 Afbakening

Bij het inventariseren van maatschappelijke prestaties is gezocht naar mogelijke maatregelen die vrijwillig en bovenwettelijk zijn en waarbij sprake is van marktfalen (zie hoofdstuk 3). Er zijn globale beschrijvingen gegeven van mogelijke prestaties, zonder concrete uitwerking en zonder kostenberekening. In dit rapport wordt gewerkt met categorieën prestaties die overeenkomen met beleidsthema's (bijvoorbeeld milieu, dierenwelzijn). De prestaties zelf zijn beschreven op maatregelniveau, analoog aan de Catalogus Groenblauwe Diensten. Waar mogelijk zijn de prestaties geclusterd in subcategorieën (bijvoorbeeld beperken kunstmestgebruik, leefruimte). Diverse maatregelen dienen echter meerdere maatschappelijke waarden tegelijk.

Tegelijkertijd met dit onderzoeksproject, dat een 'diensteninsteek' heeft, wordt elders nagedacht over het omvormen van de LFA-subsidie (Less Favoured Areas, onderdeel van het plattelandsbeleid) naar beleid voor specifieke gebieden, ofwel de 'gebiedeninsteek' (zie het viergroepenmodel in SER 2008). Deze gebiedeninsteek, die uitgaat van betaling van een vast bedrag per hectare voor boeren in daarvoor

aangewezen gebieden, behandelen we niet in dit onderzoek. Voor meer informatie verwijzen wij naar Schreuder (2009) en lopende Helpdeskvragen bij Alterra (Centrum Landschap en Centrum Bodem).

1.5 Leeswijzer

Het nu volgende hoofdstuk gaat in op de beleidscontext rondom het onderwerp maatschappelijke prestaties. Hoofdstuk 3 zet een theoretisch kader uiteen, met aandacht voor redenen voor overheidsingrijpen en de manieren waarop maatschappelijke prestaties kunnen worden gestimuleerd. Het hoofdstuk eindigt met een definitie van maatschappelijke prestaties. Hoofdstuk 4 licht de methodiek toe die is gebruikt bij het inventariseren, ordenen en beoordelen van ideeën voor nieuwe maatschappelijke prestaties. Hoofdstuk 5 vormt een samenvatting van de gevonden ideeën naar thema: het volledige overzicht van voorstellen is toegevoegd in Bijlage 3. In hoofdstuk 6 worden de resultaten van de inventarisatie en beoordeling van mogelijke nieuwe maatschappelijke prestaties kritisch tegen het licht gehouden. Hoofdstuk 7 vormt een overzicht van afwegingen bij het naar uitvoering brengen van maatschappelijke prestaties. Aanbevelingen en conclusies vindt u in hoofdstuk 8.

De onderzoeksvragen worden op de volgende plaatsen beantwoord:

1. Hoofdstuk 5
2. Paragraaf 4.3 en 4.4
3. Hoofdstuk 7

2 Beleidscontext

Marie-José Smits

2.1 Omvorming GLB: van prijssteun naar inkomenssteun naar maatschappelijke prestaties

Na de oprichting van de EEG, in 1957, is gewerkt aan een landbouwbeleid gericht op voedselzekerheid voor de burger en een redelijk inkomen voor de boer. Voor een veelheid van landbouwproducten werd de prijs ondersteund door bescherming aan de buitengrens en prijsondersteunende maatregelen op de interne markt. Daardoor werden de landbouwprijzen relatief hoog en stabiel gehouden, in vergelijking met de wereldmarkt.

De prijssteun is vervangen door inkomenssteun. De belangrijkste redenen voor deze hervormingen waren de WTO- onderhandelingen en de oplopende kosten van het GLB. In het kader van de handelsliberalisatie kwamen importbelemmeringen en interne steunmaatregelen onder druk te staan. In 1992 leidde dit tot een nieuwe koers binnen het GLB: de Mac Sharry hervormingen (gevolgd door Agenda 2000 en de Midterm Review in 2003). De prijzen van ondersteunde landbouwproducten werden verlaagd en de boeren worden daarvoor gecompenseerd in de vorm van directe inkomenssteun.

Bovendien is, naast landbouwbeleid, steeds meer aandacht gekomen voor plattelandsbeleid. Het markt- en prijsbeleid wordt de 1e pijler genoemd en het plattelandsbeleid is de 2e pijler van het GLB. Bij het plattelandsbeleid ligt de nadruk op drie doelstellingen, de zogenaamde assen:

1. Verbeteren van het concurrentievermogen van land- en bosbouw;
2. Verbeteren van het milieu en het platteland;
3. Verbeteren van de leefkwaliteit op het platteland en diversificatie van de economische bedrijvigheid.

Daarnaast is er een vierde doelstelling (vierde as), namelijk de 'Leader-aanpak', die lokaal initiatief via Leader-groepen met betrekking tot de andere drie assen moet bevorderen.

In een zogenaamd Plattelandsontwikkelingsplan (POP in het Engels Rural Development Program ofwel RDP) moeten alle lidstaten aangeven hoe en met welke maatregelen ze bovenstaande assen vorm willen geven en welke middelen daar tegenover staan. Op dit moment loopt POP-2 (2007-2013). De tweede as, verbeteren van het milieu en het platteland, is de meest relevante voor dit onderzoeksproject. Hierbinnen vallen de landbouwmilieumaatregelen (we komen hier later nog op terug).

Sinds 2005 is de inkomenssteun steeds meer ontkoppeld van productie en meer gebonden aan richtlijnen van de EU. Het zogenaamde randvoorwaardenbeleid, ofwel cross compliance, houdt in dat boeren gekort kunnen worden op hun inkomenssteun als zij niet voldoen aan de richtlijnen van de EU en aan nationale regelgeving op het gebied van natuur, milieu, voedselveiligheid, diergezondheid en -welzijn en het in goede conditie houden van landbouwgrond.

De huidige budgettaire periode loopt van 2007-2013. Dat wil zeggen dat de budgetten tot 2013 in grote lijnen vast staan. In 2014 begint de nieuwe budgettaire periode. Voor 2013, wanneer nieuwe afspraken gemaakt moeten worden over de budgetten, zal de discussie over de toekomst van het GLB opnieuw oplaaien. Een belangrijke vraag zal zijn: hoe zorgen we voor een maatschappelijke legitimatie van het GLB en met name de inkomenssteun?

De meningen verschillen over de wenselijkheid van het voortbestaan van inkomenssteun op de langere termijn. In ieder geval moet er een legitimiteit zijn voor deze steun. Daarom wordt steeds meer de nadruk gelegd op (nu nog niet vermarktbare) prestaties van de landbouw voor de samenleving. De (politieke) vraag is of inkomenssteun steeds meer gekoppeld moet worden aan maatschappelijke prestaties, of dat deze helemaal ingeruild moet worden voor een systeem waarbij boeren vergoedingen kunnen krijgen voor geleverde maatschappelijke prestaties (of een systeem waarbij beide naast elkaar bestaan).

2.2 De toekomstvisies: vanuit EU en vanuit Nederland

2.2.1 De Europese Commissie

In 2008 zijn de ontwikkelingen binnen het GLB nog eens tegen het licht gehouden, de zogenaamde Health Check. In dat kader heeft de Europese Commissie (EC) documenten naar buiten gebracht met haar visie voor de toekomst van het GLB (zie onder meer Council Regulation (EC) No 72/2009).

Zo wil de EC bijvoorbeeld nieuwe urgente uitdagingen aangaan, zoals risicomanagement, klimaatverandering, efficiënt watergebruik, bio-energie en biodiversiteit. Bovendien wil men dat landbouwmilieumaatregelen ingezet kunnen worden in die gebieden waar het afschaffen van de braakleggingsregeling ten koste gaat van het milieu. Gepleit wordt voor meer plattelandssteun voor milieubewuste vormen van grond-, water- en ecosysteembeheer, zoals een milieuvriendelijk beheerde braaklegging, de bescherming van oeverstroken, bebossing en maatregelen op het gebied van aanpassing aan de klimaatverandering en duurzaam energiebeleid, zoals biodiversiteitscorridors. Daarbij stelt de Commissie dat de tweede pijler versterking behoeft. Het budget voor plattelandsbeleid kan verhoogd worden via extra modulatie (overhevelen van geld van de 1e naar de 2e pijler) .

2.2.2 Het Coalitieakkoord

In het Coalitieakkoord (2007) van het kabinet Balkenende IV, het huidige kabinet, staat de afspraak dat naast de oorspronkelijke doelstellingen van het GLB van voedselzekerheid en voedselveiligheid, in de toekomst meer aandacht wordt gevraagd voor de koppeling van de inkomenstoelagen aan het realiseren van maatschappelijke waarden. Voorbeelden van maatschappelijke waarden zijn het in stand houden van het landschap en de zorg voor milieu en dierenwelzijn. Gesteld wordt dat de agrarische sector zich moet kunnen blijven ontwikkelen door het stimuleren van innovatie, diversificatie en biologische landbouw en het beheer van natuur en landschap.

2.2.3 Houtskoolschets

In deze schets (LNV 2008) geeft het Kabinet haar lange termijnvisie op het GLB. Het is een nadere uitwerking van de GLB-passages uit het Coalitieakkoord. Betalingen vanuit het GLB dienen (geheel) ingezet te worden op zichtbare en afrekenbare prestaties. Het Kabinet wil naar een systeem van marktgerichte beloningen aan landbouwers en andere plattelandsondernemers met agrarische activiteiten, voor zichtbare realisatie en instandhouding van gewenste maatschappelijke waarden, zoals natuur, milieu, landschap en dierenwelzijn. Het onderscheid tussen de 1e en de 2e pijler kan dan opgeheven worden en de functie van cross compliance zal dan verdwijnen.

Er worden vier typen bedrijven onderscheiden: 1) bedrijven in gebieden zonder beperkingen en gericht op productie van voedsel, 2) bedrijven in gebieden met beperkingen en gericht op productie van voedsel, 3) bedrijven in gebieden zonder beperkingen en naast voedsel ook gericht op groene diensten, 4) bedrijven in gebieden met beperkingen en naast voedsel ook gericht op groene diensten. Bij bedrijven in gebieden met beperkingen gaat het om regio's met natuurlijke handicaps en gebieden waar de landbouw extra beperkingen krijgt opgelegd (te denken valt aan Nationale Landschappen en agrarische bedrijven nabij Natura 2000 gebieden).

2.3 Bestaande beleidsinstrumenten voor maatschappelijke prestaties

Welke beleidsinstrumenten zijn er nu om grondbezitters (met name boeren) een vergoeding te geven voor het leveren van maatschappelijke prestaties? Plattelandsontwikkeling wordt gestimuleerd via POP, dat door de provincies wordt uitgevoerd. Voor de zogenaamde prioritaire gebieden (met name EHS) is er de Provinciale Subsidieregeling Agrarisch Natuurbeheer (PSAN)⁶, die per 1 januari 2010 grotendeels opgaat in de SNL (Subsidieregeling Natuur en Landschap). Aanvullend hierop is er de Catalogus Groenblauwe Diensten, met maatregelen die ingezet kunnen worden buiten de prioritaire gebieden.

⁶ De PSAN wordt ingezet binnen de EHS, uitgezonderd weidevogelbeheer dat grotendeels buiten de EHS valt.

2.3.1 Agrarisch natuur- en landschapsbeheer

In Nederland is men vroeg begonnen met agrarisch natuurbeheer. In 1975 wordt de zogenaamde Relatienota gepubliceerd, waarin de relatie tussen landbouw en natuur- en landschapsbehoud wordt beschreven. In deze nota concludeert men dat boeren een rol spelen bij het in stand houden van natuur en landschap en daar ook voor betaald mogen worden. Dit leidt tot de subsidieregeling Rbon (Regeling Beheersovereenkomsten en Natuurontwikkeling) met cofinanciering vanuit Brussel.

In 1990 wordt het Natuurbeleidsplan aangenomen met daarin het plan om te komen tot een Ecologische Hoofdstructuur (EHS). Daarvoor wil men het oppervlak natuurgebied uitbreiden en deze zoveel mogelijk aaneen laten sluiten. Dit door landbouwgrond op te kopen en om te vormen tot natuurgebied en door het aantal beheersovereenkomsten met boeren uit te breiden. Dit betekent dat agrarisch natuurbeheer (deels) wordt gebruikt om de EHS te realiseren.

In 1999 gaat de Kaderverordening plattelandsontwikkeling van de EU van kracht. Daarin worden plattelandsmaatregelen die in aanmerking komen voor cofinanciering samengevoegd, waaronder landbouwmilieumaatregelen, mede geïnspireerd op Rbon. Iedere lidstaat moet vanaf dan een Plattelandsontwikkelingsprogramma (POP) opstellen met daarin de maatregelen die men wil treffen en waarvoor men cofinanciering wenst. Agrarisch natuurbeheer valt onder de landbouwmilieumaatregelen en wordt gecofinancierd vanuit Brussel.

In 2000 treedt de regeling Programma Beheer in werking. Onderdeel van Programma beheer is de Subsidieregeling Agrarisch Natuurbeheer (SAN). De SAN is de opvolger van de Rbon.

In 2007 wordt Programma Beheer, waaronder de SAN, overgedragen van het Rijk naar de provincies in het kader van een decentralisatieproces. Sinds die tijd wordt gesproken van PSAN (Provinciale Subsidieregeling Agrarisch Natuurbeheer). Momenteel werken de provincies aan een omvorming van Programma Beheer. De provincies hebben aangegeven het Programma Beheer te willen vereenvoudigen en meer maatwerk te willen leveren.

De PSAN kent de volgende subsidievormen:

- beheerssubsidie, voor zover van toepassing aangevuld met een probleemgebiedenvergoeding (vanuit de LFA regeling, Less Favoured Areas);
- landschapssubsidie;
- inrichtingssubsidie (hiervoor geldt een looptijd van maximaal één jaar).

2.3.2 Catalogus Groenblauwe Diensten

De Catalogus Groenblauwe Diensten is een overzicht van maatregelen ten behoeve van natuur, landschap, cultuurhistorie en recreatie die uitgevoerd kunnen worden door grondeigenaren (bijvoorbeeld boeren) en waar de provincie of een andere

overheid vergoedingen voor mag geven. In de catalogus staan de maximum-vergoedingen die per activiteit betaald mogen worden om oneerlijke staatssteun te voorkomen. De EC ziet hierop toe in het kader van de staatssteuntoets.

De catalogus is geen subsidieregeling (in tegenstelling tot de PSAN). Het is een instrument voor beleidsmakers om te zien welke maatregelen tegen welke vergoedingen ingezet mogen worden, zodanig dat het de goedkeuring heeft van de EC.

De maatregelen in de catalogus zijn met name bedoeld om ingezet te worden buiten de zogenaamde prioritaire gebieden, dus buiten de EHS. Immers, binnen de EHS kan de PSAN ingezet worden.

De catalogus is bedoeld als flexibel instrument. Jaarlijks bestaat de mogelijkheid de catalogus aan te passen en nieuwe maatregelen toe te voegen. Wel is steeds opnieuw de goedkeuring van de EC nodig bij wijzigingen. De catalogus wordt opgesteld door de gezamenlijke provincies (IPO) en het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (LNV).

2.4 Wat ontbreekt nog?

De PSAN en de catalogus zijn met name gericht op natuur en landschap. Een aantal onderwerpen ontbreekt echter, bijvoorbeeld dierenwelzijn, klimaatverandering, energie, biobrandstoffen en functionele agrobiodiversiteit (FAB).

De maatregelen in de PSAN en de catalogus zijn gericht op het niveau van percelen en landschapselementen. Echter soms zijn gebiedsgerichte maatregelen nodig. Bijvoorbeeld wateropslag betreft veelal een groter gebied en kan niet op areaalniveau geregeld worden. Ook ecologische en landschappelijke doelen kunnen soms beter op gebiedsniveau dan op areaalniveau geregeld worden. De beleidsmogelijkheden om maatschappelijke prestaties van grondeigenaren op gebiedsniveau in te zetten, zijn echter nog beperkt (zie 5.12).

De randvoorwaarden van de EC voor zowel de regelingen binnen de PSAN als die op basis van de catalogus zijn vrijwilligheid en bovenwettelijkheid. Dat beperkt de mogelijkheden voor gebiedsgericht werken en deze maatregelen in te zetten voor het realiseren van wettelijke verplichtingen zoals Natura 2000 en de Kaderrichtlijn Water (KRW). In hoofdstuk 3 gaan we hier verder op in evenals op het probleem van marktfalen met betrekking tot maatschappelijke prestaties.

3 Wat zijn maatschappelijke prestaties?

Raymond Schrijver

3.1 Denken over diensten en prestaties

In deze paragraaf willen we de maatschappelijke context schetsen en ingaan op het begrippenkader rond het thema van maatschappelijke waarden, diensten en prestaties. LNV heeft zich in de houtskoolschets onder meer gebaseerd op adviezen van de SER (SER 2008) en de Raad voor het Landelijke Gebied (RLG 2007). Beide adviezen gaan uitgebreid in op de maatschappelijke context van het GLB. Beide adviezen putten uit de economische theorie.

3.1.1 Van maatschappelijke waarden naar publieke diensten

Het SER advies ‘waarden van landbouw’ stoelt op belangrijke inzichten uit de welvaartseconomie: *‘Het sociaaleconomisch beleid is gericht op het vergroten van de maatschappelijke welvaart oftewel het verminderen van de spanning tussen de in beginsel onbeperkte behoeften en de mate waarin daarin kan worden voorzien. Daarbij gaat de SER uit van een breed welvaartsbegrip waarbij het totale nut dat mensen individueel en/of gezamenlijk ontleen aan het gebruik van schaarse, alternatief aanwendbare middelen in ogenschouw wordt genomen. Tot die middelen behoren zowel reproduceerbare goederen en diensten als niet-reproduceerbare goederen zoals natuur- en landschapswaarden. De maatschappelijke welvaart wordt derhalve niet alleen bepaald door de beschikbaarheid van goederen en diensten die op markten verhandelbaar zijn en een prijs krijgen. Ook de kwaliteit van ‘ongeprijde schaarste’ zoals de leefomgeving (ruimtelijke en milieukwaliteit) weegt mee. Omdat ‘nut’ geen intrinsieke eigenschap van een goed of dienst is, maar bepaald wordt door het oordeel van mensen (consumenten en burgers), is maatschappelijke welvaart een subjectief begrip. Het omvat in beginsel alles wat mensen – individueel en collectief – graag willen en waarderen.’*

Het streven naar welvaart wordt vervolgens gekoppeld aan het streven naar duurzaamheid. Maatschappelijke waarden kunnen worden beschouwd als dimensies van een duurzame productie en het streven daarnaar wordt tegenwoordig vaak geassocieerd met de levering van publieke diensten. Maatschappelijke waarden zijn echter niet één op één gekoppeld aan publieke diensten. Voor slechts een deel van de maatschappelijke waarden is een voorziening via publieke diensten nodig. In het SER-advies is hiervoor een figuur opgenomen waarin de maatschappelijke waarden via publieke waarden en publieke belangen uiteindelijk voor een deel aan publieke diensten zijn gekoppeld (zie Figuur 1). De verschillende begrippen zijn als volgt gedefinieerd:

‘Waarden worden toegekend door mensen: alles wat mensen waarderen, heeft waarde. Mensen kunnen hun waardering langs verschillende wegen en in verschillende hoedanigheden tot uitdrukking

brengen: als consument via markttransacties, als kiezer via politieke besluitvorming en als meer of minder betrokken burger via opiniepeilingen of vormen van vrijwillige collectieve actie. Dat alles kan onder 'maatschappelijke waard(ering)en' worden begrepen. Maatschappelijke waarden hoeven niet door iedereen – en zelfs niet door een meerderheid van de bevolking – te worden gedeeld. Er kan sprake zijn van alternatieve en zelfs rivaliserende stelsels van maatschappelijke waarden. Waarden die een individu hanteert, kunnen ook inconsistent zijn.

'Publieke waarden' kunnen worden opgevat als een deelverzameling van de maatschappelijke waarden. Publieke waarden zijn waarden die breed worden gedragen (en daarmee behoren tot de collectieve preferenties) en waarvan ten minste een meerderheid van de bevolking vindt dat deze door de overheid moeten worden gewaarborgd. De sfeer van de publieke waarden is daarmee duidelijker afgebakend dan die van de maatschappelijke waarden.

Tot de publieke belangen worden die publieke waarden gerekend die de overheid aanmerkt als voorwerp van actieve overheidszorg en waarvoor de overheid een eindverantwoordelijkheid draagt.

Onder publieke diensten wordt verstaan: diensten met een bepaald publiek belang die vanwege de aanwezigheid van complexe externe effecten zonder een vorm van collectieve actie – al dan niet met behulp van overheidsdwang – niet of onvoldoende worden geleverd.'

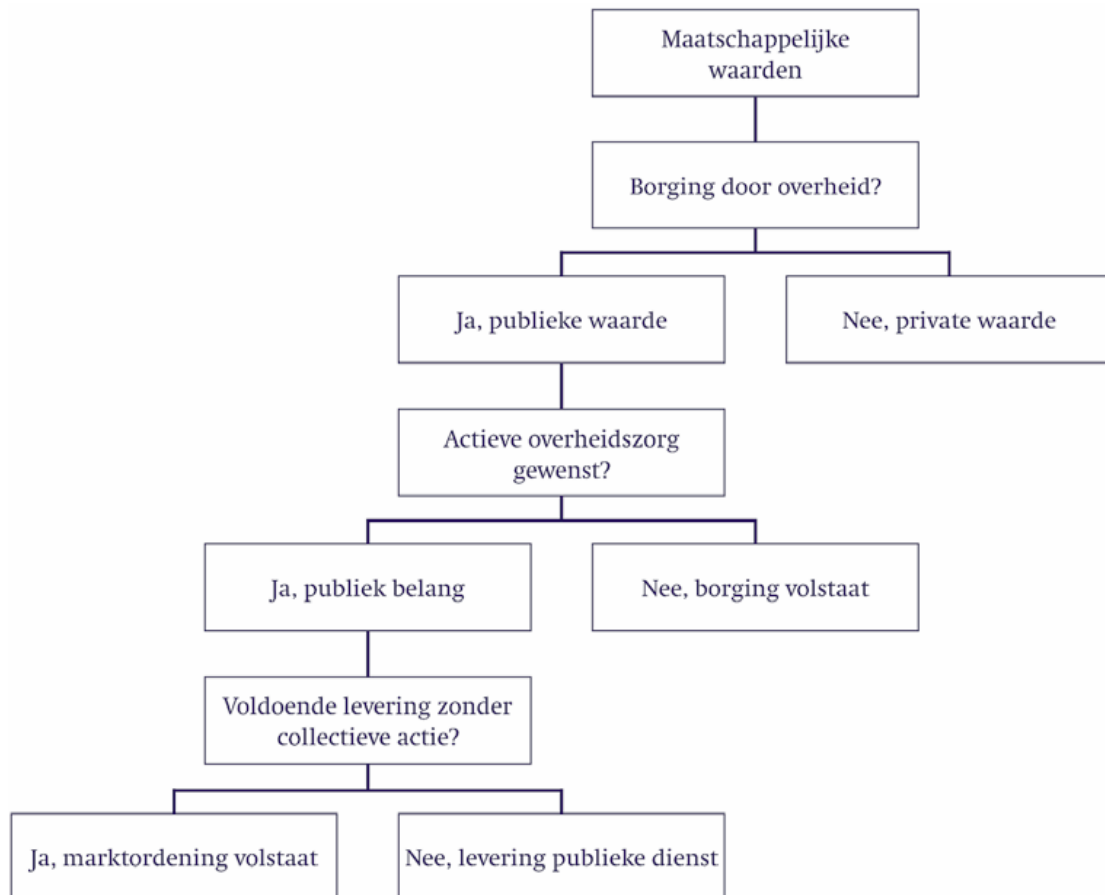
Uit Figuur 1 valt af te leiden dat levering van publieke diensten gewenst is waar publieke belangen in het geding zijn en waar de levering niet gegarandeerd is zonder dat er een collectieve actie bij komt kijken. Dat is het geval bij diensten waarvan de levering via de markt faalt vanwege de aanwezigheid van 'complexe externe effecten'. Het SER-advies draagt – op basis van het hierboven geschetste kader - drie soorten motieven aan voor overheidsbemoeienis met de grondgebonden landbouw:

- het bestaan van natuurlijke belemmeringen bij de agrarische bedrijfsvoering, waarvoor de lagere grondprijs onvoldoende compensatie biedt en die kunnen leiden tot alternatieve vormen van landgebruik met een lagere maatschappelijke waarde;
- het beleid legt restricties op in de bedrijfsvoering die verder gaan dan die welke gebruikelijk gelden;
- voor het uitoefenen van een maatschappelijke vraag naar collectieve goederen en diensten die zich het beste lenen voor een gebiedsgerichte aanpak.

Het advies van de Raad voor het Landelijke Gebied volgt in grote lijnen eenzelfde redenering. In de woorden van de raad:

'De overheid is niet verantwoordelijk voor alles wat voor onze samenleving van belang is. Waar private partijen verantwoordelijkheid nemen voor kwesties die de hele samenleving aangaan, is sprake van 'maatschappelijk belangen'. Een maatschappelijk belang kan veranderen in een publiek belang als de overheid de verantwoordelijkheid overneemt omdat zij vreest dat het belang anders onvoldoende wordt behartigd. Dit houdt niet in dat de overheid alle uitvoerende taken voor haar rekening gaat nemen. Wel betekent het dat de overheid zorgt dat het belang tot zijn recht komt, met andere woorden: geborgd wordt.' Daarmee kan er ook een onderscheid worden gemaakt tussen maatschappelijke diensten en publieke (of collectieve) diensten. De categorie van publieke diensten is een deelverzameling van maatschappelijke diensten. Tot

maatschappelijke goederen en diensten kunnen ook via de markt geleverde producten worden gerekend die voor het goed functioneren van de maatschappij onontbeerlijk zijn, zoals veilig voedsel.

Figuur 1. Afwegingskader van maatschappelijke waarden naar publieke diensten

Publieke diensten kunnen worden herkend aan de hand van twee criteria die samen verantwoordelijk zijn voor het optreden van marktfalen. Het eerste betreft de *deelbaarheid* van het product. Naarmate een product minder goed is op te delen in afzonderlijke eenheden (het goed of de dienst is ondeelbaar) wordt het moeilijker mensen van het gebruik ervan uit te sluiten. Een goed voorbeeld is een zeewering. Deze levert een ondeelbare dienst. Iedereen achter de dijk wordt beschermd, of je dat nu wilt of niet. Bovendien voldoet het voorbeeld van de zeewering ook meteen aan het tweede criterium voor het optreden van marktfalen: het ontbreken van *rivaliteit* in consumptie. Bescherming van de één gaat niet ten koste van bescherming van de ander. Een zeewering is daarom een zogenaamd ‘puur publiek’ goed. Goederen die aan één van beide criteria voldoen noemen we ‘*quasi publieke goederen*’. In de welvaartseconomie wordt veel gebruik gemaakt van het schema in Figuur 2 voor de aanduiding van verschillende typen goederen en diensten. Voorbeelden van gemeenschappelijke goederen (common goods) zijn de visbestanden in de zee en de vroegere gemeenschappelijke weidegronden. Er is duidelijk sprake van rivaliteit in consumptie (de vis kan maar één keer gegeten worden), maar het is moeilijk om

mensen ervan te weerhouden vissen te vangen. Feitelijk wordt deze hele problematiek in de economie daarom ook wel gezien als een probleem van onvolledige eigendomsrechten. Er bestaan ook goederen die geen rivaliteit opleveren, maar waar het wel lukt om mensen van het gebruik uit te sluiten als ze er niet voor willen betalen. Dit zijn de zogeheten club-goederen en een goed voorbeeld ervan is de bioscoop.

	<i>Uitsluitbaar</i>	<i>Niet uitsluitbaar</i>
<i>Rivaliteit</i>	Private goederen	Gemeenschappelijke goederen
<i>Geen rivaliteit</i>	Club goederen	Publieke goederen

Figuur 2 Classificatie van goederen en diensten. Puur publieke diensten bevinden zich in het donkergrijze kwadrant. Quasi-publieke diensten zijn lichtgrijs gearceerd.

Maatschappelijke diensten omvatten alle vier de categorieën; de SER gebruikt de verzamelterm publieke (of collectieve) diensten voor zowel de quasi als de publieke diensten. Voor deze publieke diensten functioneert de markt onvoldoende en is een zekere mate van overheidsbemoediging gerechtvaardigd om de levering van de diensten te borgen.

De thematische werkgroep Public Goods and Public intervention (een subgroep van een formele EU werkgroep) neem de volgende publieke diensten in haar beschouwing mee:

	Public Good	Characterised By:
1	Agricultural landscapes – cultural	‘Sense of place’ - visual, history and culture
2	Agricultural landscapes – ecological	Ecological coherence, habitat assemblages/networks
3	Farmland biodiversity	Diversity of semi-natural farmland habitats and species
4	Climate stability – carbon storage	Carbon Storage in soils or vegetation
5	Reduced risk of flooding	Reduced flood peaks and enhanced storage/absorption of flood waters
6	Reduced risk of fire	Landscape resistant to wildfires
7	Soils of high functionality	Low susceptibility to erosion Low levels of contamination Well structured soil with high infiltration capacity
8	Water of high quality	Low N/P contamination Low Faecal contamination Low Pesticide contamination
9	Water availability	Sustainable levels of ground and surface waters; Efficient use of abstracted water
10	Climate stability – reduced GHG emissions	Reduced emissions (CO ₂ , Methane, NO _x)
11	Air of high quality	Low levels of contamination/pollutants (e.g. spray drift, air borne pollutants)
12	Animal welfare	Standards of animal husbandry which go beyond the relevant mandatory standards
13	Food Security	Sufficient levels of access to, and supply of, food products
14	Rural Vitality	Social, cultural and economic growth of rural areas

Figuur 3: Overzicht publieke goederen en diensten zoals gehanteerd door de EU Themagroep Public Goods (bron: TWG Public Goods and Public Intervention, questionnaire 2009).

Aan de hand van het schema in Figuur 2 kan worden vastgesteld of iets een publiek of een privaat goed is en daarmee kan de mate van overheidsbemoeienis worden gerechtvaardigd, maar dan zijn we er nog niet helemaal. Het denken in goederen en diensten gaat uit van een positieve bijdrage aan de maatschappij, maar publieke waarden kunnen ook bedreigd worden door negatieve ‘diensten’ ofwel *lasten* als gevolg van het economische proces. Daarom is het nodig dat we ingaan op het concept van positieve en negatieve externaliteiten (externe effecten).

3.1.2 Positieve en negatieve externaliteiten

Al vroeg in de vorige eeuw onderkende A.C. Pigou dat het productieproces van veel goederen een invloed had op de omgeving die niet werd doorberekend in de prijs van het product (Wealth and Welfare, 1912). Deze invloed, aangeduid met de term ‘*externaliteiten*’ kan zowel positief als negatief zijn. Een voorbeeld van een positieve externaliteit is de productie van een fraai landschap/biodiversiteit bij ‘high nature value farming’. Voorbeelden van negatieve externaliteiten zijn het gratis gebruik van resources (bepaalde vormen van mijnen) en milieubelastende activiteiten die niet in de prijs van het product worden doorberekend. Negatieve externe effecten van de landbouw zijn bijvoorbeeld depositie van stikstof en uitstoot van CO₂ (zie Figuur 4). Deze laatste geldt overigens ook voor energieproductie met behulp van fossiele brandstoffen.

Negatieve externaliteiten van de landbouw

Analoog aan positieve externaliteiten, levert de landbouw ook negatieve externaliteiten. Deze kunnen niet als dienst worden opgevat, maar als last (*disservice of public bad*). Te denken valt aan onder meer:

- Bodemschade
- Vervuiling van grond- en oppervlaktewater
- Verdroging
- Schade aan biodiversiteit (elders)
- Uitstoot van broeikasgassen
- Verrommeling van het landschap
- Dierenleed
- Luchtvervuiling

Figuur 4: Negatieve externaliteiten van de landbouw

Positieve externe effecten zijn als dienst te beschouwen en kunnen via Figuur 2 worden geclassificeerd (zie Figuur 5).

<i>Producten en diensten (positieve externaliteiten)</i>	<i>Uitsluitbaar</i>	<i>Niet uitsluitbaar</i>
<i>Rivaliteit</i>	<u>Private goederen en diensten:</u> Landbouwproducten Grond, bodem Zorg Energie Drinkwater	<u>Gemeenschappelijke goederen (groepsgoederen):</u> Grond- en oppervlaktewater Waterzuivering
<i>Geen rivaliteit</i>	<u>Club goederen en diensten:</u> Toegankelijkheid/recreatie Educatie	<u>Publieke goederen en diensten:</u> Agrarische biodiversiteit CO ₂ -vastlegging Landschapsschoon Veiligheid (waterberging) Zuivering van de lucht Voedselveiligheid

Figuur 5 Producten en positieve externaliteiten van de landbouw in de classificatie van goederen en diensten

Met de indeling in Figuur 5 wijken wij enigszins af van de indeling die de SER hanteert, evenals van de lijst met goederen en diensten die de thematische werkgroep Public Goods and Public intervention (een subgroep van een formele EU werkgroep) in haar beschouwing meeneemt (zie Figuur 3). Dit heeft onder meer te maken met het denken in positieve en negatieve externaliteiten. Negatieve externaliteiten kunnen ons inziens niet als een dienst worden beschouwd. Andere elementen in Figuur 3, zoals ‘reduced risk of fire’ zijn in Nederland niet aan de orde.

Als een positieve externaliteit als dienst kan worden opgevat, is een negatieve externaliteit analoog daaraan te beschouwen als een last. Het verminderen van negatieve externaliteiten dient publieke waarden, maar kan niet zomaar als dienst worden opgevat, omdat er nog een deel van de last overblijft, en de externaliteit niet snel zal omslaan naar een positieve. Voor negatieve externaliteiten ontbreekt nog een Figuur 1 en een Figuur 2. Het nader toepassen van het denkkader van publieke diensten op negatieve externaliteiten zou het nadenken over overheidsingrijpen kunnen ondersteunen.

Gedurende dit onderzoek is de titel continu onderwerp van discussie geweest. Uiteindelijk is gekozen voor maatschappelijke prestaties, omdat dit zowel de publieke diensten als het verminderen van negatieve externaliteiten omvat.

Vaak hebben negatieve externaliteiten van de landbouw negatieve gevolgen voor de zogenaamde ecosysteemdiensten. Hierop zullen we in de volgende paragraaf op ingaan. Het concept van ecosysteemdiensten (geleverd door ecosystemen) heeft een andere invalshoek dan die van publieke diensten (geleverd door personen, organisaties of bedrijven). Ecosysteemdiensten zijn goed te scharen onder de maatschappelijke waarden van paragraaf 3.1.1.

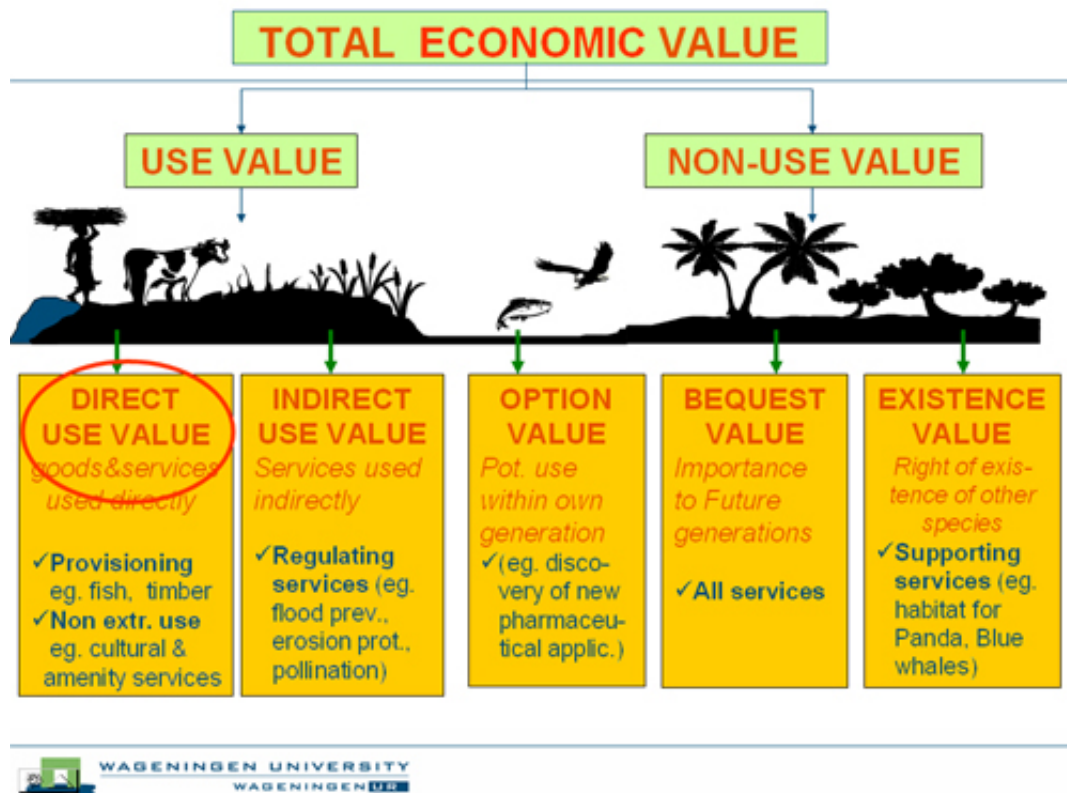
3.1.3 Het concept van de totale economische waarde: ecosysteemdiensten

Sinds het uitkomen van het ‘millennium ecosystem assessment’ (Reid et al. 2005) is het schema van ‘ecosysteemdiensten’ dat hierin wordt gehanteerd internationaal een geaccepteerde standaard. Ecosysteemdiensten, ofwel voordelen die ecosystemen de maatschappij bieden, zijn hierin opgesplitst in vier basiscategorieën:

- ondersteuning (nutriënten cycli, bodemvorming)⁷;
- voorziening (voedsel, (drink)water, hout, brandstof);
- regulering (klimaat, overstroming, ziektedruk, waterzuivering);
- cultureel (esthetisch, spiritueel, recreatie).

Deze diensten voorzien (daarmee) in een reeks van menselijke behoeftes zoals veiligheid, basismateriaal, gezondheid en sociale relaties. Er kan ook gesteld worden dat ecosystemen functies vervullen, zoals de regulering van het klimaat en het bieden van ruimte voor voedselproductie (draagfunctie) en dat (een deel van) die functies gerealiseerd wordt via de productie van goederen en diensten. Het onderscheid tussen ‘functie’ en ‘dienst’ wordt niet altijd scherp gemaakt. Termorshuizen en Opdam (2009) proberen dit vorm te geven in het concept Landscape Services ofwel Landschapsdiensten via de ketting van relaties tussen landschapstructuur – functie – waarde. Belangrijk is dat goederen en diensten kwantificeerbaar (moeten) zijn. ‘Klimaatregulatie’ is dus geen dienst, ‘CO₂-vastlegging’ wel. Ecosysteemdiensten zijn breed gedefinieerd. In principe worden alle goederen en diensten waar de maatschappij baten aan onttrekt worden eronder verstaan. Dat geeft enige verwarring met de economische betekenis van ‘diensten’, want hiertoe worden bijvoorbeeld geen producten/goederen gerekend. Bovendien vallen onder ecosysteemdiensten ook baten die niet tot het economische domein behoren, omdat ze niet als schaars worden ervaren (de lucht die we inademen), of omdat een intrinsieke waarde aan de natuur is toegekend. Eén van de grondleggers van het concept van de ‘totale economische waarde’, David Pearce (Pearce et al. 1990, Pearce 1993) was tevens een pionier op het gebied van ‘environmental economics’ (milieueconomie). Het concept is ook belangrijk vanwege de vele waarderingstudies over ecosysteemdiensten die ernaar verwijzen.

⁷ Ondersteunende diensten worden soms ook samengevoegd met regulering.

Figuur 6. Schema van de totale economische waarde van ecosystemen (bron: lezing Dolf de Groot)

3.1.4 Het concept van groene en blauwe diensten: bovenwettelijkheid

Voor de oorsprong van het concept 'groene en blauwe diensten' is het niet eenvoudig een eenduidige bron aan te wijzen. Wel is de huidige betekenis van het concept redelijk helder omlijnd. Het concept van groene en blauwe diensten kan worden gezien als een Europees recept voor het integreren van landbouw- en milieupolitiek. In het Europees taalgebruik wordt gesproken van *environmental services*. Vanouds ligt de nadruk in Europa meer op de milieuproblemen van de landbouwsector dan op die van natuur en/of landschap. In de communautaire richtlijnen (2006/C 319/01) zijn de groene en blauwe diensten dan ook ondergebracht in de paragraaf van 'agromilieuverbintenissen' (agri-environmental commitments). Meestal zijn de diensten die hieronder worden gevat beperkter dan wat onder ecosystemendiensten in het concept van de totale economische waarde valt. De term 'groene en blauwe diensten' slaat vaak op een deel van de diensten die door *agrarische* ecosystemen geleverd worden, namelijk die welke gelieerd zijn aan de functie in relatie tot landschap, natuur of biodiversiteit en water. Bovendien zijn de groene en blauwe diensten in Europees verband in een specifiek institutioneel kader geplaatst waarbij de dienst 'bovenwettelijk' moet zijn. Groene en blauwe diensten worden dan ook veel meer in verband gebracht met activiteiten (beheermaatregelen) die noodzakelijk zijn om de dienst te leveren. De invalshoek is er hier dus eerder één

vanuit de mens die de diensten levert (evenals het concept van de publieke diensten) dan vanuit het ecosysteem dat de dienst voortbrengt.

Het bovenwettelijke karakter wordt verwezenlijkt doordat diensten van landbouwbedrijven moeten uitstijgen boven de code van goede landbouwpraktijken.

'Het ontvangen van bedrijfstoelagen is afhankelijk van de naleving van achttien beheerseisen op het gebied van milieu, voedselveiligheid, diergezondheid, gewasbescherming en dierenwelzijn (de zgn. cross compliance).'' (RLG 2007). De RLG heeft zich eerder ook zelf uitgesproken voor een verankering van goede landbouwpraktijken in wet- en regelgeving: *'De raad meent dat de vereisten aan de bedrijfsvoering die voor de maatschappij wezenlijk zijn, in wet- en regelgeving moeten worden vastgelegd en daarmee onderdeel worden van Goede Landbouwpraktijk. Vanuit praktisch oogpunt geldt dat de mogelijke bijdrage van bedrijven in de vorm van niet-wettelijk verplichte activiteiten in financiële termen relatief gering zal kunnen zijn in relatie tot betaalde groene diensten. De marges in de bedrijfsvoering zijn beperkt. De discussies over de opname van niet-wettelijk verplichte activiteiten binnen de Goede Landbouwpraktijk zullen vooral demotiverend werken.'* (RLG 2002).

3.2 Waarderen van maatschappelijke prestaties

3.2.1 Wat is de waarde van publieke goederen en -diensten?

De waarde van goederen en diensten komt in het 'normale' economische verkeer tot uiting op een markt waar 'consumenten' hun voorkeuren kenbaar (kunnen) maken en zo de prijs van die goederen en diensten bepalen. Publieke diensten hebben kenmerken waardoor de distributie van deze diensten via een markt niet goed werkt. Men spreekt daarbij van *'marktfalen'*. Er zijn drie belangrijke redenen voor het optreden van marktfalen (DeMartino 2000):

1. actoren (agents) met marktmacht (imperfecte competitie);
2. de acties van actoren hebben externe effecten (externaliteiten, zie paragraaf 3.1.2);
3. tengevolge van de eigenschappen van de goederen ontstaan hoge transactiekosten.

Aan het marktfalen bij publieke diensten liggen vooral de tweede en de derde redenen grondslag. Het resultaat van een slecht functionerende markt is dat het moeilijk is een billijke prijs of gewenste hoeveelheid voor de diensten vast te stellen.

In de vorige eeuw is een aantal methoden en technieken ontwikkeld waarmee toch een indicatie van de waarde van 'niet via de markt geprijsde' publieke diensten kan worden verkregen. De belangrijkste zijn: contingent valuation (CVM), hedonische prijzen, travel-cost (TCM), avertering behaviour (ABM), productiefactor (PFM) en schaduwkosten. Kritiek uit zich onder meer op het aggregeren van resultaten van de verschillende methoden die ieder afzonderlijk gebruikt worden voor het bepalen een deel van de totale economische waarde (zie 3.1.3 en

Figuur 6 voor een overzicht), in feite dus voor deelmarkten, terwijl er vaak toch sprake is van een zogenaamde 'joint production' waarbij de dienst eigenlijk maar op één markt verhandeld zou moeten worden. De waardering zou daardoor te hoog zijn.

Een ander punt van kritiek richt zich op het ontbreken van typische marktmechanismen bij het bepalen van de waarde (het marginale-nuts denken). Daardoor ontbreken referenties voor de prijsstelling (zie 3.3). De totale economische waarde van ecosystemen die via deze methoden wordt becijferd is vaak aanzienlijk en de verdienste is dat daarmee krachtige argumenten voor een publieke interventie worden geleverd. Bovengenoemde methoden zijn tot nog toe vooral toegepast bij de waardering van ecosysteemdiensten, maar er zijn inmiddels ook voorbeelden van toepassing bij andere publieke diensten zoals dierenwelzijn.

3.2.2 Hoe kan een prijs worden bepaald voor maatschappelijke prestaties?

De meeste economen zijn het erover eens dat de prijs van goederen en diensten het best kan worden bepaald op en door een vrije markt van vraag en aanbod. Het probleem is echter dat vrije markten in de praktijk niet bestaan. Nagenoeg iedere markt heeft te maken met overheidsbemoeienis, vaak op een wijze waarbij ‘economische rents’ ontstaan. Een economische rent is het verschil tussen wat een productiefactor (arbeid, kapitaal, grond) betaald krijgt en wat nodig is om die factor in zijn huidige aanwending te houden⁸. Met andere woorden, een rent is een relatief voordeel dat aan een actor op de markt toevalt door omstandigheden die niet zijn of haar ‘verdiensite’ zijn. Het is meer dan in principe aan beloning voor de productiefactoren nodig is en daardoor economisch niet efficiënt. Actoren die betrokken zijn bij het economische proces zullen echter altijd een economische rent nastreven (rent-seeking). Door het ontbreken van (regionale) harmonisatie in de regelgeving verschaft dus zelfs de prijs van goederen en diensten die wel op een markt verhandeld worden ons weinig houvast over wat een ‘faire’ prijs (of de marktwaarde) hiervoor zou zijn. De marktwaarde van goederen en diensten reflecteert de prijs die deze op een zogenaamde ‘Walrasiaanse veiling’ zouden opbrengen. Een Walrasiaanse veiling (naar Leon Walras) is een veiling op een perfecte markt (perfecte competitie, perfecte informatie en geen transactiekosten) samenhangend met een algemeen evenwicht in de economie. In het algemene evenwicht kunnen geen economische rents bestaan. Het ‘algemene evenwichtsprincipe’ maakt een duale benadering van het waardebegrip mogelijk.

De waarde van een goed of dienst kan niet alleen worden afgeleid uit het ‘nut’ dat mensen eraan ontleen, maar ook uit de (minimale /Walrasiaanse) kostprijs voor de productie ervan (transactiekosten inbegrepen). Het berekenen van een dergelijke minimale kostprijs is echter ook niet zonder problemen. Met welk uurloon moet bijvoorbeeld worden gerekend voor de arbeidsinspanningen die zijn ‘toe te rekenen’ aan de productie van publieke diensten? Bij de bepaling van een minimum kostprijs

⁸ In de economische theorie wordt nog onderscheid gemaakt tussen het verschil in inkomen van een factor bij een specifiek gebruik en de kosten om die factor in economisch gebruik te brengen (Klassieke factor rent) en het verschil met de ‘opportunity kosten’ van het gebruik van de factor (Pareto’s factor rent). In het eerste geval wordt de factor beneden een bepaalde beloning helemaal niet gebruikt (bijvoorbeeld marginaal land) en in het tweede geval bestaan er beneden een bepaalde beloning betere alternatieven.

voor de levering van publieke diensten zal voor de beloning van afzonderlijke productiefactoren elders in de maatschappij naar vergelijkingsmaatstaven gezocht moeten worden. Voor de inzet van arbeid wordt dan bijvoorbeeld gerekend met een gemiddeld uurloon passend bij het opleidingsniveau dat voor de uitvoering van taken nodig is en voor de inzet van noodzakelijk kapitaal wordt gerekend met een rentevoet die gelieerd is aan staatsobligaties⁹.

3.2.3 Hoe kunnen maatschappelijke prestaties worden gefinancierd?

In deze paragraaf wordt het begrip financiering breed opgevat. Het omvat niet alleen actieve, maar ook passieve vormen van financiering (eigenlijk alles wat actoren ertoe brengt om hun gedrag te wijzigen ten gunste van de levering van meer maatschappelijke prestaties).

Om te kunnen begrijpen op welke wijze publieke diensten gefinancierd zouden kunnen worden, moeten we eerst iets meer weten over de achtergronden van het 'productieproces'. Een waarde berekenen voor (of toekennen aan) een publieke dienst is één ding, het financieren ervan door de 'producenten' te belonen is een heel ander verhaal. Hierbij zijn vragen aan de orde zoals: Wie produceert de diensten en waarom eigenlijk? Worden wel alle publieke diensten geproduceerd? Soms is er schijnbaar geen producent, bijvoorbeeld als het gaat om een tropisch oerwoud zonder duidelijke eigendomsrechten. In dat geval is het al moeilijk om te bepalen wie er nu eigenlijk voor geleverde diensten beloond zou moeten worden. Maar in gevallen dat er wel een aanwijsbare producent is komt de vraag naar voren waarom iemand diensten zou leveren waarvoor geen beloning bestaat.

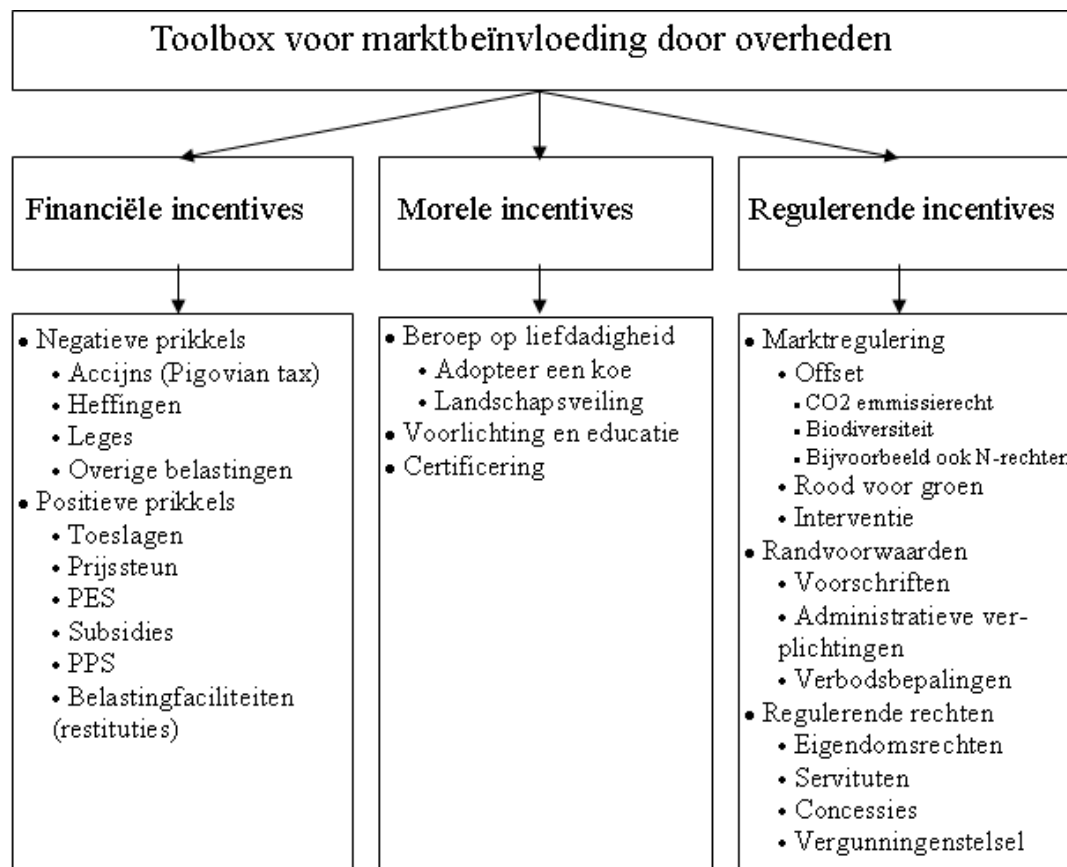
Het concept van externaliteiten (zie paragraaf 3.1.2) kan ons helpen dit beter te begrijpen. Een belangrijk aspect is dat externaliteiten vaak onlosmakelijk met het productieproces samenhangen, de zogenaamde 'jointness in productie'. In geval van landbouwproductie wordt daarmee bijvoorbeeld ook onlosmakelijk een landschap door boeren geproduceerd en dat is meteen ook de reden voor die productie ondanks het ontbreken van een specifieke beloning ervoor.

De methoden voor het '*corrigeren of internaliseren van de externaliteiten*' komen onder andere voort uit de welvaartseconomie en uit de publieke keuze-theorie. Ze vormen als het ware een gereedschapskist voor overheden voor de financiering van ongeprijsde publieke diensten. Ieder instrument in die gereedschapskist heeft een aantal positieve en negatieve eigenschappen en afhankelijk van de situatie verdient een bepaald instrument de voorkeur. Figuur 7 geeft een overzicht van een aantal gangbare instrumenten voor overheden om markten te beïnvloeden.

De mogelijkheden voor overheden om te sturen in markten zijn opgedeeld in drie categorieën van incentives: *financiële, morele en regulerende*. Financiële incentives zijn er vooral op gericht de productie van goederen en diensten aan te moedigen of juist te

⁹ Deze voorgestelde manier van berekenen is anders dan de gebruikelijke berekening van inkomstenderving.

ontmoedigen. Regulerende incentives richten zich op de hoeveelheid en/of kwaliteit van de productie, bijvoorbeeld door het stellen van randvoorwaarden en limieten. Regulerende incentives hebben ook financiële gevolgen, maar het verschil met financiële incentives is dat ze dwingend zijn (geen keuze aan de actor laten). En morele incentives proberen op andere wijze het gedrag van actoren in de markt te beïnvloeden. Vooral de eerste twee typen incentives beïnvloeden de prijs en daarmee de vraag/aanbodverhouding van goederen en diensten in de markt.

Figuur 7. Economische mogelijkheden voor marktbeïnvloeding door overheden. PES = Payment for Environmental Services, PPS = Publiek-Private Samenwerking

Het grootste probleem vanuit economische overwegingen (allocatie, verdeling en efficiency) is de complexiteit van de bestuurlijke en regionale afstemming/*harmonisatie* van al deze instrumenten in de gereedschapskist. De SER heeft in het advies 'waarden van landbouw' (SER 2008) voor negen categorieën van maatschappelijke waarden die door de landbouw worden geleverd de mate van marktfalen aangegeven. De productiewaarde en werkgelegenheid zijn waarden die op dit moment al goed door de markt worden geleverd. Voor voedselzekerheid zijn er duidelijke en internationaal geharmoniseerde regels en normen opgesteld, waardoor het marktfalen op dit vlak gecorrigeerd is. Dat geldt niet voor het thema diervriendelijkheid. Hier ontbreekt vooralsnog de gewenste internationale harmonisatie van regelgeving. Op het vlak van milieu en klimaat, natuur en biodiversiteit, (cultuur)landschap en gebruiksnatuur en in enige mate ook voor blauwe diensten spelen er externe effecten

of zijn publieke diensten in het geding. Hier is een verdere marktregulering gewenst of kan worden overgegaan tot beloning van de publieke diensten (door de overheid).

Bij de afweging van de overheid voor de keuze van het instrumentarium spelen talrijke overwegingen, waaronder de aspecten die in het volgende hoofdstuk in het beoordelingskader aan de orde worden gesteld (kansrijkheid, maatschappelijke behoefte, uitvoerbaarheid en draagvlak). De keuze van een geschikt instrument hangt niet alleen van het type dienst af, maar ook van de omstandigheden waaronder deze wordt geleverd.

Diensten die samenhangen met positieve externe effecten hebben vaak een voorvoegsel in de trant van behoud en/of herstel van...en dan volgt een opsomming van de waarden. Dergelijke diensten worden meestal geleverd in 'gemeenschappelijke verbondenheid' (joint product) met een vorm van agrarische productie. In de groslijst bij dit onderzoek zijn zelfs enkele diensten opgenomen, zoals 'biologische landbouw' die in feite bestaan uit een conglomeraat van samengestelde publieke diensten, die allemaal onlosmakelijk met 'het bedrijfssysteem' verbonden zijn. Het belonen van dit type (positieve) dienst is niet altijd vanzelfsprekend. Soms zijn de waarden beschermd (bijvoorbeeld in een bestemmingsplan) en is het behoud ervan daarom niet 'bovenwettelijk' en soms zijn de waarden niet beschermd en is levering niet verplicht, maar wordt de levering als een zodanig vanzelfsprekend bijproduct gezien van de gangbare agrarische productie (bijvoorbeeld een mooi goudgeel korenveld bij graanproductie) dat een maatschappelijke beloning niet passend wordt geacht.

Regels of subsidie, enkele praktijkvoorbeelden

Weidevogels zijn in principe wettelijk beschermd door middel van de Flora en faunawet. Het uitmaaien van weidevogelkuikens is niet toegestaan. Toch wordt subsidie verleend voor weidevogelbeheer. Kennelijk is de regelgeving niet effectief genoeg of wordt deze onvoldoende gehandhaafd om de weidevogelstand op peil te houden. Zie de Kamerbrief hierover van juli 2009 (NLP/2009/1279).

Landschapselementen zijn in diverse gemeenten beschermd via het bestemmingsplan en/of de Algemeen plaatselijke verordening. Toch verdwijnen landschapselementen op grote schaal. Bij landschapselementen wordt wel nadrukkelijk het criterium van bovenwettelijkheid gehanteerd: voor onderhoud is in diverse gebieden subsidie mogelijk, maar niet voor instandhouding (het niet verwijderen).

In beide gevallen worden boeren via regelgeving 'gedwongen' om zonder tegenprestatie diensten te blijven leveren die ze vroeger leverden omdat ze een 'bijproduct' waren van het toenmalige productieproces. Het gaat in feite om het blijven leveren van positieve externaliteiten. In principe zou een positieve prikkel (een subsidie of een belastingkorting) daarvoor meer voor de hand liggen.

Figuur 8: Regels of subsidie, enkele praktijkvoorbeelden.

Hiertegenover staan diensten die samenhangen met negatieve externe effecten. In feite is hierbij helemaal geen sprake van een dienst, maar eerder van een (verminderde) last. Voor het veilig stellen van de bedreigde publieke waarde ligt regulering meer voor de hand dan beloning. Ook wetgeving faalt echter in de praktijk in het veilig stellen van de publieke waarde door het ontbreken van harmonisatie of de vertraging die de internationale onderhandelingen daarover opleveren. Alles wat beter presteert dan de wettelijk vastgelegde norm wordt vervolgens opgevat als een

dienst waar een beloning tegenover zou kunnen of moeten staan. Naarmate de regulering zelf beter functioneert (o.a. bewerkstelligd met harmonisatie) is minder beloning nodig.

Er is veel te doen over de arrangementen waaronder de dienst tot stand komt. Het gaat daarbij om de contractvorm en de mechanismen waaronder het contract wordt opgesteld. Overwegingen die hierbij spelen zijn ondermeer de hoogte van de transactiekosten, de mate van duurzaamheid en kosteneffectiviteit en deze hangen vaak weer samen met specifieke lokale omstandigheden. Een goed voorbeeld hiervan is de mobiliteit van een dienst. Deze eigenschap bepaalt of een dienst al dan niet fysiek naar een markt kan worden getransporteerd. Immobilitet betekent dus dat de productie en consumptie van een dienst aan een specifieke locatie zijn verbonden en dat heeft consequenties voor de mate waarin via een regulering of met arrangementen succesvol ‘marktmechanismen’ kunnen worden ingezet. Een voorbeeld van een mobiel goed is schoon water. Wat betreft de consumptie van immobiele publieke diensten kan nog een verdere tweedeling worden gemaakt:

- semi-immobiel: de consument heeft alternatieven op andere locaties die een vergelijkbare behoeftebevrediging geven (bijvoorbeeld landschapschoon).
- puur-immobiel: er zijn geen alternatieve locaties voor consumptie (bijvoorbeeld de veiligheid die aan woningen wordt geboden door een waterberging in een overlooph gebied. In dit geval kunnen productie en consumptie fysiek overigens op gescheiden locaties voorkomen, maar beide zijn immobiel en wel aan elkaar gerelateerd).

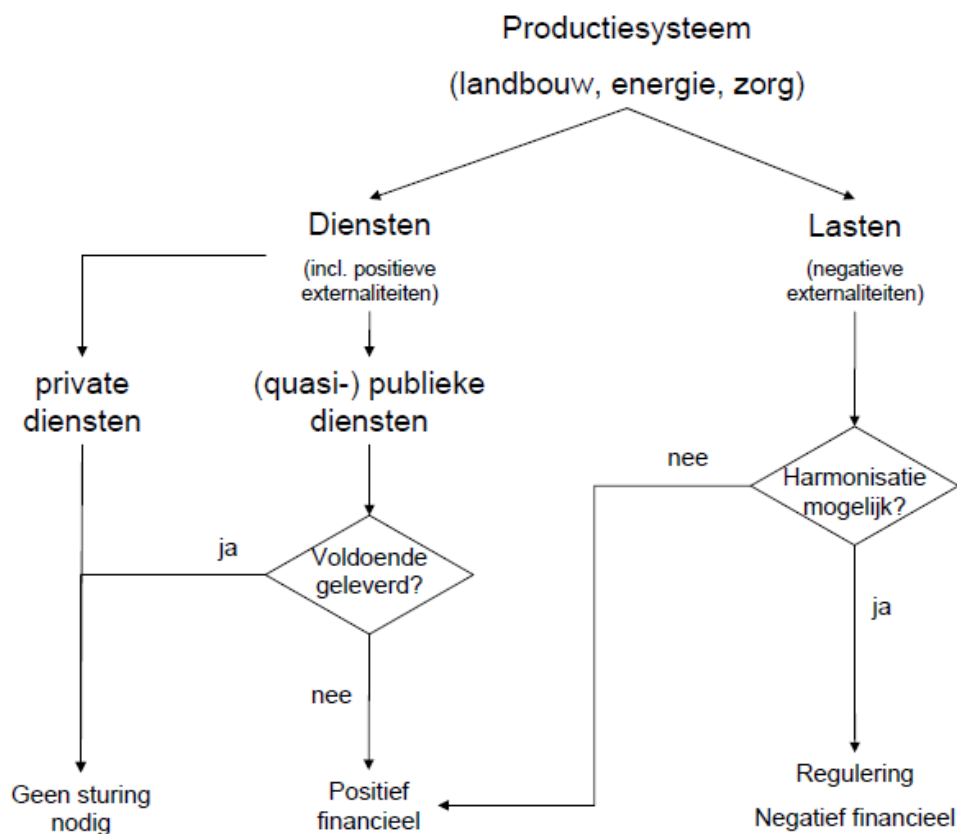
3.3 Definitie en conclusie

In dit hoofdstuk zijn diverse economische concepten aan de orde geweest die steeds een ander licht werpen op marktfalen bij de levering van publieke diensten. Kenmerken van publieke diensten zijn:

- ze komen tegemoet aan maatschappelijke waarden;
- consumptie is niet uitsluitbaar en/of er bestaat geen rivaliteit in het genot van de dienst, daarom is borging door de overheid aan de orde;
- publieke diensten zijn vaak positieve externaliteiten van productieprocessen. De positieve externaliteiten worden wel of niet voldoende geleverd zonder overheidsingrijpen;
- het betalen voor publieke diensten gaat vaak gepaard met hoge transactiekosten (zie hoofdstuk 7);
- ze zijn kwantificeerbaar, maar niet deelbaar;
- ze zijn mobiel, semi- of puur immobiel;
- het vaststellen van een faire prijs is door het ontbreken van een vrije markt niet eenvoudig.

Naast positieve externaliteiten kan er ook sprake zijn van negatieve externaliteiten van productieprocessen, waarbij eveneens marktfalen een rol speelt. Net als bij het stimuleren van publieke diensten heeft de overheid ook bij het verminderen van negatieve externaliteiten een nadrukkelijke rol.

Onder maatschappelijke prestaties wordt in dit rapport verstaan: inspanningen gericht op het leveren van publieke diensten of het verminderen van negatieve externe effecten. Het leveren van (quasi-)publieke diensten en het verminderen van negatieve externaliteiten dragen beide bij aan maatschappelijke waarden, maar worden zonder overheidsbemoediging niet gefinancierd.

Figuur 9: Maatschappelijke prestaties en de wijze van sturing

Het financieren van maatschappelijke prestaties kan door middel van regulerende, financiële of morele incentives of een combinatie daarvan. De Europese eis van bovenwettelijkheid voor het belonen van diensten is een voorbeeld van een combinatie tussen regulerende en financiële incentives. Voor het corrigeren van negatieve externaliteiten ligt regulering meer voor de hand dan beloning, maar door gebrek aan harmonisatie is op korte termijn beloning van het bovenwettelijke deel van de inspanning vaak de enige praktische mogelijkheid voor beïnvloeding van de producent (zie Figuur 9).

Over het vertalen van bovenstaande kenmerken naar passende instrumenten is nog weinig nagedacht. Daarin spelen veel factoren een rol die nog onvoldoende in hun samenhang zijn geanalyseerd.

4 Methodiek

Frans van Alebeek en Bas Breman

4.1 Inventarisatie van ideeën

De inventarisatie van ideeën voor nieuwe maatschappelijke prestaties heeft nadrukkelijk tot doel gehad op een breed scala van thema's ideeën voor nieuwe maatschappelijke prestaties bijeen te brengen. In die zin is de inventarisatie aanvullend op de huidige Catalogus Groenblauwe Diensten en de (P)SAN pakketten en heeft deze een veel bredere horizon dan natuur en landschap.

De nadruk lag dus op maatregelen en categorieën die nog niet in de Catalogus Groenblauwe Diensten zijn opgenomen. Als leidraad voor de inventarisatie hebben de thema's en onderwerpen gediend die in de Houtskoolschets (LNV 2008) worden genoemd:

De Houtskoolschets als leidraad voor thema's:

.....het leveren van collectieve goederen, zoals bijvoorbeeld natuur- en cultuurhistorische kwaliteiten van landschappen (groene diensten) gewenste extra, niet-vermarktbaar inspanningen op het gebied van milieu(kwaliteit), functioneel gebruik van agrobiodiversiteit ten behoeve van verbetering van de milieukwaliteit, dierenwelzijn en aanleg en onderhoud van landschapselementen en ander cultuurhistorisch erfgoed en stimulering van de (recreatieve) toegankelijkheid van het landelijk gebied hogere kosten voor bovenwettelijk (EU/nationaal) productiemethoden

..... maatregelen op het vlak van verbetering van de milieukwaliteit (zoals mineralenbeheer, vermindering ammoniakemissie, fosfaatverwijdering uit landbouwgrond), verdrogingsbestrijding, duurzaam bodembeheer (zoals bodemstructuur, organisch stofgehalte, bestrijden en voorkomen van erosie, vruchtwisseling), biologische landbouw en agrarisches natuurbeheer (zoals weidevogelbescherming of akkerrandenbeheer in combinatie met teelt- en mestvrije zones), de aanleg en onderhoud van landschapselementen en ander cultuurhistorisch erfgoed.bio-energie, waterbeheer (zoals waterberging bij hoogwater, waterconservering, waterlevering, helofytenfilters die via planten- of bodembehandeling water zuiveren), biodiversiteit (zoals genetische bronnen, maatregelen in het kader van de leefgebiedenbenadering) en klimaat (zoals energiebesparing/ levering, vermindering emissie broeikasgassen, CO₂-vastlegging).....

Met opzet is gekozen voor een brede samenstelling van het projectteam met vertegenwoordigers uit meerdere onderdelen van WUR. Zowel binnen als buiten WUR zijn allerlei ideeën ontwikkeld, ofwel vanuit onvrede met de huidige situatie, ofwel vanuit een bepaalde toekomstvisie. Hierbij gaat het zowel om ideeën van uit de praktijk als ideeën voortkomend uit onderzoeksprojecten. Ieder projectteamlid heeft ideeën geïnventariseerd in zijn of haar eigen netwerk van projecten, boeren, beleidsmakers en onderzoekers. Gericht zijn deskundigen geïnterviewd en rapportages geraadpleegd.

Via een brief zijn de agrarisch natuurverenigingen gevraagd met ideeën te komen. Daarop zijn bijzonder weinig reacties ontvangen. Verschillende ideeën- en werkboeken gericht op een duurzame agrarische productie zijn geraadpleegd op bruikbare voorstellen en maatregelen (zie literatuurlijst).

Tegelijkertijd is nadrukkelijk over de grens gekeken. In bestaande subsidieregelingen in andere Europese landen is gezocht naar maatregelen die in Nederland momenteel (nog) niet worden vergoed. Hiervoor zijn rapportages van POPs uit o.a. Finland, Zweden, Denemarken, Vlaanderen, Oostenrijk en Portugal doorgenomen. Dit heeft geleid tot een 'groslijst' van mogelijk te 'lenen' maatregelen. Dit leverde met name ideeën op over bodembescherming, waterkwaliteit, biologische landbouw, leefbaarheid van het platteland en gebiedsgericht werken.

De inventarisatie heeft geleid tot een eerste, ruwe 'groslijst' van 330 mogelijke (nieuwe) maatregelen in de vorm van korte beschrijvingen, waar mogelijk met een literatuurverwijzing of een website.

Tabel 1 Aantallen voorstellen en ideeën in de eerste, ruwe groslijst na inventarisatie, verdeeld over 12 thema's

Thema	Aantal voorstellen
1 Biodiversiteit en ecologie	96
2 Landschap	15
3 Cultuurhistorie	23
4 Milieu	29
5 Klimaat en energie	11
6 Water	25
7 Bodem	29
8 Dierenwelzijn	24
9 Platteland	28
10 Educatie en recreatie	20
11 Zorg	5
12 Bedrijfssystemen en gebiedsgericht werken	25
totaal	330

Deze groslijst is vervolgens in een workshop en door de projectteamleden doorlopen op overlap en herhalingen. Met behulp van een beoordelingskader is gescoord op kansrijkheid, maatschappelijke behoefte, uitvoerbaarheid en draagvlak. Het beoordelingskader wordt in de volgende paragraaf toegelicht.

4.2 Doel van het beoordelingskader

Doel van dit beoordelingskader is LNV een handvat te geven bij het beoordelen van de uitgebreide en zeer diverse lijst van (potentiële) maatschappelijke prestaties. Het beoordelingskader heeft een ordenende rol om in een vijftal stappen de voorgestelde maatschappelijke prestaties te prioriteren:

- A. Kansrijkheid
- B. Maatschappelijke behoefte
- C. Uitvoerbaarheid
- D. Draagvlak

In elke stap helpen korte vragenlijsten mogelijke maatschappelijke prestaties door middel van een puntenscore te schiften in drie groepen:

- Maatregelen met een hoge prioriteit en 'laaghangend fruit';
- een (grote) middengroep van voorgestelde prestaties waarvoor meer informatie nodig is, de randvoorwaarden moeten worden vastgesteld en de precieze invulling en vormgeving verder moet worden uitgewerkt en;
- voorgestelde prestaties die in deze eerste beoordeling al kunnen worden geschrapt, of die als te weinig kansrijk/gewenst/uitvoerbaar/gedragen/duidelijk in het vervolgtraject niet verder worden meegenomen.

4.3 Beleidsthema's

Vanaf 2010 kunnen de verschillende deelstaten alvast vooruitlopen op de wijzigingen van het GLB en beginnen met het belonen van (nieuwe) maatschappelijke prestaties. Vooruitlopend hierop heeft het Ministerie van LNV gevraagd om een brede inventarisatie van potentiële maatschappelijke prestaties in binnen- en buitenland die in de toekomst ook voor Nederland interessant (zouden kunnen) zijn.

Het resultaat van deze inventarisatie is vertaald in een eerste brede 'groslijst'. In navolging van de aanbevelingen van Werkman & Termeer (2007) bevelen we een indeling in thema's/beleidsvelden aan om betrokkenheid en specifieke deskundigheid voor de beoordeling van de voorstellen in te zetten en doublures te voorkomen. Bovendien zijn uit de diverse maatschappelijke consultaties rond het GLB de conclusies geformuleerd op het niveau van hoofdthema's en niet op het niveau van specifieke diensten en maatregelen.

Voorlopig onderscheiden we in de groslijst de volgende hoofdthema's (zie Tabel 2).

Tabel 2 Voorlopige indeling van maatschappelijke prestaties in hoofdtbema's, met daaronder trefwoorden en voorbeelden van mogelijke prestaties die daaronder zouden kunnen vallen.

Ecologie (Natuur)	Landschap	Cultuurhistorie
▪ Aanvullende maatregelen t.a.v. bestaand ▪ Betere maatregelen dan bestaande ▪ Genetische bronnen ▪ Leefgebiedenbenadering ▪ Functioneel gebruik van agrobiodiversiteit	▪ Landschapsbeheer ▪ Mooi Landschap ▪ Historisch landschap ▪ Diversiteit landschap ▪ Gebiedsgericht werken	▪ Onderhoud gebouwen ▪ Oude rassen en gewassen
Milieu	Klimaat/Energie/Lucht	Bodem
▪ Vermindering gebruik kunstmest ▪ Vermindering gebruik bestrijdingsmiddelen ▪ Afrvangen fijnstof	▪ Bio-energie (bijvoorbeeld ondersteuning van niet-rendabele investeringen) ▪ Energiebesparing ▪ Tegengaan bodemdaling ▪ Vermindering emissie broeikasgassen ▪ CO₂-vastlegging ▪ Vermindering ammoniakemissie	▪ Aardkundige/archeologische waarden ▪ Mineralenbeheer ▪ Fosfaatuitmijning ▪ Bodemstructuur ▪ Organisch stofgehalte ▪ Bestrijden en voorkomen van erosie, ▪ Vruchtwisseling ▪ Bodembioïologie
Water	Dierenwelzijn	Recreatie en educatie
▪ Waterkwaliteit ▪ Helofytenfilters ▪ Waterberging (tijdelijk/incidenteel) ▪ Hogere grondwaterstanden ▪ Waterconservering ▪ Verdrogingsbestrijding ▪ Waterlevering ▪ Mineralenbeheer	▪ Aangepaste stalsystemen ▪ Aangepast diermanagement ▪ Labelen productiesystemen	▪ Toegankelijkheid bedrijf ▪ Wandelpaden ▪ Educatieactiviteiten ▪ Informatievoorziening
Platteland	Zorg	Bedrijfssystemen en gebiedsgericht werken
▪ Leefbaarheid ▪ Innovatie landbouw ▪ Verbrede landbouw ▪ Opleiding	▪ Zorg	▪ Biologische bedrijfssystemen ▪ Boeren voor Natuur ▪ Zeldzame huisdierrassen ▪ Extensieve veehouderij ▪ Geïntegreerde landbouw ▪ Gebiedsgericht werken
Specifieke landschappen (LFA of anderszins)		
▪ Nationale Landschappen ▪ Natura 2000 ▪ Kleinschalige landschappen ▪ Vaarland ▪ Stadsrandgebieden ▪ Waterwingebieden ▪ Grootschalige akkerbouwgebieden		

4.4 Maatschappelijke relevantie

Werkman & Termeer (2007) adviseren in het maatschappelijk debat over de toekomst van het GLB andere mensen en groepen dan tot nu toe te betrekken en andere gespreksvormen dan tot nu toe te gebruiken (zie Bijlage 6). Niet alle groepen zullen het belonen van maatschappelijke prestaties ondersteunen. Ook adviseert men gesprekken rond specifieke thema's en vanuit de doelen in plaats vanuit de oplossingen in te steken. Daarbij wordt van de deelnemers gevraagd open te staan voor de diversiteit en nieuwe richtingen die deze gesprekken zullen inslaan.

Deze adviezen hebben geleid tot een door LNV georganiseerde maatschappelijke consultatie over het GLB waarin verschillende werk- en gespreksvormen zijn gebruikt en veel verschillende actoren zijn betrokken. De resultaten van deze consultatie hebben we in het beoordelingskader gebruikt bij het onderdeel Maatschappelijke behoefte.

Na het verkennende onderzoek van Werkman & Termeer (2007) heeft LNV een aantal gerichte maatschappelijke consultaties laten uitvoeren onder verschillende groepen actoren om hun opvattingen over de toekomst van het GLB in kaart te brengen. Het betrof een representatieve steekproef onder 1.000 Nederlanders, een internet discussieforum en een enquête met ongeveer 1.000 deelnemers, tien keukentafelgesprekken in verschillende regio's in Nederland met 78 deelnemers en vier rondetafelgesprekken met 40 vertegenwoordigers uit een groot aantal actor groepen. In een brief aan de Tweede Kamer (DC. 2007/448, 17 oktober 2007) heeft de minister de belangrijkste resultaten van deze consultaties op een rij gezet. Er ontstaat een duidelijke rangorde van maatschappelijke waarden die tot uiting zouden moeten komen in een toekomstig GLB (Tabel 3).

Tabel 3: Rangorde maatschappelijke waarden in relatie tot landbouw en het GLB (omgerekend naar percentages) in Nederlandse en Europese opinieonderzoeken

Waarde	NL Publieks- onderzoek TNS Nipo ¹	NL Keukentafel gesprekken ¹	NL Internet enquête ¹	EU Prioriteiten voor GLB ²	EU Prioriteiten voor de landbouw ²
Schoon milieu	30	14	15	22	16
Landschap	25	34	13	0	8
Dierenwelzijn	22	10	33	7	10
Natuur	13	7	10	0	0
Betaalbaar voedsel	n.v.t.	9	9	19	8
Voedselveiligheid	n.v.t.	8	13	12	31
Recreatie	n.v.t.	2	1	0	0
Anders	10	16	6	41	26
Totaal	100	100	100	100	100

Bron: 1: Brief aan de Tweede Kamer, DC. 2007/448, 17 oktober 2007.

2: Special Eurobarometer 294/Wave 68.2 (March 2008)

Overigens blijkt uit het verslag van Hiel et al. (2007) dat de deelnemers aan de koffietafelgesprekken in meerderheid van mening zijn dat een schoon milieu en voedselveiligheid niet via het GLB maar middels wet- en regelgeving gerealiseerd moeten worden. Een meerderheid vindt dat recreatie en dierenwelzijn uit de markt

betaald zouden moeten worden in plaats van uit het GLB. In Hoofdstuk 3 van dit rapport is nader op die discussie ingegaan.

Ook op Europees niveau heeft in 2007 een consultatie plaatsgevonden middels een representatieve steekproef onder 26.700 burgers in 27 EU landen (Special Eurobarometer 294/Wave 68.2, March 2008). De vraagstelling in dat onderzoek was anders dan in de Nederlandse consultaties en resultaten zijn daarom niet gemakkelijk vergelijkbaar. In de vraagstelling is onderscheid gemaakt in wat volgens de burgers prioriteiten voor het toekomstige GLB zouden moeten zijn en wat de belangrijkste verantwoordelijkheden voor de landbouw zouden moeten zijn. Omgerekende rangordes zijn in Tabel 3 weergegeven. De Europese resultaten wijken (door de andere vraagstelling) sterk af van de Nederlandse prioriteiten. Landschap, natuur en recreatie komen nauwelijks in de EU rapportage aan bod. Aspecten van een leefbaar en vitaal platteland, een gevarieerde, duurzame, gezonde en kwalitatief hoogwaardige voeding komen daar in verschillende vormen veelvuldig aan bod (vandaar dat de categorie 'Anders' voor de EU rapportage zo hoog scoort). In de EU rapportage zijn veilig, betaalbaar en voldoende voedsel, een schoon milieu, redelijke inkomens voor boeren, een leefbaar platteland en dierenwelzijn de belangrijkste prioriteiten (Special Eurobarometer 294/Wave 68.2, March 2008). De Nederlandse steekproef in dit EU onderzoek (977 tot 1.000 respondenten afhankelijk van de vraag) gaf aan het produceren van voedsel (62%) en het verzekeren van dierenwelzijn (27%) als de voornaamste verantwoordelijkheden van boeren te beschouwen (bij de gemiddelde Europeaan was bescherming van het milieu de tweede). Als belangrijkste doelen voor het GLB beschouwden deze respondenten het verzekeren van een goede levensstandaard voor boeren (18%) en het bevorderen van duurzame landbouwpraktijken. Andere prioriteiten waren bescherming van het milieu, gezonde en veilige landbouwproducten en het verzekeren van redelijke prijzen voor consumenten.

Voor het beoordelingskader van mogelijke nieuwe maatschappelijke prestaties kiezen we ervoor om de prioritering zoals die uit de verschillende Nederlandse consultaties naar voren komt, en in de brief van de Minister van LNV aan de Tweede Kamer is verwoord, als leidend te nemen. Die prioritering is hieronder vertaald naar enkele vragen waarmee de maatschappelijke behoefte van nieuwe voorgestelde maatschappelijke prestaties kan worden bepaald.

4.5 Samenvatting beoordelingskader

Het volledige beoordelingskader is opgenomen in Bijlage 7.

A. Kansrijkheid

- A1. Kan in deze maatschappelijke vraag/behoefte via marktwerking worden voorzien?
- A2. Zijn de met deze maatschappelijke prestatie te behalen resultaten of de te nemen maatregelen bovenwettelijk?

- A3. Zijn er ten aanzien van deze maatschappelijke prestatie problemen met staatsteun te voorzien¹⁰?

B. Maatschappelijke relevantie/ behoefte

- B1. Valt de voorgestelde maatschappelijke prestatie in één van de onderstaande clusters van doelen (A, B of C; clustering gebaseerd op de maatschappelijke consultatie rond het GLB)? Draagt de voorgestelde prestatie bij aan:

A	▪ een schoner milieu (water, lucht, bodem), <i>of</i> ▪ het tegengaan van (effecten van) klimaatverandering, <i>of</i> ▪ het behoud van waardevolle landschappen, <i>of</i> ▪ reële vergoedingen voor agrariërs voor het beheer van het landschap, <i>of</i> ▪ verbetering van dierenwelzijn
B	• het beter laten samengaan van natuur en landbouw, <i>of</i> ▪ samenwerking tussen partijen voor een gebiedsgerichte benadering van natuur en landbouw, <i>of</i> • het informeren van burgers en consumenten over de herkomst en kosten van voeding
C	▪ het toegankelijker maken van het platteland, <i>of</i> ▪ anders, <i>of</i> ▪ geen van de vorige doelen, <i>of</i> ▪ onduidelijk

- B2. Zijn er reeds andere bestaande maatschappelijke prestaties in Nederland die in deze maatschappelijke vraag/behoefte voorzien?
- B3. Is deze maatschappelijke prestatie ondersteunend aan en te combineren met bestaand beleid voor specifieke gebieden? (Bijvoorbeeld Nationale Landschappen, Natura 2000, Kleinschalige landschappen, Vaarland, Stadsrandgebieden, Waterwingebieden, Grootschalige akkerbouwgebieden).
- B4. Levert de prestatie een bijdrage aan meerdere maatschappelijke doelen tegelijk (win-win)?

C. Uitvoerbaarheid

- C1. Is het doel (c.q. het te bereiken resultaat) van de maatschappelijke prestatie voldoende helder? (Is voldoende achtergrondinformatie beschikbaar?)
- C2. Is de uitvoering van of zijn de te nemen maatregelen voor deze maatschappelijke prestatie voldoende helder/uitgewerkt? (Is voldoende informatie beschikbaar?)
- C3. Is de berekening van kosten voor de vergoedingengrondslag van deze maatschappelijke prestatie voldoende helder/uitgewerkt? (Is voldoende informatie beschikbaar?)
- C4. Sluit deze maatschappelijke prestatie aan bij bestaande prestaties en/of systematiek van de Catalogus Groenblauwe Diensten?
- C5. Is deze of een sterk vergelijkbare maatschappelijke prestatie reeds vormgegeven in bestaande regelingen in de ons omringende EU landen?

¹⁰ In de zin dat in het geval van een staatssteunprocedure de kans groot is dat door de Europese Commissie negatief wordt beschikt

D. Draagvlak

D1. Is duidelijk welke partijen deze maatschappelijke prestaties zouden kunnen/willen leveren?

Het antwoord op iedere vraag leidt tot een score. Het beoordelingskader levert een totaalscore per maatschappelijke prestatie op, die leidt tot een volgorde van prioritering. Hoe lager de score, hoe hoger de kansrijkheid, maatschappelijke behoefte, uitvoerbaarheid en het draagvlak voor verdere behandeling en uitwerking.

De vragen in de verschillende onderdelen van het kader leiden tot de volgende range van mogelijke scores per getoetste prestatie (Tabel 4).

Tabel 4: De range van mogelijk scores die een voorgestelde maatschappelijke prestatie kan behalen op de verschillende onderdelen van dit beoordelingskader. Hoe lager de score, hoe groter de prioriteit voor uitwerking.

Onderdeel	laagst haalbare prioriteit score	hoogst haalbare prioriteit score
A	3	9
B	4	16
C	5	23
D	1	5
Totaal	13	53

Afhankelijk van de resultaten van de toetsing van groslijsten kan een indeling worden gemaakt van prestaties met lage scores die op korte termijn verder uitgewerkt kunnen worden, een middengroep waar verdere verheldering noodzakelijk is en een laatste categorie (met de hoogste scores) waar vooralsnog geen energie in uitwerking zou gestoken hoeven te worden.

4.6 Gebruik beoordelingskader

De eerste, ruwe groslijst is vervolgens kritisch doorgenomen in een workshop op 26 maart 2009, waarbij gelijktijdig het gebruik van het beoordelingskader is geëvalueerd. Voor deze workshop waren naast het projectteam ook vertegenwoordigers van een provincie, een waterschap, LTO, Stichting Biologica en LNV uitgenodigd. Helaas was behalve het projectteam alleen de opdrachtgever aanwezig. In tweetallen zijn de groslijsten per thema doorlopen en herhalingen en overlap zijn er zoveel mogelijk uitgehaald. Ook diensten die duidelijk al in de Nederlandse Catalogus staan vermeld, die duidelijk niet-bovenwettelijk zijn of waarvoor een aantoonbaar marktwerking al bestaat, zijn geschrapt. Na deze workshop kon de lijst van 330 ideeën worden teruggebracht tot 234.

Tabel 5: Aantallen voorstellen en ideeën in de opgeschoonde groslijst

Thema	Aantal voorstellen
1 Biodiversiteit en ecologie	34
2 Landschap	14
3 Cultuurhistorie	21
4 Milieu	31
5 Klimaat en energie	17
6 Water	17
7 Bodem	18
8 Dierenwelzijn	27
9 Platteland	17
10 Educatie en recreatie	16
11 Zorg	2
12 Bedrijfssystemen en gebiedsgericht werken	20
Totaal	234

In mei 2009 zijn de tussentijdse resultaten met de begeleidingscommissie van het project besproken. Een aanbeveling vanuit de begeleidingscommissie was onderscheid te maken tussen de korte en lange termijn. Naar aanleiding hiervan is voor de groslijst een score berekend voor de korte termijn en de lange termijn, d.w.z. een rangorde van ideeën die relatief gemakkelijk en snel zouden kunnen worden ingevoerd (omdat zij aansluiten bij de systematiek van de Catalogus, of omdat zij reeds duidelijk omschreven zijn in buitenlandse POPs) en anderen die een belangrijk toekomstperspectief bieden maar die nu nog meer uitwerking en toetsing vragen. Voor deze laatste groep is toch een rangorde te bepalen door de vragen C3, C4 en C5 uit het beoordelingskader weg te laten bij de berekening van de score.

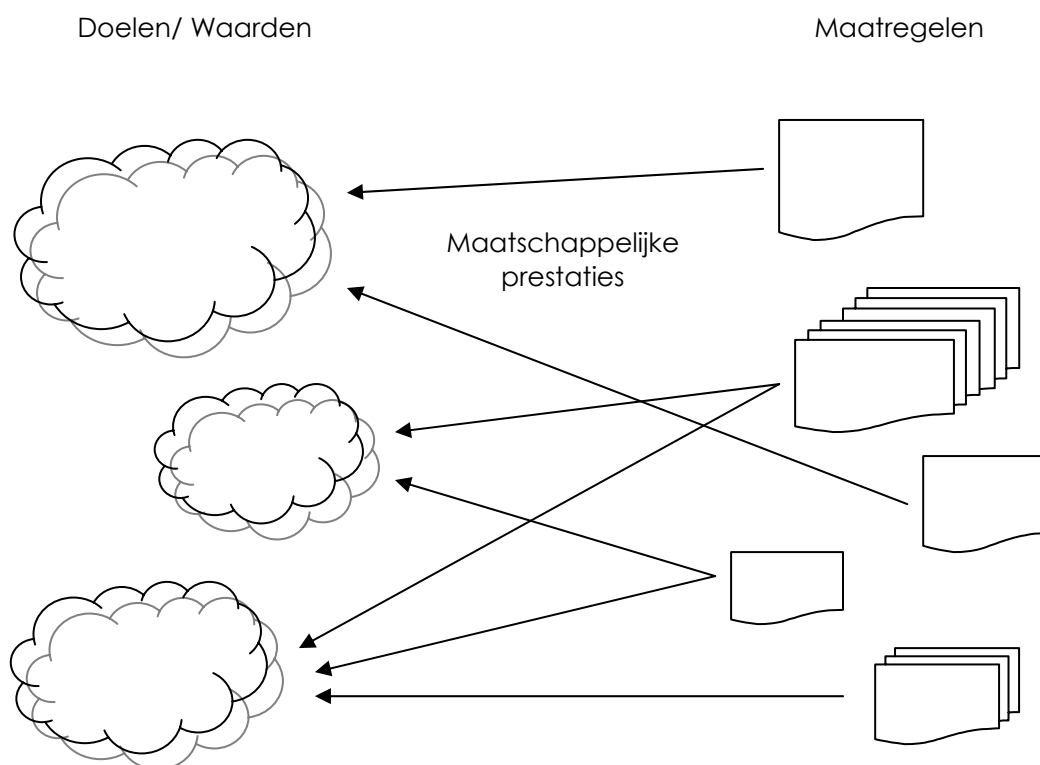
Vanwege de vraag naar effectieve schaalniveaus en vanwege de vraag welke thema's prioriteit verdienen, is besloten nog twee aanvullende workshops binnen het project te organiseren met beleidsmedewerkers van LNV en met provincies (IPO).

Op 1 juli 2009 heeft in Den Haag een workshop met LNV medewerkers plaatsgevonden (zie Bijlage 9). Opnieuw is daar de tussenstand van het project gepresenteerd en gevraagd of het projectteam op de goede weg was en hoe de maatschappelijke behoefte aan te geven. Deze workshop heeft een aantal heldere conclusies en richtlijnen opgeleverd. Het beoordelingskader zou uitgebreid moeten worden met bruikbaarheid en impact, maar de praktische uitvoerbaarheid en de politieke keuzes moeten wel helder uit elkaar worden gehaald. Het onderzoeksproject dient een inventariserend karakter te hebben, aanvullend op het huidige instrumentarium van SAN en de Catalogus Groenblauwe Diensten. De Houtskoolschets dient als leidraad voor de beleidsmatige prioriteiten.

5 Maatschappelijke prestaties naar thema

In dit rapport wordt gewerkt met categorieën maatschappelijke prestaties, die overeenkomen met beleidsthema's (bijvoorbeeld milieu, dierenwelzijn). De prestaties zelf zijn beschreven op maatregelniveau, analoog aan de Catalogus Groenblauwe Diensten. Waar mogelijk zijn de prestaties geclusterd in subcategorieën (bijvoorbeeld beperken kunstmestgebruik, leefruimte). Diverse prestaties dienen echter meerdere beleidsdoelen tegelijk. Het categoriseren van maatschappelijke prestaties heeft dus beperkingen.

Daarbij komt dat de thema's ook niet geheel los van elkaar staan. Een goede milieukwaliteit is een randvoorwaarde voor ecologische kwaliteit. Landschap en cultuurhistorie zijn sterk verweven. Datzelfde geldt voor klimaat en energie en voor landschap en recreatie.

Figuur 10: Maatschappelijke prestaties bestaan uit maatregelen of combinaties van maatregelen die bijdragen aan één of meer beleidsdoelen/ maatschappelijke waarden.

Enkele honderden mogelijke maatschappelijke prestaties zijn in de inventarisatiefase verzameld en kort samengevat. In Bijlage 3 zijn de 'groslijsten' opgenomen. De ideeën zijn kwalitatief beoordeeld volgens de methodiek die in het vorige hoofdstuk is beschreven. Per thema gaan we in dit hoofdstuk in hoofdlijnen in op ideeën die zijn gevonden en de bevindingen met betrekking tot de beoordeling. Een aparte categorie bestaat uit bedrijfssystemen en vormen van gebiedsgericht werken. De

bedrijfssystemen zijn samengesteld uit een aantal maatregelen die samengaan met het bijzondere productieproces. Ze moeten in hun geheel worden beoordeeld: het bedrijfssysteem moet dan als maatregel worden gezien. Ook gebiedsgericht werken is een categorie prestaties die boven de 'losse' maatregelen staat en die juist daardoor meerwaarde kan opleveren voor de maatschappij.

5.1 Biodiversiteit en ecologie

Frans van Alebeek en Marie-José Smits

In 1992 heeft Nederland in Rio de Janeiro mede het Internationale Verdrag inzake Biologische Diversiteit ondertekend en Nederland heeft daarmee de verplichting op zich genomen de teruggang in biodiversiteit tot stilstand te brengen. Toch gaan de soortenrijkdom en vitaliteit van populaties in Nederland nog steeds achteruit, niet in het minst in landbouwgebieden¹¹. Met een geschat aandeel van 60% van het Nederlandse grondoppervlakte dat door land- en tuinbouw wordt beheerd, draagt de Nederlandse agrarische sector een relatief grote verantwoordelijkheid voor het helpen stoppen van een verdere achteruitgang in de soortenrijkdom op het platteland. Maatregelen ter bescherming en bevordering van de biodiversiteit in de land- en tuinbouw zijn daarom van groot belang.

Agrarische biodiversiteit behoort tot de positieve externe effecten van de landbouw. Door de veranderingen in de landbouw worden deze publieke diensten niet meer als vanzelf geleverd.

De huidige Catalogus Groenblauwe Diensten (2007) voorziet reeds in een groot aantal maatregelen om een toegankelijk agrarisch landschap met hoge natuur- en culturele waarde te creëren. Maar voor de groslijst Biodiversiteit en Ecologie zijn in eerste instantie toch nog 79 ideeën voor aanvullende maatregelen bijeengebracht. Na het verwijderen van overlap zijn er 34 voorstellen overgebleven voor een verdere beoordeling.

Voorstellen voor aanvullende maatregelen

De inspiratie voor nieuwe maatregelen rond ecologie en biodiversiteit is vooral uit een beperkt aantal bronnen afkomstig (Alebeek et al. 2008, Boer et al. 2003, Böller et al. 2004, Spade FAB2 2009). Een brief aan alle agrarisch natuurverenigingen in Nederland met een oproep voor suggesties (Bijlage 2) leverde nauwelijks resultaten op. Door de specifieke expertise van de twee betrokken onderzoekers is er een zwaar accent gelegd op maatregelen die bijdragen aan de functionele benutting van agrobiodiversiteit (FAB) voor o.a. natuurlijke plaagbeheersing. In een aparte toelichting wordt op dat thema nader ingegaan (Bijlage 5).

Een groot aantal maatregelen heeft betrekking op algemene bescherming van flora en fauna in rurale gebieden. Denk daarbij aan soortenrijke hagen en houtwallen,

¹¹ Zie:

http://www.pbl.nl/nl/dossiers/biodiversiteit/veelgestelde_vragen/index.html?vraag=8&title=Hoe%20staat%20het%20met%20de%20biodiversiteit%20in%20Nederland%3F%20#8

overhoeken, zoom- en mantelvegetaties, houtstapels, buffers langs watergangen, slootkantbeheer, akkerranden en bloemenranden en bermen. Een tweede groep maatregelen heeft betrekking op het behoud en de bescherming van kwetsbare halfnatuurlijke biotopen en ecosystemen in landbouwgebieden. Denk daarbij aan het in stand houden van traditionele begrazings- en beheersystemen in wetlands en oude graslanden, zoals o.a. in Zweden en Finland is vormgegeven in POPs. Andere maatregelen richten zich op duurzaam beheer van graslanden, braaklegging, bescherming van weide- en akkervogels, bosbeheer op landbouwgronden, stimuleren van de bijenhouderij, bescherming van hoogstamboomgaarden, educatie en diversificatie van voedergewassen in de veehouderij.

Kansrijkheid

Bij alle genoemde prestaties is sprake van marktfalen en alle zijn bovenwettelijk. Bij het sparen van natuurlijke vijanden, het voeren van ‘gehele planten sillage (GPS)’ en zelf verbouwen van krachtvoer is nader onderzoek nodig om in te schatten of deze maatregelen de staatssteuntoets kunnen doorstaan.

Maatschappelijke behoefte

Uit de maatschappelijke consultatie zijn een schoner milieu en een reële vergoeding voor agrariërs voor het beheer van het landschap als hoge prioriteit gekomen. Ook een beter samen laten gaan van landbouw en natuur en samenwerking bij een gebiedsgerichte aanpak van landbouw en natuur worden als belangrijk genoemd.

Aanvullende ideeën hebben vooral betrekking op braaklegregelingen, beheer van hoogstamboomgaarden, maatregelen ter ondersteuning van FAB en natuurlijke plaagonderdrukking en diversificatie van veevoedergewassen.

Bijna alle maatregelen zijn goed te combineren met beleid voor specifieke aandachtsgebieden. Behoud en beheer van traditionele biotopen, oude graslanden en bosgebieden, aanleg en beheer van bufferstroken en schouwpaden, afvoeren en composteren van biomassa en het waarnemen en communiceren van de resultaten van maatregelen scoren allen hoog op het dienen van meerdere maatschappelijke doelen tegelijk.

Uitvoerbaarheid

Veel van de voorgestelde maatregelen hebben een duidelijk doel en een duidelijke uitvoering en berekening van de kosten, of deze zijn vrij eenvoudig aan te scherpen. Van enkele maatregelen is het onzeker of zij gemakkelijk kunnen aansluiten bij bestaande prestaties of de systematiek van de Catalogus Groenblauwe Diensten (verlenging levensduur grasmaten, teelt van grasklaver mengsels en soortenrijke hagen). Een enkele maatregel is zo breed en vaag omschreven dat zij nu niet uitvoerbaar lijkt (zoals het sparen van natuurlijke vijanden bij gebruik van gewasbeschermingsmiddelen).

Draagvlak

Voor alle maatregelen schatten wij het draagvlak hoog in en meestal zijn de doelgroepen voor uitvoering ook gemakkelijk te identificeren.

5.2 Landschap

Judith Westerink

Schaalvergroting en intensivering van de landbouw hebben het landschap in Nederland ingrijpend veranderd en de kwaliteit van het landschap is een aandachtspunt (zie bijvoorbeeld de Agenda Landschap). Landschap is een thema dat al relatief goed vertegenwoordigd is in PSAN/ PSN en de Catalogus Groenblauwe Diensten. In binnen- en buitenland is daarom gezocht naar ideeën voor prestaties die daarop aanvullend zijn.

Een aantal ideeën vormt een reactie op de huidige instrumenten, doordat de vergoedingen voor met name houtige landschapselementen als te laag worden ervaren. Een belangrijk probleem vormt het niet kunnen vergoeden van instandhouding, aangezien dit niet bovenwettelijk is. Geopperd wordt het verlies aan mestplaatsingsruimte bij het aanleggen van nieuwe landschapselementen mee te nemen in de berekening van de kosten. Een ander idee is het meeberekenen van opbrengstderving door schaduwwerking van bijvoorbeeld houtwallen. In Duitsland bestaat een initiatief voor het vergoeden van hogere bewerkingskosten van kleinere percelen met het oog op het behoud van een houtwallenlandschap, een soort hybride tussen een LFA- en een dienstenbenadering (zie paragraaf 1.4).

Andere voorstellen betreffen het verfraaien en beleefbaarder maken van het landschap door het stimuleren van landschappelijk aantrekkelijke gewassen (geur en kleur) (Luttik et al., 2007). Finland kent een vergelijkbare maatregel. In Ierland bestaat een vergoeding voor kleinschalige graanakkers in het belang van een divers landschap en een vergoeding voor het landschappelijk inpassen van agrarische gebouwen.

Vergoeden van het behoud van historische kavelstructuren wordt genoemd als mogelijkheid in deze categorie. Deze zijn over het algemeen niet wettelijk beschermd, dus de maatregel is normaal gesproken bovenwettelijk, maar door de druk om efficiënt te produceren zijn ze wel bedreigd. Het behoud van de kavelstructuren zou gekoppeld moeten worden aan voorlichting om het landschap 'leesbaar' te maken.

Kansrijkheid

Bij alle in deze categorie genoemde prestaties is sprake van marktfalen. Wellicht dat in het geval van de afzet van landschapsbiomassa de markt in de toekomst wel zodanig zal gaan functioneren dat een subsidie overbodig wordt, omdat veel landschapselementen dan opnieuw functioneel worden. Bovenwettelijkheid geldt voor de meeste maatregelen. Voor het willen vergoeden van instandhouding (het niet verwijderen) van landschapselementen wordt verwacht dat dit problemen zou

opleveren bij een staatssteunprocedure, omdat in veel gemeenten een verbod bestaat op het verwijderen van opgaande landschapselementen in Algemeen plaatselijke verordening of het bestemmingsplan. Instandhouding is dan niet bovenwettelijk. Bij de historische kavelstructuren worden geen problemen verwacht met staatssteun. De maatregelen gericht op het verfraaien en beleefbaarder maken van het landschap komen als kansrijk uit de bus in deze categorie. Toch kan het zijn dat het stimuleren van bepaalde gewassen –al is het in het belang van een mooier landschap– als marktverstoring wordt gezien door de Europese Commissie. Wellicht dat deze maatregel afgebakend zou moeten worden tot gewassen waar in de markt weinig vraag naar is.

Maatschappelijke behoefte

In de maatschappelijke consultatie is voor zover ons bekend niet expliciet gevraagd naar landschapsschoon. Toch is bij de beoordeling ervan uit gegaan dat een mooi en afwisselend landschap hoog gewaardeerd wordt, evenals een karakteristiek, cultuurhistorisch of een ‘waardevol’ landschap. Een aantal van de genoemde diensten is duidelijk aanvullend op de bestaande subsidiemogelijkheden, zoals die voor de aantrekkelijke gewassen, maar voor een aantal bestaat nog onduidelijkheid. Historische kavelstructuren vallen binnen de huidige mogelijkheden van de POPs. In bijvoorbeeld het Provinciaal Meerjarenprogramma 2007-2013 van de Provincie Zuid-Holland valt het in stand houden van de historische kavelstructuren in het veenweidegebied onder de LFA subsidie. Niet alle gebieden met historische kavelstructuren zullen echter aangewezen zijn als gebied met natuurlijke handicaps.

Alle maatregelen in deze categorie zijn goed te combineren met beleid voor specifieke gebieden. De maatregel gericht op historische kavelstructuren scoort goed op multifunctionaliteit.

Uitvoerbaarheid

Het doel is helder. De maatregelen met betrekking tot verfraaien van het landschap zijn nog niet voldoende beschreven, maar verheldering lijkt eenvoudig. Hetzelfde geldt voor de berekening van kosten daarvan. Invoering lijkt eenvoudig, mede omdat andere landen al vergelijkbare maatregelen vergoeden. Over landschapsbiomassa is al veel bekend: deze maatregel scoort dan ook goed op dit onderdeel. Van alle andere maatregelen is nog weinig bekend over kosten.

Het Duitse initiatief ‘Wallhecken’ (Westerink et al. 2008) lijkt uitvoerbaar in de Nederlandse situatie, omdat het landschap in het betreffende gebied zeer vergelijkbaar is met het houtwallenlandschap in het noordoosten van ons land. Alle maatregelen zijn eenvoudig te integreren in de Catalogus Groenblauwe Diensten.

Draagvlak

Voor het verfraaien van het landschap is het draagvlak onbekend. Verwacht wordt dat er draagvlak zal zijn voor de maatregelen gericht op instandhouding en onderhoud van landschapselementen.

5.3 Cultuurhistorie

Gerard Migchels

Het streven naar efficiëntie in de landbouw heeft gevolgen voor cultuurhistorische elementen in het landschap, infrastructuur, (bedrijfs-)gebouwen, gebruiken en landbouwtechnieken. Veel van deze elementen zijn het behouden waard, omdat ze het landschap leesbaar maken, een bron van kennis zijn voor de toekomst of vanwege het doorgeven van de cultuurhistorie zelf. De genoemde maatregelen in de categorie cultuurhistorie zijn ruwweg in te dikken tot de volgende maatschappelijke prestaties:

1. behouden archeologie via aangepast grond- en landschapsgebruik;
2. behouden zeldzame rassen en gewassen;
3. behouden cultuurhistorische gebouwen;
4. behouden oude ambachten/tradities/technieken;
5. ruraal erfgoed.

Kansrijkheid

Alleen voor het behoud van diversiteit aan kleinschalige regionale ketens is onduidelijk of de markt (voldoende) kan voorzien; bij alle andere maatregelen is duidelijk sprake van marktfalen. Alle maatregelen zijn bovenwettelijk. Problemen met betrekking tot staatssteun zijn er (mogelijk) voor oude ambachten. Met betrekking tot cultuurhistorische gebouwen moet overlap met nationale of gemeentelijke monumentensubsidies worden vermeden.

Maatschappelijke behoefte

Cultuurhistorie scoort erg laag, omdat het in het beoordelingskader niet naar voren komt als één van de belangrijkste maatschappelijke thema's. De vraag is of dat terecht is of dat het gewoon niet goed is meegenomen in de inventarisatie van wat men maatschappelijk relevant vindt. Cultuurhistorie komt niet expliciet voor bij de prioriteiten van de maatschappelijke consultatie: er is niet expliciet naar gevraagd. Indirect is er wel een koppeling. Aangepast grondgebruik is te linken aan behoud van waardevolle landschappen. Zeldzame rassen en gewassen zijn te verbinden met het informeren van burgers en consumenten over de herkomst en kosten van voedsel.

De Catalogus Groenblauwe Diensten kent maatregelen voor een beperkt aantal cultuurhistorische elementen: cultuurhistorische gebouwen, objecten op erven, eendenkooien, erfbeplanting, hoogstamfruitbomen, holle wegen/ grubbe/ graften, karakteristieke cultuurhistorische locaties (bijv. kruidentuinen) en onverharde wegen.

Behoud van cultuurhistorie is goed te combineren met bestaand beleid van specifieke gebieden. Diverse zeldzame rassen/gewassen horen thuis in specifieke regio's. Bij ambachten is de link vaak lastig te leggen. Een uitzondering hierop is bijvoorbeeld de rietteelt. Die is zeer karakteristiek bij een zeer specifiek landschap.

De meeste maatregelen in het thema Cultuurhistorie dragen ook bij aan andere maatschappelijke thema's. Bijvoorbeeld een aantrekkelijker landschap. Bij het behouden van oude ambachten/tradities/technieken is dat minder duidelijk.

Uitvoerbaarheid

De doelen zijn bij alle maatregelen helder. De te nemen maatregelen zijn eveneens helder, behalve bij het behouden van regionale kleinschalige ketens. De vergoedingsgrondslag is helder, met uitzondering van de kleinschalige ketens/cultuurhistorische gebouwen.

De aansluiting bij de bestaande systematiek van de Catalogus Groenblauwe Diensten is niet eenduidig. Alleen bij het behoud van gebouwen en de rassen/gewassen is dit het geval. Bij de ketens is er helemaal geen aansluiting. Bij de rest van de maatregelen in deze categorie vraagt dit om een nadere uitwerking en toetsing.

In Europa worden veel vergelijkbare maatregelen gesubsidieerd. Ten aanzien van de archeologie is dat niet helemaal duidelijk.

Draagvlak

Er is draagvlak voor het uitvoeren van maatregelen in het kader van cultuurhistorie (denk bijvoorbeeld aan de ervaringen in Midden Delfland met het lokale Groenfonds: Groenfonds Midden Delfland 2007). Voor de gebouwen en de ambachten is dit aannemelijk.

5.4 Milieu

Judith Westerink

Ondanks de decennia aan milieubeleid laat de invloed van de landbouw op het milieu in Nederland nog te wensen over (OECD 2008). Onder milieu wordt verstaan de kwaliteit van lucht, water en bodem. Belasting van het milieu door landbouwproductiesystemen is een negatieve externaliteit. De kosten van de milieuschade worden niet doorberekend in de prijs van het product. Specifieke maatregelen gericht op bodem en water worden besproken in 5.6 en 5.7. Een ander verwant thema is dat van klimaat en energie (5.5). Hier gaan we in op luchtkwaliteit en meer overkoepelende milieumaatregelen, zoals het terugdringen van het gebruik van kunstmest en bestrijdingsmiddelen. Veel van de maatregelen in deze categorie worden al toegepast in de biologische landbouw, (5.12) in het kader van functionele agrobiodiversiteit (Boer et al. 2003) of onder de noemer 'precisielandbouw' (Kempenaar et al. 2009). Op dit moment zijn daar echter geen publieke financieringsmechanismen voor.

5.4.1 Terugdringen kunstmest

Deze subcategorie bevat maatregelen voor alternatieve vormen van bemesting, bijvoorbeeld het gebruik van groenbemesters die stikstof in de grond brengen, maar ook het verlagen van het bemestingsniveau, door het verlagen van de basisbemesting en gericht bijmesten. Helemaal niet gebruiken van kunstmest is eveneens genoemd als maatregel, om het gebruik van dierlijke mest te bevorderen. Een brede toepassing van deze maatregel zou het mestoverschot in Nederland aanzienlijk kunnen verkleinen. Innovaties zijn nodig om het draagvlak voor dierlijke mest te vergroten, bijvoorbeeld ten aanzien van het scheiden van de droge en de natte fractie, zodat gericht sturen van bemesting mogelijk wordt gemaakt. Bij het stimuleren van alternatieven voor kunstmest geldt uiteraard nog steeds de mestwetgeving die een maximum stelt aan de input van nutriënten.

5.4.2 Terugdringen gebruik bestrijdingsmiddelen

Bestrijdingsmiddelen worden in de landbouw ingezet tegen onkruiden, ziekten en plagen. Diverse chemische middelen zijn in de loop der tijd verboden vanwege schadelijke gevolgen voor milieu en biodiversiteit. De verwachting is dat deze trend zich zal voortzetten. Voorbeelden van alternatieve maatregelen tegen ziekten en plagen zijn de toepassing van resistente gewassen, ruimere vruchtwisselingen, mengteelt, braak, biologische bestrijding met schimmels en bacteriën en natuurlijke vijanden. Tegen onkruiden kan bijvoorbeeld mechanische onkruidbestrijding of een vals zaaibed worden ingezet.

5.4.3 Milieubedrijfsplan

In Ierland wordt het opstellen en uitvoeren van een milieubedrijfsplan gesubsidieerd. Hiermee wordt beoogd dat boeren bewust een denkproces doormaken ten aanzien van het optimaliseren van milieu op hun bedrijf en dat door maatwerk een hoge mate van effectiviteit wordt behaald.

5.4.4 Luchtkwaliteit

Voor luchtkwaliteit zijn weinig maatregelen gevonden. Te denken valt aan filters in bedrijfsgebouwen om stank en emissie van vervuilende stoffen en fijnstof tegen te gaan. Daarnaast is de emissie van ammoniak terug te dringen door ander voer of door de mest op een zeer zorgvuldige wijze toe te dienen. Een andere mogelijkheid om fijnstof aan te pakken is het aanplanten van landschapselementen. Het aanplanten van landschapselementen maakt echter al onderdeel uit van de vergoedingsmogelijkheden. Het is in principe mogelijk vanuit een ander beleidsdoel (luchtkwaliteit) gebruik te maken van de Catalogus Groenblauwe Diensten voor het ontwerpen van een subsidieregeling.

5.4.5 Bevindingen

Kansrijkheid

De maatregelen in de categorie Milieu zijn kansrijk omdat duidelijk sprake is van marktfalen, bovenwettelijkheid eenvoudig is aan te tonen en met staatssteun in principe geen problemen te verwachten zijn (tenzij de Europese Commissie het standpunt kiest dat Nederland eerst in zijn geheel maar eens moet voldoen aan de Nitraatrichtlijn voordat individuele boeren beloond worden voor hun bovenwettelijke prestaties). In andere landen in Europa is het heel gebruikelijk dergelijke maatregelen te subsidiëren via landbouwmilieusubsidies.

Maatschappelijke behoefte

Maatregelen ten aanzien van het milieu zijn maatschappelijk gezien topprioriteit (zie 4.3). De maatregelen in deze categorie scoren dan ook bijna zonder uitzondering hoog op dit onderdeel. Subsidiemogelijkheden hiervoor zijn er echter in Nederland nog niet. De meeste maatregelen scoren ook goed op multifunctionaliteit, vanwege de relatie met biodiversiteit. Inhoudelijk zijn de maatregelen niet echt vernieuwend.

Uitvoerbaarheid

De doelen, maatregelen en kosten zijn over het algemeen bekend. Er is veel geschreven over de diverse maatregelen. Hoewel andere landen ervaring hebben met het vergoeden van milieumaatregelen, zijn de aangedragen maatregelen zo concreet dat de meeste niet herkend zijn uit bestaande regelingen elders in Europa. De maatregelen kunnen eenvoudig worden toegevoegd aan de Catalogus Groenblauwe Diensten.

Draagvlak

Verwacht wordt dat er draagvlak zal zijn voor de meeste maatregelen, aangezien ze concreet zijn en er over het algemeen ervaring mee is opgedaan in Nederland, bijvoorbeeld in de biologische landbouw. Het volledig afzien van het gebruik van kunstmest kan bij boeren tot bezwaren leiden, omdat bij velen het gevoel leeft met kunstmest beter te kunnen sturen in de bemesting vanwege de bekende samenstelling. Ook het gebruik van ondergroei kan associaties met onkruid en concurrentie oproepen, wat wellicht leidt tot een lager draagvlak.

5.5 Klimaat en energie

Gerben Bakker

Klimaat is wereldwijd een urgent en belangrijk thema. De landbouw kan op twee manieren bijdragen aan het verminderen van het broeikaseffect: door haar eigen uitstoot van broeikasgassen te beperken en door CO₂ vast te leggen. Het thema Klimaat en energie heeft betrekking op het tegengaan van klimaatverandering en

energiebesparing dan wel energieopwekking uit landbouwproducten¹². Dit thema is onderverdeeld in de subcategorieën:

- Verminderen emissie broeikasgassen;
- bio-energie;
- CO₂-vastlegging;
- energiebesparing.

CO₂-vastlegging is te beschouwen als een dienst; het verminderen van de emissie van broeikasgassen als het verminderen van een negatieve externaliteit. Het produceren van duurzame energie is wel weer als een dienst op te vatten, hoewel deze te plaatsen is in het private kwadrant (zie Figuur 2 op pagina 36). Het marktfalen betreft hier de negatieve externaliteiten van energieproductie met fossiele brandstoffen, waardoor de energieprijzen eigenlijk te laag zijn.

5.5.1 Verminderen emissie broeikasgassen

Deze subcategorie bevat de meeste items, met name gericht op het terugdringen van 'voedselkilometers'. Dit komt neer op het verminderen van voertuiggebruik aan de voorkant en de aan achterkant van de keten. Een voorbeeld is het stimuleren van het afzetten van producten in de streek waar het is geproduceerd, waarbij zowel de consumptie als de productie worden gestimuleerd. Daaronder valt ook het subsidiëren van de promotie van streekproducten. Een ander voorbeeld uit deze subcategorie is het op het eigen (melkvee)bedrijf produceren van krachtvoer op basis van bijvoorbeeld vlinderbloemachtige plantensoorten. Mogelijk treedt concurrentievervalsing op bij het subsidiëren van de productie van eigen krachtvoer ten aanzien van veevoederbedrijven.

Vee is een belangrijke bron van emissie van broeikasgassen, zoals methaan. Door aanpassing in het voer is de methaanuitstoot fors te verlagen.

5.5.2 Bio-energie

Dit item omvat de productie en gebruik van biomassa afkomstig van boerenbedrijven ten behoeve van de productie van energie of biobrandstof. De meest duurzame variant is het gebruik van restproducten die op het boerenbedrijf vrijkomen en die nu ongebruikt op het land achterblijven of worden afgevoerd naar composteringsbedrijven (De Vries et al. 2008). Afhankelijk van de samenstelling van het materiaal kan voor verschillende technieken worden gekozen voor omzetting in energie, zoals verbranden of vergisten. Ook kan worden gedacht aan de productie van biobrandstof en bijvoorbeeld het exploiteren van tankstations bij boeren. Een randvoorwaarde is wel dat de brandstof vooraf gereinigd moet worden om het

¹² Bij gebrek aan expertise binnen het onderzoeksteam is geen aandacht besteed aan energieproductie op het landbouwbedrijf, anders dan bio-energie. Te denken valt aan zonnecollectoren, warmteopslag onder kassen, windmolens en het cascaderen van energie binnen verschillende takken van een bedrijf.

geschikt te maken voor autobrandstof. Het zuiveren kan op relatief grotere schaal kostenefficiënt worden uitgevoerd. Voor de zuivering zijn aanvullende SDE subsidies (Stimulering Duurzame Energieproductie) een optie.

Er kan onderscheid gemaakt worden in het gebruik van biomassa-afval dat vrijkomt bij de gebruikelijke bedrijfsactiviteiten en het doelgericht produceren van biomassa. Deze laatste werkwijze is niet verenigbaar met de volgende subcategorie 'CO₂-vastlegging'.

5.5.3 CO₂-vastlegging

Het tegengaan van de broeikasgasemissies heeft vooral potentieel in de veenweidegebieden. Een aantrekkelijke wijze van vastlegging van CO₂ is het tegengaan van maaivelddaling. Maaivelddaling in het veenweidegebied is met name te wijten aan oxidatie van venen als gevolg van (te) grote droogleggingen. Slooppeilen staan in het groeiseizoen in de regel hoger dan het grondwater door de grote gewasverdamping en in de winterperiode vaak lager door het neerslagoverschot. Een geschikte maatregel om maaivelddaling tegen te gaan is het aanleggen van onderwaterdrains (drains onder het slootniveau). Hierdoor wordt in het groeiseizoen de vochtvoorziening van de gewassen vergroot en in de winterperiode wordt een betere afvoer gerealiseerd. Door het aanleggen van onderwaterdrains kan het slootpeil en het grondwaterniveau worden verhoogd zonder nadelige invloed op de bedrijfsvoering ten aanzien van beweiding of bewerking. Het effect is een reductie in de maaivelddaling. Deze werkwijze heeft als bijkomend voordeel dat nutriëntenrijk kwelwater, dat door de daling ontstaat, niet meer wordt afgevoerd naar het oppervlaktewater. Een ander item dat onder deze subcategorie geplaatst kan worden is het vastleggen van CO₂ door het telen van bijvoorbeeld riet of griend bij hoge grondwaterstanden, met als primair doel het verhogen van het maaiveld. Beide items leveren eveneens een bijdrage aan de subcategorie 'veiligheid en waterberging' van het thema 'water'.

5.5.4 Energiebesparing

Onder deze subcategorie is slechts één item opgenomen, maar meer mogelijkheden zijn denkbaar. Het item pleit voor subsidiëring van aanpassingen aan bedrijfsgebouwen en machines waardoor energie kan worden bespaard. As 1 van de plattelandsverordening biedt mogelijkheden voor dit type vergoedingen.

5.5.5 Bevindingen

Kansrijkheid

De maatregelen in de categorie Klimaat en Energie zijn over het algemeen kansrijk omdat ze bovenwettelijk zijn. Vooral op het vlak van energie zijn de maatregelen deels via marktwerking op te lossen. Energiebesparing levert immers ook

kostenbesparing op. Het subsidiëren van het produceren van eigen krachtvoer leidt mogelijk tot problemen met staatssteun.

Maatschappelijke behoefte

Klimaat en energie staan momenteel hoog op de agenda bij zowel overheid als burgers. Het is daarom niet verwonderlijk dat de maatregelen die hier zijn genoemd in een grote maatschappelijke behoefte voorzien. De meeste maatregelen scoren goed op multifunctionaliteit. Er is vooral een sterke relatie tussen water, veiligheid en CO₂-vastlegging.

Uitvoerbaarheid

Het grote aantal onderzoeken dat momenteel in uitvoering is of al is uitgevoerd maakt dat de maatregelen in deze categorie over het algemeen duidelijk zijn omschreven qua uitvoering en kosten, waardoor de uitvoerbaarheid goed is. In het buitenland wordt uiteraard ook veel onderzoek op dit vlak uitgevoerd, maar het is onduidelijk in hoeverre de maatregelen daar ook werkelijk als maatschappelijk prestatie worden beschouwd.

Draagvlak

Ondanks dat het hier gaat om een vraagstuk dat breed maatschappelijk wordt gedragen, vereisen de maatregelen daarentegen wel een relatief grote inspanning van de boeren. Verder zijn de opbrengsten niet altijd even goed te voorspellen. Deze onzekerheid kan gevolgen hebben voor het draagvlak. Als de vergoeding voor deze maatschappelijke prestatie een compensatie biedt voor deze onzekerheden, is het draagvlak te vergroten.

5.6 Water

Gerben Bakker

Voor Nederland en de Nederlandse landbouw is water een bijzonder belangrijk thema. Er is sprake van zowel wateroverlast als watertekort en in de toekomst zal dat naar verwachting gaan toenemen. Bovendien moet de waterkwaliteit verbeterd worden om te voldoen aan de Kaderrichtlijn Water. De categorie Water heeft betrekking op aanpassingen aan watersystemen of maatregelen die indirect effect hebben op dat watersysteem. De waterkwaliteit kan bijvoorbeeld verbeterd worden door bemestingsgiften aan te passen, maar de categorie voorziet ook in maatregelen ter bestrijding van droogte of waterconservering. De categorieën zijn onderverdeeld naar subcategorieën:

- nutriënten en verontreiniging;
- ecologie;
- verdroging;
- veiligheid/waterberging.

5.6.1 Nutriëntenuitspoeling en verontreinigingen

Deze subcategorie bevat de meeste items. Het gaat hier om het verminderen van de uitspoeling van nutriënten en pesticiden naar het grond- of oppervlaktewater of het zuiveren van water vanuit een natuurlijke basis. Maatregelen zijn bijvoorbeeld het zuiveren van water met helofytenfilters, broekbossen of het afvangen van nutriënten langs waterlopen door de aanplant van bomen of struiken. Andere maatregelen zijn meer gericht op het gebruik van andersoortige gewassen of bemesters, zoals het gebruik van gewassen die uitspoeling van stikstof vertragen, een hogere nutriëntenefficiëntie hebben of de ontwikkeling c.q. het gebruik van meststoffen die de voedingsstoffen gedoseerd laten vrijkomen. Een andere maatregel kan zijn het laten uitvoeren van bodemanalyses om bemesting op maat mogelijk te maken met het oog op de waterkwaliteit. Bij het stimuleren van alternatieven voor kunstmest geldt uiteraard nog steeds de mestwetgeving die een maximum stelt aan de input van nutriënten.

5.6.2 Ecologie

De waterkwaliteit is van grote invloed op zowel flora als fauna in en rondom het water. De kwaliteit kan verbeterd worden door een veranderend beheer van wetlands of door hogere grondwaterstanden toe te staan waardoor gronden langer nat blijven en er pas later gemaaid kan worden. Door het dempen van sloten kan de afvoer van schoon kwelwater voor een groot deel worden tegengegaan. Waterretentie of sedimentatie van rivierwater op landbouwgrond levert een grotere verscheidenheid aan plas/drassoorten op en het beschermt waterlopen tegen veel baggerwerk waardoor waterleven wordt ontzien.

5.6.3 Verdroging

Buiten het groeiseizoen is er een neerslagoverschot in tegenstelling tot de periode tijdens het groeiseizoen. In de zomer is het vaak nodig te irrigeren met schoon grondwater waardoor de grondwaterstand soms ver kan dalen, wat tot verdroging in natuurgebieden kan leiden. De voorstellen die in de groslijst zijn genoemd om verdroging tegen te gaan hebben betrekking op het gedogen van hogere grondwaterstanden in beekdalen en het ontwikkelen en gebruiken van verbeterde irrigatietechnieken en strategieën om irrigatiewater te beperken.

5.6.4 Veiligheid en Waterberging

Door de klimaatveranderingen krijgen we in de toekomst vaker te maken met wateroverlast. Daarom wordt er veel gesproken en geschreven over de noodzaak van het inrichten van waterbergingen langs rivieren. Vanuit de Planologische Kernbeslissing 'Ruimte voor de Rivier' wordt voor tal van plekken onderzocht of deze geschikt zijn voor tijdelijke waterberging in geval van hoogwater. Er worden

verschillende initiatieven ontplooid voor frequente (3 keer per jaar) en minder frequente inundaties (1 keer per 100 jaar), onder meer op boerenland. Er is nog weinig wetenschappelijke literatuur beschikbaar over de gevolgen van inundaties op landbouwgrond ten aanzien van bodemstructuur, berijd- en bewerkbaarheid na inundatie en de milieueffecten op het grond en oppervlaktewater en de ecologie. Boeren kunnen hun laaggelegen graslandpercelen bijvoorbeeld tijdelijk afstaan voor gebruik als piekwaterberging of er kunnen sloten worden gedempt waardoor het regenwater vertraagd de watergangen bereikt en pieken worden genivelleerd of vertraagd. Het kan gecombineerd worden met sedimentatie van rivierwater ter vermindering van de baggerfrequentie in de watergang verder stroomafwaarts. De vergoedingsystematiek is niet eenvoudig in verband met de onzekerheden die er voor de boer ontstaan, omdat de gevolgen en schade aan het land per plek verschillen en dus onderzocht moeten worden. De maatregelen zouden (in theorie) kunnen worden vergoed via een afkoopsom (bijvoorbeeld op basis van de grondwaardedaling), betaling per calamiteit of via een vaste vergoeding per ha per jaar. Behalve bij Waterschap Groot Salland is voor zover bij ons bekend in Nederland nog geen ervaring met subsidie voor waterberging op boerenland. In Vlaanderen bestaat een subsidieregeling daarvoor (zie 5.12.2).

5.6.5 Bevindingen

Kansrijkheid

De maatregelen in het thema Water zijn kansrijk, omdat sprake is van marktfalen. De bovenwettelijkheid kan afhangen van de plaatselijke keur (regelgeving van het waterschap) of het bestemmingsplan. Volgens de concepttekst van de nieuwe Waterwet (art 5.26) zijn boeren *'gehouden wateroverlast en overstromingen ten gevolge van de afvoer of tijdelijke berging van oppervlaktewater te dulden'* ¹³. Bij de bescherming van watervogels en het gebruik van meststoffen is voorzichtigheid geboden ten aanzien van bestaande wetgeving, zoals bijvoorbeeld de Kaderrichtlijn Water. Het is van belang hierbij te vermelden, dat een verplichting voor een overheid (zoals de Kaderrichtlijn Water) niet automatisch leidt tot een verplichting voor de grondgebruiker. Een waterschap kan er desgewenst voor kiezen de KRW via vrijwillige overeenkomsten uit te voeren. Momenteel wordt bijvoorbeeld in opdracht van LNV en de EU onderzoek gedaan naar de effecten van het toepassen van bemestingsvrije perceelsranden op de uitspoeling van nutriënten naar het oppervlaktewater, hetgeen ook gevolgen kan hebben voor bestaande wetgeving.

Maatschappelijke behoefte

Maatregelen ten aanzien van water zijn maatschappelijk gezien topprioriteit, omdat het hier veelal gaat om het verbeteren van de milieukwaliteit en het tegengaan van de effecten van klimaatverandering en dus heeft het relatie met onze veiligheid. Subsidiemogelijkheden hiervoor zijn er in Nederland echter nog nauwelijks: de regelingen die er zijn (bijvoorbeeld bij waterschappen) zijn gericht op waterkwaliteit. Ondanks de naam heeft de Catalogus Groenblauwe Diensten nauwelijks blauwe

¹³ Dit geldt alleen voor die percelen die liggen in of deel uitmakend van een oppervlaktewaterlichaam of vastgesteld bergingsgebied.

diensten. Natuurvriendelijke oevers komen er wel in voor, maar bijvoorbeeld waterberging niet.

De meeste maatregelen in dit thema scoren ook goed op multifunctionaliteit. Er is vooral een sterke relatie met ecologie en biodiversiteit. Inhoudelijk zijn de maatregelen vernieuwend.

Uitvoerbaarheid

Vanwege het vernieuwende karakter vraagt de uitvoering vaak nadere uitwerking van de maatregelen en de kosten. De maatregelen gericht op waterberging kunnen daarom niet eenvoudig worden toegevoegd aan de huidige Catalogus Groenblauwe Diensten. Bij het opstellen van de Catalogus had de Europese Commissie bezwaar tegen het vergoeden van inundatie met een onvoorspelbare frequentie (pers. comm. Wim Dijkman november 2009). Waterberging met een voorspelbare frequentie zou vorm gegeven kunnen worden als ‘inzet grond’, of desgewenst ‘uit landbouwkundige productie’. ‘Inzet grond’ laat echter slechts ruimte voor contracten van 7 jaar (IPO 2007), terwijl waterschappen over het algemeen langjarige afspraken willen maken mede met het oog op investeringen en inrichting. ‘Uit landbouwkundige productie’ biedt echter in de huidige vorm weinig ruimte voor het combineren van landbouw en waterberging (zie ook 7.2). Op dit moment wordt waterberging of door grondaankoop door de overheid, of door een bestemmingswijziging met een schaderegeling vorm gegeven.

Draagvlak

Verwacht wordt dat er draagvlak zal zijn voor de meeste maatregelen: ze zijn concreet en actueel. Het inunderen van percelen of het verhogen van de grondwaterstand of het achterwege laten van bemesting langs watergangen kan bij boeren tot bezwaren leiden. Als hierover duidelijkheid geschapen wordt en de vergoedingen de schade ruimschoots dekken, leidt dat gezien de maatschappelijke relevantie hoogstwaarschijnlijk juist tot een groot draagvlak.

5.7 Bodem

Bas Breman en Michiel van Amersfoort

De inventarisatie ten aanzien van prestaties die de bodemkwaliteit kunnen verbeteren heeft 18 potentiële diensten opgeleverd. Het merendeel van deze diensten betreft praktische maatregelen om bijvoorbeeld de bodemstructuur te verbeteren, het fosfaatgehalte te verlagen, het organische stofgehalte te verhogen of de bodembiodiversiteit te verbeteren.

De belangrijkste vraag bij dit type prestaties is in hoeverre de overheid moet investeren in maatregelen die eigenlijk onderdeel horen te zijn van goed (gezond) ondernemerschap? Grond is te classificeren als een privaat goed (zie paragraaf 3.1.1), het is in feite een productiemiddel voor de landbouw. Het is de vraag of overheidsingrijpen te rechtvaardigen is. De bodem is echter een bijzonder

productiemiddel, dat onvervangbaar is en overgedragen moet worden aan volgende generaties. Bovendien heeft de bodem een relatie met het (mobiele) grond- en oppervlaktewater. Bodemschade en vervuiling zijn te beschouwen als negatieve externaliteiten (zie paragraaf 3.1.2). Regelgeving ligt dan in eerste instantie meer voor de hand dan een financiële stimulans. Mogelijk is voorlichting/motivatie het meest geëigende instrument (zie paragraaf 3.2.3). Op de lange termijn heeft een gezondere bodem immers ook een positief effect op de totale bedrijfsvoering en productiecapaciteit. Voor de ondernemer zou dit in principe aanleiding moeten zijn daar ook in te investeren. Met name de aanvangsperiode vraagt een investering van ondernemers (er kan dan in bepaalde gevallen minder worden geproduceerd per hectare). Het korte termijnbelang staat vaak op gespannen voet met het lange termijnbelang.

Echter, strengere regelgeving lost niet de schade op die al eerder is ontstaan. Fosfaatuitmijnen is een bijzondere maatregel in dit verband. Deze maatschappelijke prestatie is niet met regelgeving te bewerkstelligen en komt ook niet vanzelf tot stand. Beloning lijkt het enige bruikbare instrument hiervoor.

Kansrijkheid van de maatregel (staatssteun)

Beleidsuitgangspunten wat betreft bodem en waterkwaliteit vragen vaak om een ander bodemgebruik. Echter de wettelijke voorschriften voor de grondgebruikers (bijvoorbeeld de mestwetgeving) zijn hier leidend voor wat betreft de bovenwettelijkheid van een maatregel. Wanneer maatregelen verder gaan dan de wettelijke eisen, zijn de genoemde maatregelen kansrijk. Op het moment dat duidelijk wordt aangegeven voor welke inspanning of productieverlies wordt betaald, dan zijn problemen met staatssteun niet te voorzien.

Behoeft (maatschappij)

De bodemkwaliteit en een duurzame bodem, die ook op de lange termijn kan voorzien in de voedselvoorziening, is van groot maatschappelijk belang. Temeer omdat via de bodem in een groot aantal andere functies wordt voorzien (voedsel, landschap etc.) In de maatschappelijke consultatie zijn dit type maatregelen echter niet zo concreet langs gekomen.

De maatschappij heeft behoefte aan het (lokaal) verminderen van de uitspoeling van fosfaat. Met name in situaties waar landbouwgrond wordt omgevormd naar natuur is behoefte aan maatregelen die kunnen voorzien in een daarvoor geschikte bodemkwaliteit.

Uitvoerbaarheid

De kosten voor dit type maatregelen bestaan vooral uit het vergoeden van een verminderde productiecapaciteit (op korte termijn). Voor sommige maatregelen geldt dat de capaciteit na een overgangsperiode weer op het oude niveau komt. Wanneer een maatregel als overgang van landbouw naar natuur wordt ingezet, dan gaat het eveneens om het vergoeden van de kosten van extra afvoer van dierlijke mest en ter compensatie van (op termijn) verminderde opbrengst van droge stof. Deze vergoedingen zijn dan van tijdelijke aard. Wanneer er een duidelijke relatie is tussen

bodemverbeterende maatregelen en een verminderde productiecapaciteit van de bodem kan de maatregel binnen de systematiek van de Catalogus Groenblauwe Diensten gebracht worden.

Draagvlak

Ervaring met agrarisch ondernemers voor het toepassen van maatregelen voor een betere bodemkwaliteit leert dat men hier graag aan meewerkt. Echter de huidige markt vraagt om een hoogproductieve landbouw tegen geringe kosten. Dit zorgt er voor dat veel maatregelen niet vanzelf worden toegepast. Boeren op wier land natuurontwikkeling zal plaatsvinden, hebben vaak behoefte aan oogstproducten zoals veevoer. Dit kan het uitmijnen van de bodem ondersteunen.

5.8 Dierenwelzijn

Gerard Migchels

De aandacht voor dierenwelzijn is in Nederland toegenomen, onder meer in relatie tot de huisvesting en het transport van dieren. Ook hier geldt dat een sterke concurrentie op de wereldmarkt leidt tot een streven naar efficiëntie en kostenbeperking in de landbouw. Negatieve externe effecten ten aanzien van dierenwelzijn zijn in principe het beste op te lossen via regelgeving. De huidige Europese en Nederlandse regelgeving gaat velen echter nog niet ver genoeg om dierenwelzijn op het gewenste niveau te krijgen. Een hoger dierenwelzijn is ruwweg op een drietal manieren (subcategorieën) te realiseren:

1. aangepaste stalsystemen;
2. aangepaste diermanagement;
3. via een label productiesystemen (= stal + diermanagement) waarderen.

Net als bij streekproducten (5.5.1) en biologische producten (5.12.1) speelt bij producten met een dierenwelzijnslabel de vraag of hier de markt zijn werk al doet. Het marktfalen treedt niet zozeer op bij de 'duurzame' productiesystemen, maar bij de gangbare landbouw. De negatieve externe effecten van de gangbare productiesystemen zijn niet vertaald in de prijs van het product. Als de overheid meer dierenwelzijn zou willen stimuleren door middel van subsidies, ligt het voor de hand gebruik te maken van de normen die gehanteerd worden in de bestaande certificeringssystemen.

Er zijn natuurlijk duidelijke dwarsverbanden tussen stalsystemen en diermanagement. Het kalf bij de koe houden is eenvoudiger in een vrijloopstal dan in een traditionele ligboxenstal. Een varken laten spelen met natuurgras gaat lastig in een gangbare varkensstal. Bij een label gekoppeld aan het productiesysteem is er een combinatie van aanpassingen aan de stal en het diermanagement.

5.8.1 Aangepaste stalsystemen

Op dit moment bestaat er een ‘Maatlat Duurzame Veehouderij’ voor melkvee, pluimvee en varkens. Dit is een bestaand certificeringssysteem voor zowel dierwelzijn als milieu. Veehouders kunnen met maatregelen punten scoren op milieu en dierwelzijn. Bij een minimum aantal punten komt de veehouder in aanmerking voor fiscale voordelen. Extra punten zouden kunnen leiden tot een financiële bijdrage per dier als maatschappelijke dienst.

Daarnaast zijn er ontwerpen van zeer diervriendelijke stallen waaruit componenten toe te passen zijn in nieuwe stallen. De dierenbescherming heeft bijvoorbeeld aan de hand van het ontwerp ‘Comfortclass Varkens’ een soort twee stappenmodel ontwikkeld tussen het wettelijke minimum en het uiteindelijke comfortstal ontwerp. Deze twee welzijnsstappen en het uiteindelijke comfortclass ontwerp zijn ook als maatschappelijke prestatie te benaderen.

Kansrijkheid

Het is de vraag of de markt (voldoende) kan voorzien. Burgers voelen zich over het algemeen wel als burger verantwoordelijk voor het fenomeen dierwelzijn, maar als consument niet voor hun eigen gedrag. Voor specifieke niches gekoppeld aan een label zou de markt extra dierwelzijnsinspanningen misschien wel willen vergoeden. Bij het opstarten van dergelijke niches zijn er veelal (grote) aanloopverliezen. Deze opstartkosten zullen groter zijn naarmate het houderijsysteem ingrijpender afwijkt van bestaande systemen. Bij innovatie wordt dit ook wel de ‘valley of death’ genoemd waar nieuwe innovaties in stranden. Hier zou een uitfaserende subsidie een oplossing kunnen zijn¹⁴. De overheid neemt in dit geval een deel van het risico van de ondernemer in de opstartfase op zich vanwege de meerwaarde aan dierwelzijn die op termijn gerealiseerd kan worden.

Bij maatregelen ten aanzien van dierwelzijn op gangbare bedrijven die zich niet richten op een niche via een label lijkt het voor de hand te liggen dat de markt niet gaat betalen. Alle maatregelen zijn bovenwettelijk en het is onduidelijk of er problemen te zijn voorzien met betrekking tot staatssteun.

Maatschappelijke behoefte

Voor dierwelzijn zijn in Nederland nog geen specifieke maatschappelijke prestaties ontwikkeld. Er is wel via de Maatlat Duurzame Veehouderij een fiscale prikkel voor dierwelzijnsmaatregelen. Dierwelzijn is niet direct te combineren met het bestaande beleid voor specifieke gebieden. Daarnaast is dierwelzijn is niet altijd goed te combineren met andere maatschappelijke doelen. Meer ruimte per dier in een stal leidt tot grotere stallen in het landschap. Open stallen leiden veelal tot meer emissies. Innovaties, bijvoorbeeld het houden van melkkoeien zonder stallen (mobiel melken),

¹⁴ De oude RSBP kende ook een overgangssteun. Gedurende de eerste twee jaar dat de boer biologisch produceerde ontving hij steun, omdat de productie lager was maar de prijs was nog niet hoger omdat de productie nog niet als biologisch mocht worden verkocht. Iets vergelijkbaars op het gebied van dierenwelzijn kunnen worden opgezet.

nieuwe afvangtechnieken van ammoniak of andere mestbewerking, zijn noodzakelijk om de negatieve bijeffecten van dierenwelzijnsmaatregelen te ondervangen.

Uitvoerbaarheid

De Maatlat Duurzame Veehouderij is een certificeringssysteem met concrete maatregelen waarvan voor de meeste maatregelen eenvoudig de vergoedingsgrondslag te berekenen is via dezelfde systematiek die wordt toegepast bij pakketten uit de PSAN. Het is niet duidelijk of er in Europa soortgelijke regelingen zijn. In onze snelle inventarisatie zijn ze niet gevonden.

Draagvlak

De inschatting is dat er voldoende draagvlak is bij de aanbieders gezien de huidige interesse voor de Maatlat Duurzame Veehouderij.

5.8.2 Aangepast diermanagement

Het gaat hierbij om het aanbieden van bijvoorbeeld koe in de wei, speelmateriaal aan varkens, modderbad varkens, structuurrijk gras, het terugdringen van het antibioticagebruik, bomen voor de schaduw voor het vee en het verlengen van de levensduur van dieren.

Kansrijkheid

Zie discussie bij aangepaste stalsystemen in paragraaf 5.8.1.

Maatschappelijke behoefte

Er zijn nog geen regelingen die in de behoefte aan deze maatschappelijke prestaties voorzien. Voor schaduwbomen is een particulier project geweest (Bomen voor Koeien van Stichting WAarde), maar in principe zou de aanleg van landschapselementen via de Catalogus Groenblauwe Diensten kunnen worden uitgevoerd. Combineren met beleid voor specifieke gebieden is mogelijk bij koeien in de wei, structuurrijk gras en schaduw. Voor de overige is er geen combinatie mogelijk. Combineren met andere maatschappelijke prestaties is mogelijk bij koeien in de wei, structuurrijk gras en schaduw via bomen. Onduidelijk is hoe dat zit bij het terugdringen van het antibioticagebruik.

Uitvoerbaarheid

Het doel van de maatregelen is duidelijk omschreven. De maatregelen vragen nog verheldering/aanscherping bij structuurrijk gras en antibiotica. De kostengrondslag vraagt nadere uitwerking bij antibiotica en modderbad voor varkens. De schaduwrijke bomen komen al als maatschappelijke prestatie in Europa voor. Voor antibiotica en speelmateriaal varkens is dit onbekend. Het modderbad, structuurrijk gras en koe in de wei komen wel voor, maar de relevantie voor de Nederlandse situatie moet nog worden onderzocht.

Draagvlak

Het verwachte draagvlak voor uitvoering van de maatregelen is groot. Onduidelijk is of dat ook geldt voor voldoende structuurrijk gras.

5.8.3 Labelen productiesystemen

De Dierenbescherming heeft een sterrenstelsel ontwikkeld om het tussensegment tussen gangbaar en biologisch te waarderen. Bij een ster is er op een groot aantal welzijnsaspecten beter gescoord dan de wettelijke minimum eis. Een ster is er voor de 'Volwaardkip', 'Super de boer scharrel', 'Jumbo bewust varkensvlees', 'Huis van beleg'. Bij twee sterren moet er vrije uitloop zijn. Drie sterren is biologisch.

Kansrijkheid

Onduidelijk is of bij het tussensegment de markt kan voorzien in de meerkosten van bovenwettelijke maatregelen ten aanzien van dierenwelzijn. Zie het plaatje bij de aangepaste stalsystemen. Bij de opstart van de keten zijn er aanloopverliezen. Deze zouden als maatschappelijke prestatie vergoed kunnen worden. Ook is onduidelijk of er staatssteunproblemen zijn te voorzien. In principe biedt de EU regulering over plattelandontwikkeling ruimte voor dierenwelzijnsmaatregelen in de tweede As ((EC) No 1698/2005 artikel 36).

Maatschappelijke behoefte

Er zijn nog geen regelingen bekend op dit vlak. Er is geen link te leggen met een specifiek gebied. Er is een link te leggen met doelen van een lagere orde: informeren van burgers en consumenten over de herkomst en kosten van voeding.

Uitvoerbaarheid

De maatregel is goed uitvoerbaar. Het doel, de maatregelen en de vergoedingsgrondslag zijn helder. Het vraagt echter wel om een nieuwe uitwerking en toetsing, omdat het over een keten gaat. Er zijn in Europa al vergelijkbare subsidieregelingen. Aanpassing naar de Nederlandse situatie is noodzakelijk.

Draagvlak

De bestaande ketens kunnen hier worden ondergebracht.

5.9 Platteland

Bas Breman en Michiel van Amersfoort

De inventarisatie van mogelijke maatschappelijke prestaties heeft zeventien maatregelen opgeleverd die bedoeld zijn om de leefkwaliteit op het platteland te verbeteren. Deze zijn samengevat onder het thema plattelandsvernieuwing.

Veel van deze maatregelen hebben te maken met vernieuwing en diversificatie van activiteiten op het agrarisch bedrijf. De gedachte hier achter is vooral dat dit kan

dragen aan het behoud van boerenbedrijven en dat dit indirect bijdraagt aan het behoud van de dynamiek en leefkwaliteit op het platteland. Een deel van de geïnventariseerde maatregelen (met name uit het buitenland) heeft echter ook betrekking op het op peil houden van het aantal bewoners en de verbetering van de leefkwaliteit op het platteland in zijn algemeenheid.

In essentie zijn de geselecteerde maatregelen terug te brengen tot de volgende subcategorieën:

- Leefbaarheid (mensen houden op het platteland)
 - Via innovatie agrarische sector
 - Kennis/voorlichting/innovatie
 - Fysieke ingrepen op het bedrijf
 - Verbreiding
 - Via versterking basisvoorzieningen
 - Ontwikkelen bedrijvigheid en werkgelegenheid
 - Sociaal kapitaal

Kansrijkheid

Deze categorie maatregelen roept een aantal vragen op. De maatregelen die betrekking hebben op agrarisch ondernemers kunnen in sommigen gevallen gezien worden als staatssteun (vergoedingen voor het verbeteren van/investeren in het bedrijf). Echter een aantal maatregelen past binnen het huidige POP (As 1), met name daar waar het gaat om het duurzamer inrichten van bedrijven.

Maatschappelijk belang

Een andere vraag betreft het maatschappelijk belang van de leefbaarheid op het platteland. Wie heeft er eigenlijk belang bij dat er mensen op het platteland blijven wonen en dat beheren? Is dat een algemene maatschappelijke vraag of is het vooral in het belang van de mensen die op het platteland zelf wonen? Bijvoorbeeld met het oog op het beheer van het landschap kan het behoud van de leefbaarheid een maatschappelijk belang zijn, maar dat is niet overal het geval. Dit zal van geval tot geval bekeken moeten worden. Bij beheer van het landschap wordt vaak gedacht aan extensieve bedrijfsvormen. Dat kunnen qua oppervlak grote bedrijven zijn. Het op peil houden van de bevolkingsdichtheid op het platteland is daar niet voor nodig.

Een andere vraag die bij deze maatregelen op komt is in hoeverre het middel ook bijdraagt aan het doel. Is het daadwerkelijk zo dat het stimuleren van de vermarkting van streekproducten (bijvoorbeeld) bijdraagt aan het versterken van de leefbaarheid van het platteland of spelen hier toch hele andere processen een rol?

Uitvoerbaarheid

Veel van de genoemde maatregelen onder dit thema zijn in de praktijk al mogelijk via POP en in de systematiek van de Catalogus Groenblauwe Diensten. De vraag is meer of er geld voor (gereserveerd) is.

Draagvlak

Voor ondernemers en bewoners op het platteland is het van belang dat de levensstandaard goed is. Wanneer vergoedingen/investeringen hierin een rol kunnen spelen is de verwachting dat er voldoende draagvlak is.

5.10 Educatie en recreatie

Bas Breman en Michiel van Amersfoort

De inventarisatie van (potentiële) maatschappelijke prestaties heeft een lijst van 16 maatregelen opgeleverd die vallen onder het thema educatie en recreatie.

Zowel binnen het thema educatie als binnen het thema recreatie/toerisme valt onderscheid te maken tussen eenmalige maatregelen/activiteiten en structurele maatregelen. De analyse van de verschillende maatregelen laat zien dat deze in essentie terug te brengen zijn tot 7 subcategorieën (zie Tabel 6). De verschillende subcategorieën scoren verschillend met betrekking tot de kansrijkheid/haalbaarheid van de maatregelen.

Tabel 6: Subcategorieën maatregelen educatie en recreatie

	Eenmalig	Structureel
Informatie	Bijvoorbeeld opzetten website om voorlichting te geven over een gebied.*	Informatieve toegankelijkheid (bijvoorbeeld beheer website gebiedsgerichte voorlichting)*
Educatie	Investeringen ten bate van educatieve activiteiten (ontvangstruimte etc.)***	Bijvoorbeeld educatieve activiteiten (ontvangst scholen, begeleiden stages etc.).*
Recreatie/ Toerisme	Investeringen ten bate van toeristische activiteiten (informatieborden, theetuin etc.)***	Bedrijfsuitjes, cursussen** Bijvoorbeeld beheer/ onderhoud wandelpaden* Bijvoorbeeld beheer theetuin, boerderijcamping etc.**

* Maatschappelijke prestatie

** Markt

*** Onduidelijk

Kansrijkheid

Een deel van de beschreven maatregelen kan via marktwerking worden ingevuld. Het gaat hierbij met name om de exploitatie van recreatieve voorzieningen. Gezien het feit dat de hoge investeringskosten niet altijd kunnen worden terugverdiend bestaan er via POP mogelijkheden hier financiering voor te krijgen.

Voor een andere categorie is sprake van marktfalen, oftewel het is moeilijk een directe betaler te vinden voor dit type maatschappelijke prestaties. Voor deze maatregelen is via de systematiek van de Catalogus Groenblauwe Diensten en POP het subsidiëren van dergelijke activiteiten nu reeds mogelijk. Met name de investeringskosten lijken thuis te horen binnen POP.

Een derde categorie maatregelen binnen deze categorie heeft te maken met informatievoorziening ten aanzien van de mogelijke (educatieve/recreatieve) activiteiten in een gebied, bijvoorbeeld via het opzetten en het beheer van een website.

Educatieve activiteiten op de boerderij passen momenteel lastig binnen het onderwijssysteem (Ecorys, 2009). Gezien de meerwaarde van het in contact brengen van leerlingen met boerderijen is deze maatregel zeker kansrijk.

Maatschappelijke behoefte

Voor een aantal toeristisch/recreatieve diensten kan echter gelden dat de vraag er wel (latent) is, maar dat het moeilijk is om deze te verzilveren. Dit geldt bijvoorbeeld ten aanzien van wandelpaden en het ontsluiten van het boerenland. Dit is een voorbeeld van een quasipubliek goed (zie Figuur 5 op pagina 38). Er lijkt een aanzienlijke maatschappelijke vraag te zijn naar dit soort publieke diensten, zoals ook de ontwikkeling van bijvoorbeeld klompenpaden laat zien. Wandelpaden op boerenland zijn publieke diensten waarvoor geen goed marktmechanisme bestaat. Bovendien is hier sprake van herstel van een publiek goed dat in de loop van de tijd ongewild is verdwenen. In het verleden was er in veel gebieden een uitgebreid netwerk van wandelpaden op het platteland, dat door de plattelandsbevolking intensief werd gebruikt.

Met name als het gaat om de diensten ten aanzien van educatie lijken er weinig alternatieven voor handen deze op andere manieren te financieren. Scholen/studenten hebben meestal zelf niet de middelen hier veel geld voor vrij te maken, terwijl er wel een breed gedragen gevoel lijkt te zijn dat dit type 'groene educatie' voorziet in een maatschappelijke behoefte. Hier is sprake van een quasipubliek goed waarbij sprake is van marktfalen (zie Figuur 5 op pagina 38).

Uitvoerbaarheid

Het ligt voor de hand tegemoetkomingen in de investeringskosten voor activiteiten als bedoeld binnen deze paragraaf via het POP te laten lopen, veel maatregelen zijn al mogelijk. Echter de kosten die gemaakt worden in de exploitatie passen beter binnen andere kaders. Binnen de systematiek van de Catalogus Groenblauwe Diensten kunnen bijvoorbeeld uren die worden besteed aan educatie worden vergoed. Eveneens passen maatregelen die gericht zijn op de inzet van grond (boerenlandpaden) binnen de huidige systematiek.

Draagvlak

Onder ondernemers die zich oriënteren op nieuwe markten zal veel draagvlak zijn voor dit type diensten. Aangezien de meeste diensten aansluiten op activiteiten die de ondernemers zelf willen oppakken.

5.11 Zorg

Bas Breman en Michiel van Amersfoort

De inventarisatie van (potentiële) maatschappelijke prestaties heeft 5 maatregelen opgeleverd die zijn samengevat onder het thema ‘zorg’, maar daarvan vielen er 3 af omdat hierbij naar de mening van de onderzoekers onvoldoende sprake was van marktfalen.

De meeste van de genoemde maatregelen zijn voorstellen voor nieuwe vormen van landbouw en zorg, dan wel zorgboerderijen. Bijvoorbeeld door zorgboerderijen voor nieuwe doelgroepen te stimuleren en financieel te ondersteunen. Eén van de voorstellen concentreert zich op het inzetten van vrijwilligers en geschoolde krachten in landschapsonderhoud in zijn algemeenheid met het argument dat dit gezond is voor iedereen. Onduidelijk is wat hier de dienst is (gezondheid of landschapsonderhoud?) en wie daarvoor beloond moet/kan worden.

In het algemeen lijken de suggesties voor maatschappelijke prestaties ten aanzien van landbouw en zorg samen te hangen met tekortkomingen in de zorgsector. Zo is er bijvoorbeeld de suggestie om het GLB te benutten om het zorgbudget per cliënt te verhogen of om mogelijkheden te creëren voor opvang van nieuwe cliënten (bijvoorbeeld zwerfjongeren).

Kansrijkheid

Het is de vraag in hoeverre de hervorming van het GLB moet worden ingezet om problemen in de zorg op te lossen. De opvang van nieuwe doelgroepen en een afdoende vergoeding voor de geleverde zorg lijken ons in eerste instantie een kwestie voor de zorgsector zelf. Het ligt niet voor de hand het feit dat de zorginfrastructuur niet goed werkt op te lossen met behulp van het GLB.

Wel lijkt het reëel om boeren die willen starten met het leveren van zorg te ondersteunen (eenmalig) bij de omschakeling naar zorgboerderij door bijvoorbeeld investeringen voor aanpassingen aan het bedrijf te ondersteunen of het volgen van een cursus/scholingstraject. Ook de ondernemerszin wordt gestimuleerd door de deelnemers te wijzen op allerlei slimme combinaties van landbouw, zorg en andere activiteiten. Voorwaarde is dan wel dat er een duidelijke vraag is naar de te leveren dienst en dat aan de vereiste kwaliteitsvoorwaarden wordt voldaan. Het opzetten van de nieuwe bedrijfstak kan worden ondersteund, de structurele afname van de dienst is een zaak van marktwerking.

Binnen de huidige systematiek van de Catalogus bestaat de mogelijkheid te vergoeden voor educatie. Eveneens worden binnen het Plattelands-ontwikkelingsprogramma investeringen vergoed die een bijdrage leveren aan de toekomst van plattelandsbedrijven.

Maatschappelijke behoefte

De behoefte aan ‘nieuwe’ vormen van zorg zijn onder doelgroepen erg groot. Binnen het huidige gezondheidszorg systeem kan echter (nog) niet altijd aan deze wens worden voldaan (Ecorys, 2009).

Uitvoerbaarheid

De maatregelen zijn goed uitvoerbaar. Het doel, de maatregelen en de vergoedingsgrondslag zijn helder voor wat betreft de investeringen.

Draagvlak

Er is een toenemend aantal zorgboerderijen. Met name het omschakelen en voldoen aan kwaliteitseisen vraagt momenteel om een investering van ondernemers zelf.

5.12 Bedrijfssystemen en gebiedsgericht werken

Judith Westerink

5.12.1 Bedrijfssystemen

Bedrijfssystemen vormen een bedrijfsomvattend cluster van samenhangende maatregelen, waarmee één of meerdere van de hierboven beschreven maatschappelijke waarden worden bediend. Bedrijfssystemen kunnen daarom worden opgevat als een ‘samengestelde maatschappelijke prestatie’. Binnen deze categorie vallen bedrijfssystemen zoals biologische landbouw, Boeren voor Natuur, extensieve veehouderij en geïntegreerde landbouw. Deze bedrijfssystemen onderscheiden zich van de bovenstaande maatregelen doordat ze gelden voor het hele bedrijf en veelal bestaan uit meerdere aanpassingen van de bedrijfsvoering en de inrichting die met elkaar verweven zijn. Het is dan ook niet eenvoudig om op basis van de Catalogus Groenblauwe Diensten een passende vergoeding samen te stellen voor een bedrijfssysteem (zie bijvoorbeeld Westerink 2009). Op zich past een vergoeding per hectare voor een omschreven bedrijfssysteem echter wel in de systematiek van de Catalogus.

Over biologische landbouw is veel bekend: kunstmest en chemische bestrijdingsmiddelen worden niet gebruikt en er zijn eisen aan dierenwelzijn. De sector werkt bovendien aan een ‘natuurlandschapsnorm’, een pakket aan vrijwillige maatregelen die gericht zijn op landschap en natuur. Ook Boeren voor Natuur gaat verder dan ‘gewoon’ biologisch met natuur- en landschapsgerichte maatregelen. Boeren voor Natuur (natuurgericht bedrijf) gaat uit van een gesloten nutriëntenkringloop, een natuurlijk peilbeheer en 10% landschapselementen.

Minder goed omschreven zijn andere extensieve bedrijfssystemen, bijvoorbeeld op basis van een lager aantal dieren per hectare of op basis van een zeldzaam huisdierras. De vergoeding in de Catalogus voor zeldzame huisdierrassen wordt als te laag ervaren, zodat het onvoldoende stimuleert tot het volledig omschakelen op een

extensief ras. De Catalogusvergoeding voor extensief beweiden geldt bovendien niet jaarrond.

In het buitenland (onder meer Spanje, Portugal, Letland, Vlaanderen) bestaan subsidieregelingen voor geïntegreerde landbouw, die methoden uit gangbare en biologische landbouw combineert. Nederland heeft geen duidelijk omschreven standaard voor geïntegreerde landbouw, al zijn wel diverse rapporten verschenen over ‘duurzame productiesystemen’ (zie bijvoorbeeld Sukkel 2002, Wijnands 2002, Wijnands 2003).

Kansrijkheid

Biologische landbouw kent een certificeringssysteem waardoor de boer over het algemeen een hogere prijs krijgt voor zijn product. Toch is er sprake van marktfalen omdat de kosten en de baten niet door dezelfde partijen worden gedragen. Heel de maatschappij profiteert immers van de milieuvoordelen van biologische landbouw (of: de vermeden maatschappelijke kosten), terwijl de biologische consument de prijs betaalt. Mede hierdoor blijft biologisch een nichemarkt die achterblijft in marktaandeel bij sommige landen om ons heen (2007: Nederland: 2,0%, Duitsland 3,4%, Denemarken 5,1%, maar Verenigd Koninkrijk 1,5% (Biomonitor 2008, cijfers LEI)). Problemen met staatssteun worden niet voorzien. De maatregel is bovenwettelijk en subsidiëring is in andere Europese landen gebruikelijk (o.m. Engeland, Zweden, Vlaanderen, Spanje, Letland, Portugal en Finland).

Ook voor de andere bedrijfssystemen in deze categorie geldt dat er sprake is van marktfalen en bovenwettelijkheid. Problemen met staatssteun worden niet voorzien voor geïntegreerde en extensieve systemen, omdat die ook in andere landen voorkomen. Voor Boeren voor Natuur zijn twee staatssteunbeschikkingen die de maatregel toestaan, maar vooralsnog alleen in twee pilotgebieden. Via de Catalogus is uitvoering van Boeren voor Natuur wel mogelijk, maar de maatregelen in de Catalogus zijn niet geheel passend (Westerink 2009).

Maatschappelijke behoefte

Biologische landbouw is met name gericht op milieu en dierenwelzijn; doelen die maatschappelijk hoog worden gewaardeerd. Op dit moment bestaan voor biologische landbouw geen subsidiemogelijkheden in Nederland, afgezien van de certificeringskosten. In een aantal provincies, zoals in Overijssel, wordt ketenontwikkeling gesubsidieerd. Biologische landbouw dient meerdere doelen tegelijk: dierenwelzijn, milieu (waaronder waterkwaliteit) en daardoor ook ecologie¹⁵. Ook de andere bedrijfssystemen scoren goed op dit onderdeel. Ze zijn allemaal goed te combineren met beleid voor specifieke gebieden, omdat de bedrijfssystemen in verschillende gebieden andere uitingvormen hebben. Bij extensieve veerassen kunnen eisen worden gesteld aan gebiedseigenheid van het ras. Boeren voor Natuur is met name geschikt voor bufferzones rondom natuurgebieden, Nationale

¹⁵ Voor een overzicht van effecten van biologische landbouw op flora en fauna wordt verwezen naar Hole et al. 2005 en Haveman en Stortelder 2006.

Landschappen, stadsranden en waterwingebieden. Het ligt voor de hand dat de maatschappij in die gebieden bereid is te betalen voor een andere manier van boeren.

Vernieuwend in deze subcategorie zijn de landschapsnorm en Boeren voor Natuur. Beide gaan uit van een 'afkoopsom' voor een samenhangend pakket aan maatregelen, waarbij de boer veel vrijheid krijgt in de invulling daarvan.

Uitvoerbaarheid

De doelen en maatregelen van biologische landbouw zijn helder omschreven en ook de kosten zijn bekend. Hetzelfde geldt voor Boeren voor Natuur en de landschapsnorm voor biologische bedrijven. Voor geïntegreerde vormen van landbouw zijn de maatregelen, net zoals de kosten, minder helder omschreven. Extensieve veehouderij is evenmin helder uitgewerkt, maar naar verwachting is verheldering in uitwerking eenvoudig. Het zou gaan om een bijstelling en uitbreiding van wat momenteel in de Catalogus Groenblauwe Diensten is opgenomen.

Draagvlak/ participatiekansen

Voor biologische landbouw en de landschapsnorm is helder dat daarvoor draagvlak is. Voor Boeren voor Natuur is wel belangstelling, maar dit zal naar verwachting een kleinere groep boeren aanspreken vanwege de ingrijpende omschakeling. Als een maatregel zou worden uitgewerkt voor geïntegreerde landbouw, is de verwachting dat het draagvlak hoog is. Voor extensieve veehouderij is dit onduidelijk.

5.12.2 Gebiedsgericht werken en gebiedscontracten

Evenals bedrijfssystemen gaat gebiedsgericht werken een stapje verder dan het niveau van de maatregel. Bij veel maatregelen in de voorgaande paragrafen geldt een maatschappelijke meerwaarde door samenwerking tussen aaneengesloten bedrijven. Met name gaat dit op voor maatregelen gericht op de waterkwaliteit (5.7), aangepast peilbeheer, het realiseren van ecologische verbindingen (5.1 en 5.2, zie ook Wiertz et al. 2007), en het realiseren van gebiedskringlopen voor het verminderen van voedselkilometers (5.5). Het uitgebreide netwerk van agrarische natuurverenigingen biedt uitstekende mogelijkheden voor gebiedsoffertes en gezamenlijke gebiedsplannen (Slangen et al. 2008, overigens een uitgebreide studie van de mogelijkheden van gebiedscontracten). Het samen aanbieden van een maatschappelijke prestatie zou extra beloond kunnen worden met een 'gebiedspremie'.

Kansrijkheid

De maatschappelijke prestatie wordt niet door de markt geregeld. Gebiedsgericht werken is bovenwettelijk. Wel kan gebiedsgericht werken als voorwaarde bij een individuele subsidieaanvraag gelden, zoals momenteel bij enkele weidevogelpakketten het geval is. Staatssteun kan een knelpunt zijn¹⁶, omdat gebiedsgericht werken niet per se leidt tot extra inkomstenderving voor de agrariërs. Voor het belonen van

¹⁶ In het verleden werd betaling aan agrarische natuurverenigingen door de Europese Commissie afgekeurd: de betalingen moesten direct aan de boer gebeuren. Dit is een aandachtspunt bij een mogelijke staatssteunprocedure voor een beloning voor gebiedsgericht werken.

gebiedsgericht werken zal dus een lans gebroken moeten worden bij de Europese Commissie.

Maatschappelijke behoefte

Gebiedsgerichte benadering kwam nadrukkelijk naar voren uit de consultatie als maatschappelijk gewenst (zie 4.3), maar mogelijk werd daar in de consultatie een andere interpretatie aan gegeven (richten op specifieke gebieden, in plaats van samenwerken binnen een gebied). Op dit moment bestaat er geen mogelijkheid om gebiedgericht werken extra te belonen. Voor collectief weidevogelbeheer (SAN) wordt geen extra premie verstrekt (een aantal maatregelen kan alleen als collectief worden uitgevoerd). Het stimuleren van diensten in een aaneengesloten gebied zou het beleid voor specifieke gebieden in het bijzonder kunnen versterken.

Uitvoerbaarheid

Het doel van gebiedsgericht werken is voldoende helder. Waar gebiedsgericht werken aan moet voldoen, zou per maatregel en wellicht per regio nader moeten worden uitgewerkt (bijvoorbeeld oppervlak aan weidevogelland, kilometers houtwal of natuurvriendelijke oever). Eveneens is nog onvoldoende helder welke vergoeding daar tegenover zou moeten staan. In principe sluit het idee aan bij de systematiek van de Catalogus Groenblauwe Diensten, maar dient daar nog wel aan te worden toegevoegd. In Vlaanderen bestaat een regeling voor het collectief uitvoeren van blauwe diensten.

Draagvlak/ participatiekansen

Verwacht wordt dat onder boeren draagvlak bestaat voor het samen aanbieden van diensten.

6 Discussie

6.1 Een lijst die nooit compleet is

De inventarisatie van ideeën voor ‘nieuwe’ maatschappelijke prestaties was beperkt. De onderzoekers hebben geput uit hun eigen kennis en zij hebben gebruik gemaakt van hun netwerk en diverse onderzoeksrapporten. Daarnaast is een brief gestuurd aan de agrarische natuurverenigingen. Toch is de kans groot dat er goede ideeën bestaan die wij niet hebben gevonden. Bovendien zullen in de toekomst nieuwe ideeën blijven ontstaan. De ‘groslijst’, ondanks dat er 234 mogelijke maatregelen in staan, is dus nooit compleet. Het probleem van het opstellen van een groslijst (en in feite van iedere Catalogus), is dat daarmee alle andere en alle nieuwere oplossingen worden uitgesloten. Met name wanneer gekozen wordt voor maatwerk in gebieden, zullen aanpassingen en innovaties optreden. Enige flexibiliteit om voor zulke innovaties en verbeteringen ruimte te scheppen wordt aanbevolen. In hoofdstuk 7 wordt daar dieper op ingegaan.

6.2 Veel is al mogelijk

Veel van de aangedragen ideeën voor maatschappelijke prestaties bleken bij nadere beschouwing al uitvoerbaar te zijn op basis van de Catalogus Groenblauwe Diensten. De Catalogus is vooral gericht op landschaps- en natuurbeheer door agrariërs, en wordt door veel betrokkenen dan ook vooral met deze beleidsdoelen geassocieerd. De maatregelen in de Catalogus kunnen echter soms ook *andere* beleidsdoelen dienen. Het staat een overheid (inclusief het ministerie van LNV) vrij op basis van de Catalogus bijvoorbeeld een subsidieregeling te ontwerpen voor het vastleggen van CO₂ in nieuwe landschapselementen. Een ander voorbeeld betreft een heel aantal maatregelen in het kader van Functionele Agrobiodiversiteit. Een FAB-rand langs een akker heeft als doel het verlagen van de plaagdruk en daarmee een lagere milieubelasting, maar is goed uitvoerbaar met het Cluster Akkerranden uit de Catalogus.

Toch duiken dergelijke maatregelen met regelmaat op in diverse aanbevelingen en rapportages ten aanzien van uitbreiding van de Catalogus. Dit roept de vraag op of overheden, agrariërs, agrarisch natuur- en landschapverenigingen (ANVL), adviseurs, onderzoekers en projectleiders voldoende op de hoogte zijn van de inhoud en de mogelijkheden van de Nederlandse Catalogus Groenblauwe Diensten.

Dat het belonen van een maatregel via de Catalogus in principe toegestaan is, betekent nog niet dat deze is opgenomen in een PSAN of een andere subsidieregeling. De aanbevelingen ten aanzien van het belonen van bijvoorbeeld FAB-maatregelen zijn daarmee nog altijd valide. Tot nu toe is alleen in de provincies Overijssel en Brabant een subsidieregeling operationeel op basis van de Catalogus. Provincie Gelderland werkt aan een regeling, terwijl Utrecht pilots opzet (Dirkx en

Van den Bosch 2009) en een aantal waterschappen experimenteert met blauwe diensten¹⁷, maar er wordt hier nog niet op basis van de Catalogus gewerkt. Geld kan een beperkende factor zijn voor het ontwikkelen van subsidies. De Catalogus was oorspronkelijk bedoeld regelingen te ontwerpen voor de gebieden die buiten de PSAN en PSN begrenzings vallen. Daardoor moeten de lagere overheden deze ‘extra’ regelingen zelf financieren. Volgens Dirkx en Van den Bosch is er bij agrariërs wel animo om diensten aan te bieden.

Veel is al mogelijk via de Catalogus, maar veel ook niet. Zelfs in thema's waar de Catalogus op gericht is, zijn ideeën voor maatschappelijke prestaties gevonden die een verbetering of een aanvulling zijn ten opzichte van de huidige versie. Een voorbeeld betreft het licht bemesten van hooilanden met ruige stalmest om verzuring te voorkomen. Dat dit niet is toegestaan binnen de Catalogus, heeft te maken met het onderscheid tussen ‘landbouw’ en ‘natuur’. Daarop wordt in hoofdstuk 7 dieper ingegaan. Een ander voorbeeld betreft het beweiden met zeldzame veerassen. Dat kan volgens de huidige Catalogus niet jaarrond worden vergoed. Daarmee ontbreekt de financiële basis voor het baseren van een bedrijfsconcept op een zeldzaam veeras.

Hetzelfde geldt overigens voor POP. Met name in de derde As lijken meer mogelijkheden te bestaan dan momenteel in Nederland worden benut, bijvoorbeeld met betrekking tot multifunctionele landbouw, educatie en recreatie. Het lijkt erop dat provincies vinden dat dergelijke activiteiten op eigen benen moeten kunnen staan, want de nadruk bij de huidige subsidies ligt op het scheppen van randvoorwaarden, zoals het ondersteunen van netwerken van ondernemers en niet op de activiteiten zelf. Het denken in maatschappelijke prestaties werpt hierop wellicht een ander licht (zie 5.9 en 5.10). POP kan in principe meer ruimte bieden voor het belonen van maatschappelijke prestaties dan nu in Nederland praktijk is. In andere Europese landen wordt van die mogelijkheid veel meer gebruik gemaakt. Ook de Catalogus heeft ruime mogelijkheden op het gebied van recreatie en educatie.

Het gaat dus niet alleen om het toevoegen van nieuwe maatregelen die beloond kunnen worden, maar ook over goede voorlichting over de bestaande mogelijkheden. Een kritische inventarisatie en evaluatie van het huidige instrumentarium kan helpen financiële, juridische of procedurele belemmeringen in beeld te brengen en weg te nemen.

6.3 Meer dan één top 20

In hoofdstuk 4 is beschreven hoe het onderzoeksteam heeft geprobeerd de ‘groslijst’ van maatregelen te ordenen en te beoordelen. Op basis van het beoordelingskader komen de volgende maatregelen er als ‘beste’ uit (tussen haakjes de totale score en het thema):

1. Mechanisch onkruid bestrijden (14, Milieu);
2. Biologische landbouw (15, Bedrijfssystemen);

¹⁷ http://themas.stowa.nl/Themas/Blauwe_Diensten.aspx?rID=866

3. Landschapsnorm biologisch (15, Bedrijfssystemen);
4. Beschermen traditionele biotopen (16, Ecologie);
5. Ondergroei voor onkruidbestrijding (16, Milieu);
6. Biologische bestrijding ziekten en plagen (16, Milieu);
7. Braaklegging (17, Ecologie);
8. Onderwaterdrains (17, Klimaat);
9. Verruimen van de vruchtwisseling (18, Milieu);
10. Wallhecken (18, Landschap);
11. Toepassing van klaver als groenbemester (18, Milieu);
12. Boeren voor Natuur (19, Bedrijfssystemen);
13. Koe in de wei (19, Dierenwelzijn);
14. Ondiepe drainage (19, Klimaat);
15. Historische rassen en gewassen (19, Cultuurhistorie);
16. Behoud van stroomruggen (19, Cultuurhistorie);
17. Bufferstroken en schouwpaden langs waterlopen (19, Ecologie);
18. Nestgelegenheid nuttige vogels (19, Ecologie);
19. Structuurrijk gras voor diergezondheid (20, Dierenwelzijn);
20. Opbrengstderving gewas door landschapselementen (20, Landschap).

Echter, deze lijst is tot stand gekomen door het simpelweg optellen van de scores. Dat impliceert dat alle beoordeelde aspecten even belangrijk zouden zijn. De weging tussen de verschillende aspecten is echter een politieke keuze. In een workshop met beleidsmakers van LNV zijn wij er niet in geslaagd hierover uitspraken te krijgen. Daarom beperken wij ons hier tot het laten zien van de spreiding die de verschillende criteria opleveren.

De volgende maatregelen komen *extra* bovendien als de uitvoerbaarheid op de korte termijn (C3, C4 en C5) niet meetelt in de beoordeling (de totaalscores vallen hierdoor lager uit):

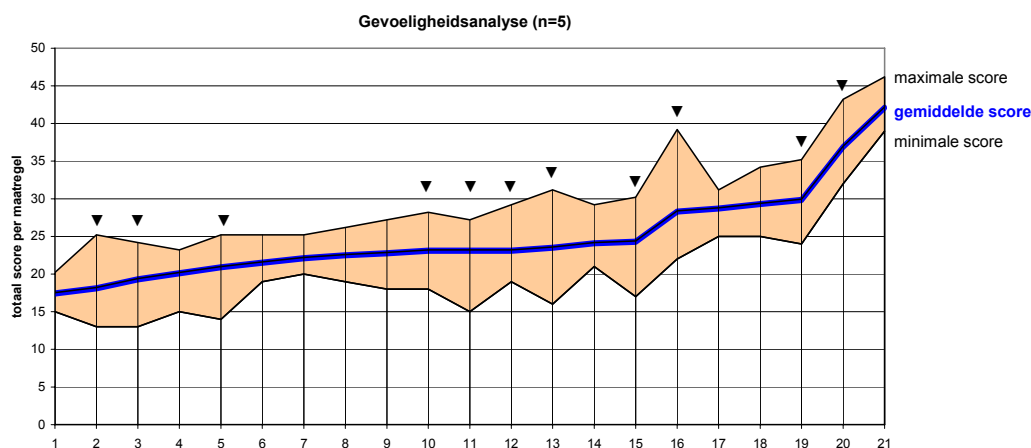
- I. Resistente gewassen (12, Milieu);
- II. Verminderen voedselkilometers (12, Klimaat);
- III. Uitmijnen van fosfaat (12, Bodem);
- IV. Verlengen levensduur van de grasmatten (13, Ecologie);
- V. Monitoring resultaten FAB (13, Ecologie);
- VI. De boer als schatbewaarder (14, Cultuurhistorie);
- VII. Gebruik dierlijke mest i.p.v. kunstmest (14, Milieu);
- VIII. Verlagen basisbemesting, gericht bijmesten (14, Milieu);
- IX. Kleine percelen, dooradering (14, Milieu);
- X. Herstel van waterbronnen (14, Water);
- XI. Niet kerende grondbewerking (14, Bodem);
- XII. Geïntegreerde landbouw (14, Bedrijfssystemen).

Opmerkelijk is dat er weinig maatregelen uit de categorie Dierenwelzijn in de top voorkomen. Dit wordt veroorzaakt doordat weinig dierenwelzijnmaatregelen ook bijdragen aan andere maatschappelijke doelen. Het is zelfs denkbaar, dat er negatieve bijeffecten zijn, bijvoorbeeld met betrekking tot milieu of landschap. Ook gaat het om een innovatief werkveld, waarbij nog veel kennis moet worden ontwikkeld. Dat

leidt tot hoge scores met betrekking tot (snelle) uitvoerbaarheid. Multifunctionaliteit en korte termijn uitvoerbaarheid zouden minder zwaar mee moeten tellen om de dierenwelzijnsmaatregelen hoger op de lijst te krijgen.

6.4 Nuancering van de scores

De scores zijn deels in tweetallen en deels individueel ingevuld. Het risico bestaat dat verschillende personen de criteria verschillend interpreteren en daardoor tot een andere score komen. Omdat voor het merendeel alle maatregelen in een thema door dezelfde persoon zijn ingevuld, kan dit zelfs leiden tot een gunstiger of ongunstiger oordeel ten aanzien van een hele thema. Om gevoel te krijgen voor de omvang van dit risico, is een gevoeligheidstest uitgevoerd. Een selectie van 21 maatregelen, die alle thema's vertegenwoordigen, is individueel ingevuld door vijf onderzoekers. Het resultaat daarvan is opgenomen in Bijlage 1 en Figuur 11.

Figuur 11. Gevoeligheidstest van het beoordelingskader. Vijf onderzoekers hebben onafhankelijk van elkaar dezelfde 21 maatregelen gescoord. De grafiek toont de spreiding in de scores rondom het gemiddelde. Zwarte driehoeken duiden op maatregelen waarbij de scores een grote spreiding geven.

De gevoeligheidstest laat een grote spreiding zien in de beoordelingen. Dat geldt in elk geval voor 11 van de 21 maatregelen. Alle onderzoekers hebben minimaal één uitschieter in de totaalscores. Meerdere vragen leiden tot uiteenlopende beoordelingen binnen het team, met name de vraag over multifunctionaliteit (B4), de informatie over kosten (C3) en de verenigbaarheid met de systematiek van de Catalogus (C4). Bespreking binnen het projectteam van deze resultaten leidde tot de analyse dat voor het beoordelen van maatregelen kennis vereist is van de inhoud van de voorgestelde ideeën, het beleidsthema, de huidige subsidieregelingen en de juridische context. Bespreking van de vragen in een breder team waarin al deze vormen van kennis zijn vertegenwoordigd, leidt naar verwachting tot betrouwbaardere scores en een betere ranglijst. In het kader van dit onderzoek was dat niet meer haalbaar. Het onderzoeksteam raadt daarom het blind varen op de scores in de huidige rapportage af. Het samenvattende hoofdstuk spreekt daarom van 'kansrijke voorbeelden'.

Een lastig punt in het beoordelingskader is de beoordeling van de maatschappelijke behoefte (zie ook paragraaf 4.3). Hierover is weinig bekend, hoe moeten standpunten van zeer uiteenlopende partijen en groepen worden gewogen? In het beoordelingskader wordt deze lastige vraag uiteindelijk teruggebracht tot de resultaten uit de Nederlandse consultatie. Deze zijn vertaald en vereenvoudigd tot een zeer eenvoudige prioritering in vraag B1.

In het beoordelingskader ontbreekt een aantal zaken. In het kader en bij de omschrijving van de meeste maatregelen is niet gekeken naar mogelijke negatieve effecten. Zo kan weidegang maatschappelijk zeer gewenst zijn, maar het hoeft lang niet altijd tot betere milieuprestaties te leiden. Het kader biedt geen handvat om innovatieve ideeën extra te waarderen boven ideeën die meer van hetzelfde bieden. Ook ontbreekt in het huidige beoordelingskader een vraag naar de toetsbaarheid van voorgestelde maatregelen. Maatregelen ter verbetering van het bodemleven en de bodemecologie kunnen bijvoorbeeld heel lastig te controleren zijn.

Een nog niet verder uitgewerkte mogelijkheid van het beoordelingskader is verschillende (categorieën van) vragen een verschillend gewicht toe te kennen. In theorie kan men bijv. aan de maatschappelijke behoefte een tweemaal zo groot gewicht toekennen als aan de andere vragen. Deze optie is vooralsnog niet verder uitgewerkt.

Het beoordelingskader is door het onderzoeksteam wel als een zinvol hulpmiddel ervaren om relatief snel een beoordeling te maken van een groot aantal ideeën. Sommige vragen waren echter nog teveel voor meerdere interpretaties vatbaar. Daarom is in Bijlage 8 een verder ontwikkeld beoordelingskader opgenomen. Binnen dit onderzoek kon dit verder ontwikkelde beoordelingskader niet meer worden gebruikt. Naar de inschatting van het projectteam is het beoordelingskader, indien gehanteerd door een team van beoordelaars met complementaire expertises, een zeer bruikbaar instrument voor een snelle schifting van nieuwe voorstellen en ideeën.

6.5 Afstemming met andere departementen

De Houtskoolschets bevat een scala aan beleidsdoelen waar agrariërs, door middel van het leveren van maatschappelijke prestaties, aan bij zouden kunnen dragen. Theoretisch is het te rechtvaardigen in al deze categorieën een groot aantal maatregelen te belonen, omdat sprake is van marktfalen en de maatschappij voordeel heeft bij de dienst. Middelen zijn echter beperkt en waarschijnlijk worden niet alle maatregelen uit de groslijst opgenomen in subsidieregelingen. Het is uiteindelijk het Ministerie van LNV dat een keuze zal moeten maken welke maatschappelijke prestaties te willen ontwikkelen en faciliteren, eventueel in een gefaseerde aanpak. Het beoordelingskader kan een hulpmiddel zijn om bepaalde kenmerken inzichtelijk te maken, maar hierboven is uiteengezet waarom wij blind varen op de daarop gebaseerde ordening van dit rapport niet aanbevelen. In een workshop met beleidsmakers van LNV is geprobeerd te komen tot ‘diensten die eruit springen’ en

een afweging tussen de thema's, maar de beleidsmakers lieten zich daar niet toe verleiden.

Een manier om hier enigszins objectief naar te kijken is een onderscheid te maken in thema's die behoren tot de 'core-business' van LNV en thema's die vooral behoren tot het domein van andere ministeries. Bovendien kan een onderscheid gemaakt worden tussen het *corrigeren van negatieve externaliteiten* van de landbouw (wat logischerwijs tot de taken van LNV zou moeten behoren) en het *stimuleren van positieve externaliteiten* of diensten (Tabel 7). De maatregelen die we hebben geïnventariseerd, betreffen het corrigeren van negatieve externaliteiten (bijvoorbeeld milieuschade, dierenleed) en het stimuleren van positieve externaliteiten en diensten (bijvoorbeeld CO₂-vastlegging, recreatieve toegankelijkheid).

Tabel 7: Onderscheid naar beleidsdomein en positieve en negatieve externaliteiten

Thema	Corrigeren van negatieve externaliteiten van de landbouw	Stimuleren van positieve externaliteiten/ diensten
Beleidsdomein LNV	Biodiversiteit Dierenwelzijn Bodem	Agrarische biodiversiteit Landschap Recreatie Platteland Bio-energie (Groene) educatie
Beleidsdomein andere ministeries	Klimaat (CO ₂ -uitstoot) Milieu Waterkwaliteit	Klimaat (CO ₂ -vastlegging) Duurzame energie overig Waterberging Zorg Cultuurhistorie

Het ligt voor de hand dat LNV zich richt op de gearceerde categorieën en de financiering van maatschappelijke prestaties in de niet-gearceerde categorieën overlaat aan andere ministeries.

6.6 Mogelijke rollen van LNV bij de doorontwikkeling van maatschappelijke prestaties

Het ministerie van LNV heeft twee mogelijke rollen bij de verdere ontwikkeling van maatschappelijke prestaties:

- betaling van prestaties die de prioriteit van LNV hebben, eventueel met behulp van GLB gelden;
- mogelijk maken van betaling van maatschappelijke prestaties door andere overheden (door bijvoorbeeld het opnemen van de maatregel in een Catalogus-achtige opzet en het begeleiden van de staatssteuntoets).

Het ministerie van LNV zal haar eigen prioriteiten moeten bepalen. Dit onderzoek levert mogelijkheden op voor het aanvullen van het huidige pakket aan maatschappelijke prestaties (PSAN en PSN (straks SNL), Catalogus, POP). Bij het selecteren van maatregelen voor invulling van het GLB zal naar de huidige en naar mogelijke nieuwe maatschappelijke prestaties moeten worden gekeken. Evaluatie en

verbetering van het reeds beschikbare instrumentarium wordt aanbevolen, zodat daar meer en beter gebruik van wordt gemaakt.

Op dit moment vindt een discussie plaats of het uitvoeren van subsidieregelingen op basis van het nieuwe GLB door LNV gaat plaatsvinden, of dat dit net als ILG wordt gedelegeerd naar de provincies. Over subsidiariteit wordt meer gezegd in het volgende hoofdstuk.

7 Overwegingen ten aanzien van uitvoering en instrumentarium

Bas Breman

7.1 Inleiding

Tot dusverre is in dit rapport een groot aantal potentiële (nieuwe) maatschappelijke prestaties geïdentificeerd die zouden kunnen worden gestimuleerd in het kader van de hervorming van het GLB. Deze inventarisatie is gebaseerd op ideeën en behoeften die leven in praktijk, beleid en onderzoek.

Welke van deze potentiële maatregelen uiteindelijk ook daadwerkelijk in aanmerking komt voor subsidiëring/ondersteuning is een politieke keuze. Bij deze keuze speelt niet alleen de maatschappelijke (meer)waarde van de maatregelen een rol, maar zal ook moeten worden gekeken naar de geschiktheid en de beschikbaarheid, van het (overheids)instrumentarium en middelen om te komen tot een doelmatige ondersteuning. Niet ieder instrument is geschikt de ‘voorziening van een maatschappelijke prestatie’ efficiënt en doelmatig te reguleren. De keuze van het juiste instrumentarium hangt nauw samen met de kenmerken van de gewenste dienst of prestatie en vraagt daarom steeds weer om een zorgvuldige analyse en afweging van de mogelijkheden (zie hoofdstuk 3). Subsidie is niet altijd het meest geëigende instrument.

In dit hoofdstuk wordt een aantal aspecten besproken die van belang zijn voor de voorziening van een maatschappelijke prestatie. De uiteindelijke implementatie en facilitering van deze nieuwe maatschappelijke prestaties vraagt om maatwerk en zal dus ook steeds opnieuw moeten worden beoordeeld.

7.2 Algemene overwegingen

Marktfalen versus overheidssucces

Het identificeren en financieren van maatschappelijke prestaties is in feite een alternatief voor het falen van de markt. *‘De overheid corrigeert waar nodig de markt: juist omdat de vraag bepalend moet zijn voor de levering van groene diensten, is er veel voor te zeggen om zoveel mogelijk aan de markt over te laten. Overheidsoptreden is aan de orde bij imperfecties van de markt. De consequentie daarvan is dat publieke beloning ophoudt wanneer de markt daartoe bereid is.’* (Terwan et al. 2003).

Wanneer de markt faalt, is er behoefte aan een correctie op de marktwerking. Dat wil echter niet zeggen dat alle marktfalen zich laat oplossen door overheidsingrijpen. Er zijn wel degelijk grenzen aan de doelmatigheid en/of doeltreffendheid van het overheidsoptreden. Ook een overheid kan ‘falen’ waardoor de maatschappelijk

gewenste uitkomst niet, of slechts tegen disproportionele kosten wordt bereikt (SER 2008). Zoals de markt geen garantie is voor levering van diensten biedt de overheid ook niet automatisch de oplossing. Het is altijd van belang het welvaartsverlies vanwege een falen van de markt af te zetten tegen een aantal institutionele overwegingen en de (mogelijke) kosten die aan dat overheidsingrijpen verbonden zijn.

Bovenwettelijk of ‘normaal gedrag’?

Er bestaat toenemende maatschappelijke consensus over de wenselijkheid van betaling voor maatschappelijke prestaties. Er is echter een schemergebied tussen het wettelijk vereiste, c.q. ‘goed gedrag’ en de beloning voor prestaties.

‘Eén uitgangspunt is het beginsel dat de vervuiler betaalt. Iemand die door het rode licht rijdt, krijgt – indien gesnapt – een boete. Maar iemand die netjes voor het rode licht stopt, krijgt geen beloning. Net zo: iemand die het milieu vervuult, krijgt een boete of heffing. Iemand die zonder vergunning een boom kapt of een vos doodt, krijgt een boete. Maar iemand die een boom laat staan of vanwege de Natuurbeschermingswet te maken heeft met beperkingen in de bedrijfsvoering, krijgt geen beloning. Dat is wellicht hard, maar het simpele gevolg van democratisch tot stand gekomen wet- en regelgeving. Beloonbaar handelen (of nalaten!) begint dan ook op zijn vroegst voorbij wettelijk voorgeschreven handelen (of nalaten)’ (Terwan et al. 2003).

Principieel gezien is er dus geen aanleiding om alle bovenwettelijke prestaties (of als er geen wetgeving is: alle prestaties) te belonen: niet alle ‘goede omgevingszorg’ hoeft een prijs te krijgen. Praktisch gezien is er echter wel een opportunistisch motief voor het belonen van prestaties. Het is namelijk één van de weinige manieren om (bovenwettelijk) mensen in beweging te krijgen de gewenste prestatie te leveren.

‘Natuur’ of ‘Landbouw’

Het huidige systeem van PSAN/ PSN en de Catalogus Groenblauwe Diensten kent een duidelijk onderscheid tussen ‘natuur’ en ‘landbouw’. ‘Landbouw’ kan natuurwaarden hebben, maar voor ‘natuur’ moet de grond ‘uit landbouwkundige productie’ worden genomen. Waar onder Programma Beheer voedselproductie in ‘Natuur’ in principe niet is toegestaan, is daar in de Catalogus een voorziening voor getroffen. Voor het beheer van ‘agrarische natuur’ zoals weidevogelgrasland of bloemrijke akkers is immers agrarisch beheer nodig, zoals beweiding, maaien en graanteelt. Productie van melk/vlees, gras/biomassa en graan is dan onontkoombaar. Onder SN mag aan die productie geen geld worden verdiend. Op basis van de Catalogus kunnen de (modelmatig berekende) inkomsten van de beheervergoeding worden afgetrokken. Voor ‘landbouw’ zijn alleen kortere contracten mogelijk (maximaal 7 jaar). Voor ‘natuur’ zijn langjarige contracten mogelijk, maar dat moet gepaard gaan met een bestemmingswijziging.

Hier is een spanning merkbaar tussen twee visies of discoursen. In het ene discours gaan natuur en landbouw niet goed samen en moet agrarische natuur worden losgekoppeld van agrarische productie om de vooraf gestelde ‘hoogwaardige’ natuurdoelen te halen. In het andere discours is agrarische natuur een gevolg van een – weliswaar aangepast - agrarisch systeem waar voedselproductie een onlosmakelijk

onderdeel van uitmaakt. Als de juiste randvoorwaarden worden geschapen, volgen de natuurwaarden vanzelf, maar welke natuurwaarden dat zijn is slechts op hoofdlijnen voorspelbaar. Vooralsnog is het eerste discours dominant in het Nederlandse landbouwmilieubeleid (Buizer 2008). Boeren voor Natuur is een voorbeeld van het tweede discours.

Meer algemeen gaat het over de vraag in hoeverre multifunctioneel grondgebruik mogelijk en wenselijk wordt geacht en of doelen op een zinvolle wijze kunnen worden gecombineerd. Dat gaat op voor 'natuur' en 'landbouw', maar ook bijvoorbeeld over waterberging en landbouw (zie 5.6.4). De manier waarop daarover wordt gedacht, vertaalt zich in de inhoud van de contractuele afspraken.

Potentiële begunstigden

In de huidige situatie is de beloning van maatschappelijke prestaties meestal sterk georiënteerd op de agrarische ondernemer. Dit is ook logisch gezien het belang van oudsher van de agrarische ondernemer als het gaat om het bezit en het beheer van de natuurlijke hulpbronnen en de oorsprong van veel beloningsmechanismen in het landbouwbeleid. Er is op zichzelf echter geen principiële reden alleen agrarische leveranciers van maatschappelijke prestaties te belonen. Ook andere ondernemers en/ of grondbezitters zouden in aanmerking moeten kunnen komen voor de levering van maatschappelijke prestaties. Deze categorie verdient extra aandacht bij het uitwerken van het instrumentarium.

7.3 Verschillende type instrumenten

Deze paragraaf beschrijft enkele uitvoeringsinstrumenten. Wanneer het de overheid gaat om doelen te realiseren waar het particuliere eigendommen aangaat, kan over het algemeen gesproken worden over 'stimuleren' en 'besluiten'. Waarbij de randvoorwaarde vrijwilligheid een duidelijk onderscheidende factor is. Besluiten worden in principe eenzijdig door een overheid genomen. Stimuleren echter vraagt nadrukkelijk om een vrijwillige bijdrage van de grondgebruiker of -eigenaar. Deze stimulans kan op diverse manieren worden vormgegeven.

In beginsel hebben overheden de keuze uit publiekrechtelijke en privaatrechtelijke instrumenten, maar volgens de juridische 'twee wegen-leer' hebben publiekrechtelijke instrumenten de voorkeur. Voorbeelden van publiekrechtelijke instrumenten zijn gebods- en verbodsbepalingen, vergunningenstelsels en subsidies. Kenmerk van publiekrechtelijke instrumenten is dat alle mogelijke maatregelen zijn getroffen om rechtsongelijkheid te voorkomen en (uitgebreide) beroeps/bezwaarmogelijkheden te kunnen doorlopen. Voorbeelden van privaatrechtelijke instrumenten zijn contracten met betrekking tot zakelijke rechten op grond (pacht, erfdiensbaarheden).

Wettelijk

De overheid heeft de mogelijkheid krachtens een eenzijdig besluit wettelijke maatregelen door te voeren (afdwingbaar). Maar dat wil niet zeggen dat enige medewerking van derden niet vereist of op zijn minst wenselijk is. Doorvoering van

voorgenomen maatregelen kan lang worden opgehouden door bezwaarprocedures van derden. Kenmerkend is verder dat deze wettelijke instrumenten veelal ongewenste activiteiten of ontwikkelingen trachten te voorkomen (en niet zozeer gewenste activiteiten trachten te doen plaatsvinden).

Bovenwettelijk

Om nu juist wel de uitvoering van specifiek bovenwettelijke gewenste activiteiten te regelen, kunnen overheden subsidieovereenkomsten en/of privaatrechtelijke overeenkomsten aangaan met derden die tegen een vergoeding de gewenste prestaties leveren. Dit wordt tegenwoordig breed toegepast. De dienstverlening komt op basis van vrijwilligheid tot stand: een agrariër is niet verplicht subsidie aan te vragen.

Schadevergoeding

Indien maatregelen door de overheid leiden tot onevenredige schade (schade die redelijkerwijs niet of niet geheel ten laste van de grondeigenaar behoort te blijven) dan dient de overheid deze schade te vergoeden. De schadevergoeding wordt door betrokkenen niet ervaren als een stimulans de maatregelen te accepteren – zeker omdat in veel gevallen de onevenredige schade niet de volledige schade betreft – en het is in de regel slechts het sluitstuk van de publiekrechtelijke procedure. Een schadecompensatie hoeft niet te leiden tot concurrentievervalsing, maar dient wel getoetst te worden door Brussel (staatssteuntoets). Een volledige schadecompensatie zou voor agrariërs in sommige gevallen wel een interessante vergoedingsgrondslag kunnen zijn.

Beloning

Een beloning of betaling (in de praktijk in de vorm van een subsidie) is nadrukkelijk bedoeld als stimulans prestaties te leveren. In paragraaf 3.2 is aangegeven dat er verschillende manieren zijn om maatschappelijke prestaties te waarderen. Een algemeen aandachtspunt is echter dat de vergoedingen in de huidige situatie doorgaans slechts een compensatie zijn voor gederfde inkomsten, ingezette arbeid en transactiekosten als gevolg van Europese regels: *‘De betalingen worden jaarlijks verleend en dekken de extra kosten en de gederfde inkomsten die het gevolg zijn van de nakoming van de aangegane verbintenis; zo nodig kunnen zij ook transactiekosten dekken’* (artikel 39 van CR (EC) No. 1698/2005). Transactiekosten (bijkomende kosten en risico) mogen dus van de Europese Commissie betaald worden als percentage van de vergoeding (meestal 20%), maar winst is daar niet bij inbegrepen. De vergoedingen leveren dus nauwelijks extra inkomenscapaciteit op, maar ze vullen alleen misgelopen inkomsten uit ‘primaire productie’ aan. Dit werkt remmend op een zelfstandige, zakelijk gerichte ontwikkeling van maatschappelijke prestaties. Bij de berekening van de vergoedingsgrondslag is het zaak dat deze ook vanuit ondernemersoogpunt interessant is.

7.4 Schaal en niveau van de voorziening van maatschappelijke prestaties

Maatwerk

Een belangrijke afweging bij het ontwikkelen van maatschappelijke prestaties is of dit top-down dan wel bottom-up moet gebeuren. Anders gezegd, is het mogelijk uit te gaan van gebiedsspecifieke omstandigheden en maatwerk te leveren op basis van voorstellen van gebiedsactoren (bottom-up) of heeft het de voorkeur op basis van meer algemene, uniforme kaders te werken (top-down)?

De principiële vraag die hier aan ten grondslag ligt, is in hoeverre er regionale verschillen (te verwachten) zijn in de maatschappelijke vraag naar prestaties enerzijds en in de potenties voor de levering van die prestaties anderzijds.

We gaan er vanuit dat de maatschappelijke vraag naar maatschappelijke prestaties leidend en richtinggevend is voor de stimulering hiervan. Het is tenslotte weinig zinvol en duurzaam om bijvoorbeeld wateropslag te stimuleren in een gebied zonder wateropgave of te streven naar weidevogels in een gebied met veel opgaande landschapselementen. Overigens is het goed hier te verhelderen dat de collectieve (maatschappelijke) vraag tot nu toe veelal tot uiting komt in de beleidsplannen en nota's van de overheden op verschillende niveaus zoals bijvoorbeeld de Nota Ruimte, de provinciale streekplannen/structuurvisies/waterplannen en de gemeentelijke bestemmingsplannen en landschapsonwikkelingsplannen. Deze overheidsdoelstellingen zijn niet per definitie ook daadwerkelijk een afspiegeling van de door burgers ervaren behoeften of waarden.

'De vraagformulering in nationale en andere overheidsnota's en plannen is te globaal om sturend te zijn voor concrete groene diensten. De benodigde concretisering per gebied zal vorm moeten krijgen in bestaande kaders van gebiedsgericht beleid, met een sterke inbreng vanuit lokaal niveau. (...) Intermediairs ('gebiedsmakelaars') spelen een belangrijke rol bij het concretiseren van de vraag. Zij dienen bijvoorbeeld overheden uit te dagen hun vragen (globaal geformuleerd in nota's e.d.) zodanig te concretiseren dat ermee gewerkt kan worden. Maar ook het organiseren van vraagformulering door lokale gemeenschappen kan door intermediairs plaatsvinden of geïnitieerd worden.' (RLG, p.39, 2002).

Subsidiariteit

Het uitgangspunt te kiezen voor een bottom-up benadering en een regiospecifieke invalshoek sluit in principe goed aan bij het subsidiariteitsbeginsel.

'Eén van uitgangspunten van de EU is daarbij het subsidiariteitsbeginsel. Subsidiariteit houdt in dat een hoger bestuursniveau (zoals de EU) geen beleid maakt dat ook door een lager bestuursniveau (nationaal, provincie) kan worden gemaakt. Toepassing van het subsidiariteitsbeginsel betekent dat het laagste bestuursniveau dat de taak goed kan uitvoeren deze taak krijgt. De vraag is hier wat 'goed uitvoeren' is. Vanuit de bestuurskunde worden daar handvatten voor aangereikt. Kern is dat goed bestuur legitiem (rechtmatig) en effectief is.' (MNP, 2007).

Ook hier geldt weer dat het per thema of per type dienst kan verschillen op welk bestuursniveau die dienst het beste ‘geregeld’ wordt. Waar voor de productie van voedsel misschien gesproken kan worden over een markt op Europees niveau, geldt bijvoorbeeld dat de aantrekkelijkheid of ‘waarde’ van het landschap voor een belangrijk deel cultureel of geografisch bepaald is.

Differentiatie in beloning?

Voor veel van de in dit project geïdentificeerde maatschappelijke prestaties geldt in ieder geval dat de maatschappelijke vraag (ruimtelijk/regionaal) gedifferentieerd is, zowel naar inhoud als naar omvang. Zo is bijvoorbeeld de maatschappelijke vraag naar wandel- en fietspaden naar alle waarschijnlijkheid het grootst in stadsrandgebieden. Hetzelfde kan bijvoorbeeld gesteld worden voor het behoud van landschappelijke kwaliteiten in een Nationaal Landschap. Het ligt dan in principe ook voor de hand hier ook te kiezen voor een differentiatie in de honorering, om de maatschappelijke prestatie in sommige gebieden extra te stimuleren. In principe zou de beloning voor de aanleg of het openstellen van een wandelroute dan dus navenant moeten worden afgestemd op de regionale vraag. Hierdoor kunnen gebieden ontstaan met verschillende subsidietarieven. Momenteel biedt de Europese regelgeving echter weinig ruimte voor differentiatie in tarieven.

De voordelen van gerichte subsidiëring zijn dat de subsidievorm transparanter en voor veel doelen ook effectiever is. Uit eerdere inventarisaties (MNP 2007) is gebleken dat de invoering van gebiedsgerichte subsidies voor milieu, natuur en landschap extra kwaliteit kan opleveren. In de internationale literatuur wordt regelmatig de aanbeveling gedaan regelingen zoveel mogelijk bottom-up te ontwikkelen (zie bijvoorbeeld Caballero 2009). Initiatiefnemers van lokale subsidieregelingen zagen zelf grote voordelen ten opzichte van een top-down benadering, onder meer vanwege het aansluiten bij het lokale landschap, de biodiversiteit en de cultuur, de lokale betrokkenheid en motivatie, en de mogelijkheden voor innovatie (Bogers 2008).

Uniforme aanpak

Ondanks de principiële voorkeur voor een bottom-up benadering bij het stimuleren en uitvoeren van maatschappelijk prestaties zijn er wel enkele overwegingen die kunnen maken dat er van een gebiedsgerichte maatwerkbenadering wordt afgeweken:

- een uniform maatschappelijk doel;
- beheersbaarheid.

Niet voor alle prestaties geldt dat ze ruimtelijk te differentiëren zijn. Van sommige maatschappelijke prestaties kan gesteld worden dat ze lokale of regionale belangen overstijgen en dat ze een uniform maatschappelijk doel dienen. Voor de levering van deze prestaties zou in principe een uniform instrumentarium gebruikt kunnen worden. Maatregelen gericht op dierenwelzijn zijn een voorbeeld daarvan. Een andere maatregel is bijvoorbeeld is het stimuleren van de bijenteelt met het oog op het behoud van biodiversiteit. Ook hiervoor zou gesteld kunnen worden dat er geen noodzaak is voor regionale differentiatie.

Een andere overweging te kiezen voor een meer uniforme benadering ten aanzien van het stimuleren van maatschappelijke prestaties hangt samen met het vraagstuk van beheersbaarheid. Uiteraard zijn er in de praktijk grenzen aan maatwerk en er moet een balans gevonden worden tussen maatwerk en beheersbaarheid. Dit optimum hangt onder andere samen met de transparantie en de eenvoud van het beleid. Wanneer een beleid gericht op differentiatie leidt tot willekeur, onduidelijkheid of tot ingewikkelde en langdurige procedures, schiet maatwerk zijn doel voorbij.

Differentiatie binnen kaders

Nog los van de inhoud lijkt de Catalogus Groenblauwe Diensten een interessante mogelijkheid te bieden voor een differentiatie van het beleid ten aanzien van maatschappelijke prestaties binnen redelijk heldere en eenduidige kaders. Zowel ten aanzien van de pakketten als ten aanzien van de hoogte van de vergoeding kan er gekozen worden voor maatwerk. Uit de eerste evaluaties onder (potentiële) aanbieders van groenblauwe diensten blijkt er ook behoorlijke belangstelling te zijn. Als belangrijkste argumenten worden genoemd de hoogte van de vergoedingen, het feit dat de regelingen minder bureaucratisch kunnen zijn dan bijvoorbeeld Programma Beheer en de mogelijkheid voor langere tijd contracten af te sluiten. Het is dan ook opvallend dat er tot nu toe weinig gebruik wordt gemaakt van de Catalogus (Dirkx en Van den Bosch, 2009). Temeer omdat er bij het gebruik van de Catalogus weinig problemen te verwachten zijn ten aanzien van Europese beleidscriteria.

Ook de opstelling van de Index Natuur en Landschap geeft blijk van een verschuiving van centraal opgestelde, gedetailleerde natuurdoelen naar meer algemene beheerdoelen die manoeuvreerruimte laten voor de beheerder. De Index N&L (SBB e.a. 2009) is opgesteld door Staatsbosbeheer, Natuurmonumenten, De Landschappen, de Unie van Bosgroepen en de Federatie Particulier Grondbezit in verband met de omvorming van Programma Beheer naar de Subsidieregeling Natuur en Landschap (SNL)¹⁸. Doel is het ontwikkelen van een gemeenschappelijk taalgebruik tussen natuurbeheerders, provincies en het Ministerie van LNV om de bestaande planning- en evaluatiesystemen te verbeteren. De Index kent vier onderdelen, waarin het gewenste beheer van verschillende typen wordt beschreven:

- natuurbeheertypen;
- landschapsbeheertypen;
- recreatietypen;
- agrarische beheertypen.

Het onderwerp beheerbaarheid heeft veel te maken met de aard van de afspraken (7.5) en controle en handhaving (7.6).

¹⁸ Zie <http://www.natuurbeheersubsidie.nl/>

7.5 De aard van de afspraken

Op het moment dat er duidelijkheid is over het type prestatie dat in een bepaalde regio gewenst (en mogelijk) is en over de hoogte van een reële beloning is het zaak heldere afspraken te maken over de levering van deze prestatie met de betrokken ondernemer. Bij deze afspraken speelt een aantal aandachtspunten. Een deel van deze aandachtspunten is ontleend aan contracttheorie. Voor een toepassing van contracttheorie op landbouwmilieusubsidies wordt verwezen naar Slangen et al. (2008) en Polman en Slangen (2008).

Eenmalig, tijdelijk of structureel

Afhankelijk van het type maatschappelijke prestatie kan eenmalig, tijdelijk of 'structureel' subsidie worden verstrekt. Soms is een eenmalige investeringssubsidie voldoende de maatregel in uitvoering te krijgen (bijvoorbeeld in de categorie zorg of dierenwelzijn, zie 5.8) en kan het verder aan 'de markt' worden overgelaten. Soms is subsidie gedurende een bepaalde periode nodig, om een zekere schaalomvang te bereiken, voordat de markt voldoende functioneert (bijvoorbeeld het opzetten van regionale ketens). Bij een groot deel van de in dit rapport beschreven maatschappelijke prestaties zal echter altijd sprake blijven van marktfalen en moet rekening worden gehouden met een structurele vorm van belonen, al dan niet in afgebakende contractperiodes.

Continuïteit

Een belangrijk aandachtspunt in de afspraken over de beloning van maatschappelijke prestaties is de zekerheid over de continuïteit van de beloning. Dit is van belang met het oog op de motivatie en betrokkenheid van de ondernemers. Algemeen geldt dat veel ondernemers minder geïnteresseerd zullen zijn in vergaande afspraken op basis van een korte contracttermijn. De investeringen in bijvoorbeeld tijd en een aangepaste bedrijfsvoering wegen dan veelal niet op tegen de baten. Met minder vergaande afspraken hebben ondernemers voorkeur voor korte contracttermijnen (Polman en Slangen 2008).

Gemiddeld genomen liggen de afspraken voor de levering van veel diensten nu rond de 6 jaar (bijvoorbeeld PSAN). Of deze contracttermijn aantrekkelijk is voor ondernemers zal per maatregel verschillen. Als het gaat om de omschakeling naar biologische landbouw geldt bijvoorbeeld dat de '*return on investment*' veelal langer duurt dan 6 jaar. Dat betekent dat hier afspraken met een langere termijn gewenst zijn. Voor andere diensten zal 6 jaar wel voldoende zijn. De door Brussel toegestane maximale contractduur voor landbouwmilieumaatregelen is 5-7 jaar (CR (EC) No. 1689/2005 en de Community Guidelines for state aid in the agriculture and forestry sector 2007 to 2013 (2006/C 319/01)).

Niet alleen het ondernemersbelang speelt een rol bij het bepalen van de contractduur, minstens zo belangrijk is het gewenste effect van de maatschappelijke prestatie. Als het bijvoorbeeld gaat om het verhogen van de biodiversiteit of het versterken van de landschappelijke kwaliteit kan men er vanuit gaan dat het om structurele doelen gaat. Dat betekent dat er ook zicht moet zijn op een structurele

beloning voor de levering van prestaties op dat thema. Wanneer de mogelijkheid van beloning na één termijn van zes jaar afloopt en deze wordt niet verlengd, bestaat er een groot risico dat de gedane investeringen in korte tijd weer verloren gaan, doordat de ‘gewonnen’ biodiversiteit weer verdwijnt of het beheer weer stilvalt (zie ook 7.2 over natuur en landbouw). Een veelvoorkomend neveneffect van dergelijke tijdelijke vergoedingen kan een beschadigd vertrouwen tussen ondernemer en overheid zijn.

Vertrouwen

Vertrouwen tussen de contractpartijen bij de levering van maatschappelijke prestaties is een essentieel punt van discussie in de afspraken over maatschappelijke prestaties. Omdat de relatie met ‘de overheid’ over het algemeen een weinig persoonlijke is, is het voor de motivatie van de agrariërs bij het aangaan van een overeenkomst extra van belang dat de overheid bekend staat als betrouwbare contractpartner (zie bijvoorbeeld Van Wijk (red., 2008).

Een goed alternatief voor overeenkomsten tussen individuele agrariërs en de overheid is dat de afspraken over de levering van maatschappelijke prestaties worden gemaakt door een onafhankelijke regionale stichting. In het ideale geval omvat een dergelijke stichting een vertegenwoordiging van diverse regionale partijen. Op haar beurt kan de stichting met de betrokken overheden afspraken maken over de beschikbare financiële middelen. Het voordeel van een dergelijke constructie met een intermediaire partij is dat het de kans op vertrouwen en draagvlak bij de betrokken ondernemers vergroot. De Provincie Overijssel heeft twee van dergelijke stichtingen: Stichting Groenblauwe diensten Overijssel en Stichting Boeren voor Natuur Twente, die functioneren als consortia (Slangen et al. 2008). Een Stichting Boeren voor Natuur Zuid-Holland werd niet opgericht, omdat de betrokken juristen deze beschouwden als een ongeoorloofd Zelfstandig Bestuursorgaan (ZBO) (bron: projectgroep Boeren voor Natuur).

Flexibiliteit

Hoewel zekerheid en continuïteit belangrijke waarden zijn in de contractafspraken wil dit niet zeggen dat deze afspraken ook rigide moeten zijn. De vrees bestaat dat langjarige contracten een bedrijf ‘op slot zetten’. In het algemeen geldt dat zowel overheid als ondernemer er prijs op stellen als de mogelijkheid bestaat van tussentijdse evaluatie van de afspraken. De beste oplossing lijkt een principeafpraak voor langere termijn met regelmatige tussentijdse evaluatie en met de mogelijkheid tot tussentijdse bijstelling van de afspraken wanneer er sprake is van gegronde redenen van één of beide contractpartijen. De mate van flexibiliteit heeft ook te maken met het detailniveau van de afspraken, wat weer gerelateerd is aan het vertrouwen van de overheid in de boeren (Slangen et al. 2008).

Schaduwwerking

Een wezenlijk aspect van het vertrouwen bij de afspraken over de levering van maatschappelijke prestaties is ook de vraag in hoeverre vrijwillig geleverde diensten op een gegeven moment belemmerend kunnen gaan werken. Een veel voorkomend voorbeeld is dat er als gevolg van vrijwillig natuurbeheer bepaalde doelsoorten op het

bedrijf verschijnen, waarvoor strikte wet- en regelgeving bestaat die vervolgens beperkend kan gaan werken op de eigen bedrijfsvoering.

Transactiekosten

Vertrouwen tussen de contractpartijen is niet alleen essentieel voor de continuïteit van de levering van maatschappelijke prestaties, het is ook bepalend voor de transactiekosten van het systeem dat de levering van prestaties regelt. Er zijn transactiekosten voor de overheid en voor de deelnemende boeren (Slangen et al. 2008). Over het algemeen kan gesteld worden, hoe groter het vertrouwen tussen partijen, hoe lager de transactiekosten. Hoe lager het vertrouwen, hoe meer checks en controles ingebouwd zullen moeten worden en hoe hoger de transactiekosten zullen zijn. Dit geldt helemaal voor een systeem dat uitgaat van regionale diversiteit in maatschappelijke prestaties.

Bij de transactiekosten speelt naast vertrouwen ook de beschikbaarheid van informatie een belangrijke rol. Hoewel we in een maatschappij leven waarin steeds meer informatie steeds breder beschikbaar komt bestaat er – als het gaat om belonen van maatschappelijke prestaties – een groot tekort aan informatie bij de overheid. Ook bij de boer leidt onzekerheid tot hogere transactiekosten.

Ondanks het feit dat bij de invoering van nieuwe regels de overheid vaak onderzoek laat doen naar bijvoorbeeld de kosten voor het bedrijfsleven is het uiterst lastig een compleet beeld te krijgen van de kostprijs van samengestelde ‘regeldruk’ voor het bedrijfsleven. Het ontbreken van de juiste informatie is één van de belangrijkste oorzaken van het ontstaan van een keur aan instituties (bestuurlijke arrangementen) en bijbehorende transactiekosten.

Sociale contracten

Een interessante mogelijkheid bij het maken van afspraken tussen de contractpartijen is wanneer de contractpartij van de ondernemers niet uit individuen maar uit een groep ondernemers bestaat. In dit geval is er sprake van zogenaamde sociale contracten. Een bekend voorbeeld zijn de Agrarische Natuurverenigingen.

Agrarische natuurverenigingen komen voort uit ‘milieucoöperaties’. De geestelijke vader van milieucoöperaties is G. van Dijk die in 1990 een lans heeft gebroken voor dit type van samenwerking van agrariërs, *agrarisch geleide groepen of coöperaties [...] die initiatieven nemen om de omgeving en natuur, inclusief milieu en landschap te beschermen en te integreren als een essentieel onderdeel in de bedrijfsvoering en daar gezamenlijk verantwoording voor te nemen.*’ (RLG 2002).

De ondernemers binnen een dergelijke vereniging maken onderlinge afspraken over de levering van de prestaties en over de verdeling van de beloning. Er zitten verschillende voordelen aan een dergelijke constructie. Als gevolg van schaalvoordelen kunnen administratieve en bureaucratische lasten verlaagd worden en daarmee ook de transactiekosten. Anderzijds zal er ook eerder sprake zijn van onderlinge (sociale) controle binnen zo’n ANV op de naleving van de afspraken. Er is tenslotte sprake van een gedeeld belang. Het feit dat ondernemers in een groep elkaar monitoren en toezien op de naleving van afspraken, kan ook in belangrijke

mate bijdrage aan het vertrouwen tussen de contractpartijen en aan het reduceren van de transactiekosten. Slangen et al. (2008) gaan uitgebreid in op collectieve contracten en agrarische natuurverenigingen.

7.6 Controle, handhaving en monitoring

Uiteindelijk draait het er bij afspraken tussen de contractpartijen, de selectie van de contractvorm en de keuze van de beloningssystematiek natuurlijk om dat de gewenste maatschappelijke prestaties zo goed mogelijk geleverd worden. Om erop toe te zien dat de investeringen ook het gewenste resultaat opleveren vormen controle, handhaving en monitoring een essentieel onderdeel van het instrumentarium.

Inspanningsverplichting versus resultaatverplichting

Een wezenlijk onderscheid bij de controle op het gewenste resultaat is of de afspraken omtrent de levering van maatschappelijke prestaties zijn gebaseerd op een inspanningsverplichting of op een resultaatverplichting.

Bij een resultaatverplichting is er sprake van harde, afrekenbare resultaten waarop het effect van een maatregel beoordeeld kan worden. Een bekend voorbeeld is het aantal plantensoorten dat aanwezig moet zijn op een bepaald perceel na een aantal jaar van agrarisch natuurbeheer. Het voordeel van controle en handhaving op basis van een resultaatverplichting is dat het duidelijk is wat de criteria zijn en dat het relatief makkelijk te controleren is. Als gevolg hiervan is het ook minder fraudegevoelig.

Een belangrijk nadeel van een resultaatverplichting is dat het rigide is en dat daarmee ook het risico bestaat dat een op zich positief resultaat toch als onvoldoende wordt beoordeeld. Denk bijvoorbeeld aan de situatie dat er aan het eind van de contracttermijn 24 in plaats van de vereiste 26 doelsoorten op het perceel gevonden worden. Strikt genomen is het doel dan niet bereikt, maar er kan wel sprake zijn van een positief effect van de maatschappelijke dienst. Dit nadeel van de controle op resultaatverplichting wordt uitvergroot wanneer men zich realiseert dat de vaststelling van de uiteindelijke doelen vrijwel nooit 100% objectief kan gebeuren, maar altijd enigszins arbitrair blijft (wie bepaalt dat het 26 in plaats van 24 doelsoorten moeten zijn?). Bovendien, in hoeverre heeft de ondernemer het behalen van het resultaat in de hand? Er zijn bij natuurdoelen altijd invloeden van buitenaf. De bemesting op nabijgelegen percelen kan de flora op het gecontracteerde perceel beïnvloeden. Trekvogels (inclusief weidevogels) zijn slechts een deel van het jaar in Nederland en worden ook beïnvloed door de situatie elders. Bertke et al. (2008) suggereren dat vasculaire planten zich het beste lenen voor een resultaatsgerichte benadering.

Een systeem op basis van een inspanningsverplichting is in principe moeilijker te controleren en daarmee fraudegevoeliger. Dit kan in ieder geval deels ondervangen worden door bijvoorbeeld duidelijk zichtbaar te controleren en door lokale partijen mede verantwoordelijk te maken en te betrekken bij de controle. Denk bijvoorbeeld aan een lokale schouwcommissies die vervolgens advies uitbrengen aan een betalend

orgaan. Voor de SNL bestaan plannen voor een certificeringssysteem voor beheerders, met als doel de controledruk te verminderen.

In zijn algemeenheid geldt dat het bij controle op de resultaten van belang is om rekening te houden met de lokale eigenheid en verscheidenheid. Dit pleit ervoor om ook de controle op de levering van maatschappelijke prestaties op lokaal/regionaal niveau te organiseren en niet op basis van een generiek en afstandelijk systeem (zie ook Slangen en Polman 2008).

Monitoring is van een andere aard dan controle. Waar controle gaat over de mate waarin de contractpartner de afspraken nakomt, gaat monitoring over het effect van de regeling als geheel. Monitoring van ecologische effecten is bijzonder complex (pers. comm. Jan Freese, Universiteit van Göttingen en eigen ervaring onderzoekers). Ecologische evaluatie van landbouwmilieumaatregelen wordt slechts door enkele landen gedaan (Franks en McGloin 2005). Voor sommige maatschappelijke prestaties geldt dat deze niet of slechts met behulp van hoge transactiekosten meetbaar of te monitoren zijn. Denk bijvoorbeeld aan het verbeteren van de beleefbaarheid of toegankelijkheid van het landschap. Toch is monitoring een belangrijk instrument om gevoel te krijgen bij het effect van beleid en investeringen. Vooraf moet daarom nagedacht worden over monitoringsystemen. Voor het plattelandsbeleid bestaat een Common Monitoring and Evaluation Framework (CMEF).

8 Aanbevelingen en conclusies

Het leveren van (quasi-)publieke diensten en het verminderen van negatieve externaliteiten dragen beide bij aan maatschappelijke waarden, maar deze worden niet zonder overheidsbemoeienis gefinancierd. **Onder maatschappelijke prestaties wordt in dit rapport verstaan: inspanningen gericht op het leveren van publieke diensten of het verminderen van negatieve externe effecten van de landbouw.** Overheidsbemoeienis met maatschappelijke prestaties vanuit de landbouw is legitiem op basis van de economische theorie. Een deel van deze prestaties (gericht op het verminderen van negatieve externe effecten) is het beste te borgen met regelgeving. Waar dit (nog) niet mogelijk is vanuit het oogpunt van harmonisatie, is subsidiëring gewenst. Voor de publieke diensten ligt subsidiëring sowieso meer voor de hand.

Over het vertalen van kenmerken van diensten en prestaties naar passende instrumenten voor de financiering daarvan is nog weinig nagedacht. Daarin spelen veel factoren een rol die nog onvoldoende in hun samenhang zijn geanalyseerd. Een belangrijke vraag is bijvoorbeeld wat de risico's zijn van beloning van het verminderen van negatieve externe effecten.

Er zijn diverse nieuwe maatschappelijke prestaties vanuit de landbouw denkbaar die bijdragen aan maatschappelijke waarden. Welke maatschappelijke prestaties te faciliteren en te financieren is uiteindelijk een politieke keuze, evenals de keuze welke overheid dat uiteindelijk gaat uitvoeren. Een aantal als 'nieuw' aangedragen maatregelen lijkt goed uitvoerbaar op basis van de Catalogus Groenblauwe Diensten.

Aanvullend onderzoek is nodig om een dieper en meer representatief inzicht te krijgen in de (actuele) rangorde van maatschappelijke waarden in Nederland. Dat is van belang om goed gefundeerde prioriteiten te kunnen stellen ten aanzien van het belonen van maatschappelijke prestaties.

Het binnen dit onderzoek ontwikkelde beoordelingskader is in principe een bruikbaar instrument voor het ordenen en schiften van ideeën voor nieuwe maatschappelijke prestaties. Voor een goede beoordeling is het echter nodig dat iedere voorgestelde maatregel wordt beoordeeld door een multidisciplinair team met specifieke deskundigheid op de uiteenlopende terreinen. Binnen dit onderzoek was er onvoldoende tijd dat voor alle voorgestelde ideeën te doen.

Binnen het onderzoek is een aantal maatschappelijke prestaties aan de orde gekomen die ingrijpend van aard zijn voor de bedrijfsvoering of de inrichting, zoals verandering van waterpeil, werken met een gesloten mineralenkringloop (Boeren voor Natuur) en waterberging. Voor het stimuleren van dergelijke maatregelen zijn langdurige contracten nodig; langer dan de 5-7 jaar die nu gebruikelijk zijn. De huidige Europese randvoorwaarden met betrekking tot de vergoedingsgrondslag, grondgebruik en contracttermijnen lijken slecht te passen op blauwe diensten,

waaronder waterberging. Gezien het belang van het thema water voor Nederland en de actualiteit van dit thema in het licht van de mondiale klimaatverandering, zou Nederland een voortrekkersrol kunnen nastreven in het ontwikkelen van blauwe diensten in afstemming met de Europese Commissie.

Een andere belangrijke ontwikkelingsrichting voor effectievere maatschappelijke prestaties is het organiseren van aaneengesloten gebieden waarin die prestaties worden geleverd, bijvoorbeeld met behulp van collectieve contracten. Daarmee is (afgezien van het weidevogelbeheer) nog weinig ervaring opgedaan.

Het is van belang bij het uitwerken van instrumenten voor het financieren van maatschappelijke prestaties vroegtijdig na te denken over methoden voor monitoring en evaluatie van de resultaten.

Het Ministerie van LNV kan zelf, eventueel met behulp van GLB middelen, meer maatschappelijke prestaties gaan financieren, maar ook faciliteren dat andere overheden dat kunnen gaan doen. Uiteindelijk is het de kunst de maatschappelijke vraag en het aanbod vanuit de landbouw zo dicht mogelijk bij elkaar te brengen. Per thema kan het optimale uitvoeringsniveau verschillen. De maatschappelijke vraag kan veranderen en de sector blijft vernieuwen. Gepleit wordt voor een systeem van belonen van maatschappelijke prestaties dat daarmee kan meebewegen en dat de vermaatschappelijking van de landbouw versterkt.

Literatuur

- Aarnink, A.J.A.; Hoek, K.W. van den, 2004. Opties voor reductie van fijn stof emissie uit de veehouderij. WUR Agrotechnology and Food Innovations, A&F Rapport 289.
- Akker, J.J.H. van den, J. Beuving, R.F.A. Hendriks en R.J. Wolleswinkel, 2007. Maaiveldddaling, afbraak en CO₂ emissie van Nederlandse veenweidegebieden. Leidraad Bodembescherming, Sdu, Den Haag, 32 p.
- Akker, J.J.H. van den, R.F.A. Hendriks, J.R. Mulder, 2007. Invloed van infiltratiewater via onderwaterdrains op de afbraak van veengrond; Helpdeskvraag HD2057 Onderwaterdrains van Drunen 1106. Wageningen, Alterra.
- Alebeek et al., 2008. Gebiedsplan FAB Flevoland. PPO nr. 3250079605 (zie: <http://library.wur.nl/way/bestanden/clc/1887542.pdf>).
- Bakker, G. et al., 2009. Boeren met Water - Monitoringsresultaten. Landbouwkundige en milieukundige gevolgen van piekwaterberging op grasland in Salland in de periode 2005 – 2008. Wageningen, Alterra Conceptrapport 1793.
- Bakker, G., G.A.J.M. Jagers op Akkerhuis & I.E. Hoving, 2009. Hoogwatergeul Veessen-Wapenveld – Inschatting van de gevolgen van tijdelijke inundaties op bodemstructuur, bodemleven en grasland, Wageningen, Alterra-rapport 1890.
- Beek, C.L. van, M. Pleijter, C.M.J. Jacobs, G.L. Velthof, J.W. van Groenigen & P.J. Kuikman, 2009, Emissions of N₂O from fertilized and grazed grassland on organic soil in relation to groundwater level. Wageningen, Alterra, Submitted.
- Bertke, E., S. Klimek en B. Wittig, 2008. Developing result-oriented payment schemes for environmental services in grasslands: Results from two case studies in North-western Germany. Biodiversity 9(1&2), 91-95.
- Beuving, J. en J.J.H. van den Akker, 1996. Maaiveldsdaling van veengrasland bij twee slootpeilen in de polder Zegveldbroek. Vijfentwintig jaar zakkingsmetingen op het ROC Zegveld. Wageningen, DLO-Staring Centrum. Rapport 377. 158 blz..
- Biologica, 2008. Bio-monitor Jaarrapport 2008. Biologica, Utrecht.
- Boer et al., 2003. Ondernemen met Biodiversiteit. Werkboek voor ondernemers in de landbouw. CLM 556-2003.(zie: <http://www.clm.nl/index.php?id=biodiversiteit>).
- Bogers, M., 2008. Final minutes Parallel workshop Green and Blue Services. 1 and 2 October 2008, The Hague. Part of 3rd General Meeting of the PLUREL project. Gepubliceerd via internet: www.boerenvoornatuur.nl.

Böller et al., 2004 Ecological Infrastructures. Ideabook on functional biodiversity at the farm level. IOBC/oilb.

(zie: <http://www.iobc-wprs.org/pub/IOBC%20Ideabook%20preview.pdf>).

Bolt, F.J.E. van der, H. van den Bosch, Th.C.M. Brock, P.J.G.J. Hellegers, C. Kwakernaak, T.P. Leenders, O.F. Schoumans, P.F.M. Verdonshot, 2003. AQUAREIN; Gevolgen van de Europese Kaderrichtlijn Water voor landbouw, natuur, recreatie en visserij. Wageningen, Alterra. Alterra-rapport 835.

Bommel, Karel van, Ton van Leeuwen, Jakob Jager en Karin Oltmer, 2007. Groenblauwe diensten naar een hoger peil. LEI Wageningen UR, LEI-rapport 3.07.02.

Bos, E.J., P.J. Rijk, A.J. Reinhard en A. Gaaff (2008): Maatschappelijke kosten-batenanalyse van wandelen op boerenland; Met indicatieve cases 'Het Land van Wijk en Wouden' en 'de Hoeksche Waard'. Den Haag, LEI, Rapport 4.07.01.

Bredenoord, H.W.B., Van Esbroek M.L.P., Van Hinsberg A., Knegt, B. de, Nieuwenhuizen W., van Oorschot M.M.P., van Puijenbroek P.J.T.M., Wortelboer F.G., 2008. Evaluatie natuur- en landschapsbeleid. Achtergrondrapport bij de Natuurbalans 2008 Planbureau voor de Leefomgeving, Rapportnr. 500402012.

Buizer, I.M., 2008. Worlds apart. Interactions between local initiatives and established policy. PhD thesis Wageningen University. Alterra scientific contributions 22.

Buurma, J.S., S.R.M. Janssens en H. Prins, 2009. Versterking biologische landbouw via het toekomstige GLB. LEI Nota 09.01. LEI Wageningen UR, Den Haag

Caballero, R. en X. Fernández-Santos, 2009. Grazing institutions in Castilla-La Mancha, dynamic or downward trend in the Spanish cereal-sheep system. *Agricultural Systems* 101 (2009) 69–79.

Chardon, W.J. (2008) Uitmijnen of afgraven van voormalige landbouwgronden ten behoeve van natuurontwikkeling. Een studie in het kader van 'Bodemdiensten'. Rapport 1683, Alterra Wageningen.

Chardon, W.J., Sival, F.P. & Koopmans, G.F. (2005) Fosfaat als adder onder het gras: afgraven of uitmijnen? *H2O* 19 (2005) p. 44.

Corporaal, A., A.H.F. Stortelder, J.H.J. Schaminée en H.P.J. Huiskes, 2007. Klimaatverandering, een nieuwe crisis voor onze landschappen? Wageningen, Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu, WOt-rapport 51.

Corporaal, A., R.A.M. Schrijver & A.H.F. Stortelder, 2002. Boeren met ruimte voor water, landschap en natuur in Olst-Wesepe. Een quick scan naar meer mogelijkheden voor boeren om bedrijfsmatig rekening te houden met ruimte voor water(berging),

landschap en natuur in het landinrichtingsproject Olst-Wesepe. Wageningen, Alterra. Rapport 421.

Dekking, A.J.G.; Waal, B.H.C. van der; Leeuwen, M.A.E. van., 2008. EcoLaNa Grondfonds; De bedrijfseconomische gevolgen van de implementatie van een aantal duurzaamheidscriteria op veehouderij-, en akkerbouwbedrijven. Lelystad : PPO – AGV Rapport 32500879.

DeMartino, G.F. 2000. Global Economy, Global Justice. Routledge, New York, 70 pp.

Dirkx, G.H.P. en F.J.P van den Bosch, 2009. Quick-scan gebruik Catalogus Groenblauwe Diensten. Wot Werkdocumenten 127. Wettelijke Onderzoekstaken Natuur en Milieu, Wageningen.

Donald, P.F., F.J. Sanderson, I.J. Burfield & F.P.J. van Bommel, 2006. Further evidence of continent-wide impacts of agricultural intensification on European farmland birds, 1990-2000. Agriculture, Ecosystems and Environment 116: 189 – 196.

Ecorys, 2009. Verbreding gevraagd, Verkenning potentiële marktvraag verbredingsactiviteiten landbouw.

Eekeren,N. van, Iepema,G. & Smeding,F. (2006) Evenwichtige verschraving van natuurgronden: voordeel voor natuur en landbouw. Pilotstudy bij het Hengstven. Eindrapportage 2002-2005, Louis Bolk Instituut Driebergen.

Eekeren,N. van, Iepema,G. & Smeding,F. (2007) Natuurherstel in grasland door klaver en kalibemesting. De Levende Natuur 108:27-31.

Eelderink, M.A., 2008. Landschapsonderhoud of boerenondersteuning? Ex-ante evaluatie van het Groenfonds Midden-Delfland. Wageningen Universiteit, MSc Thesis.

Falconer, K. (2000) Farm-level constraints on agri-environmental scheme participation: a transactional perspective. Journal of Rural Studies 16, 379-394.

Franks, J.R. and A. McGloin, 2007. Joint submissions, output related payments and environmental co-operatives: can the Dutch experience innovate UK Agri-environment policy? Journal of Environmental Planning and Management 50 (2), 233-256.

Groenfonds Midden Delfland, 2007. Groenfondsboek. Voor een open en groen Midden Delfland. Groenfonds Midden Delfland and Agrarische Natuurvereniging Vockestaert.

Guijt., J. et al., 2002. ANNA, de Agrarische Natuur Norm Analyse. Over agrarische natuur op uw biologische bedrijf. Platform Biologica, Utrecht.

Haveman, Rense en Anton H.F. Stortelder, 2006. De effecten van biologische landbouw op biodiversiteit – een kritisch literatuuroverzicht. Alterra Wageningen UR.

Hiel, Ronald, Annelies Brinkman, Jochum Veerman en Gerard Teuling, 2007. De boer op voor een maatschappelijke dialoog. Verslag van tien keukentafelgesprekken. In opdracht van het ministerie van LNV. Schuttelaar & Partners, Den Haag.

Hole, D.G., A.J. Perkins, J.D. Wilson, I.H. Alexander, P.V. Grice, A.D. Evans, 2005. Does organic farming benefit biodiversity? *Biological Conservation* 122 (2005) 113–130.

Hoving, I.E. en J.J.H. van den Akker, 2006. Onderwaterdrains goed voor landbouw en maatschappij. AgriMedia BV, Wageningen. V-focus, april 2006, nummer 2, jaargang 3.

Hoving, I.E., Akker, J. van den, Hendriks, R., 2004. Zegveld gaat zakken veengrond te lijf. *Praktijkkompas. Rundvee* 18 (2004)1. - ISSN 1569-0997 - p. 6 – 7.

Hoving, I.E., Akker, J.J.H. van den, 2005. Onderwaterdrains perspectiefvol voor beperking bodemdaling. In: Veenweide 25x belicht; een bloemlezing van het onderzoek van Wageningen UR. - Wageningen : Alterra, 2005 - p. 34 – 35.

Hoving, I.E., J.A. de Vos, 2006. Verminderde drooglegging op melkveebedrijven in de Krimpenerwaard. Lelystad, ASG Veehouderij, 2006 (PraktijkRapport. *Rundvee* 95) - p. 16.

Hoving, I.E., J.J.H. van den Akker, G. André en G.J. Holshof, 2008. Hydrologische en landbouwkundige effecten van het gebruik van ‘onderwaterdrains’ in het veenweidegebied. Animal Sciences Group van Wageningen-UR, Lelystad. Rapport 102 (in voorbereiding).

Hoving, I.E., M. Boekhoff, M. Knotters, H. Schilder, J.S.P. Wisse, 2007. Monitoring chemische en ecologische kwaliteit oppervlaktewater op melkveebedrijven. Lelystad : Animal Sciences Group, 2007 (Rapport/Animal Sciences Group 35) - p. 69.

IPO, 2007. Catalogus Groene en Blauwe Diensten. Inter-Provinciaal Overleg, Utrecht.

Kemmers, R.H., Kuiters, A.T., Slim, P.A. & Bakker, J.P. (2006) Is ontgronden noodzakelijk voor natuurherstel op voormalige landbouwgronden? *De Levende Natuur* 107:170-175.

Kemmers, R.H., Kuiters, L., Delft, S.P.J. van, Bakker, J.P. & Vries, Y. de (2005) Haalbaarheid natuurdoelen op fosfaatverrijkte gronden; Dertig jaar natuurontwikkeling op voormalige landbouwgronden. Rapport 1040, Alterra Wageningen.

Kempenaar, C.; Weide, R.Y. van der; Been, T.H.; Zande, J.C. van de; Lotz, L.A.P., 2009. Precisielandbouw en gewasbescherming: kansen, witte vlekken en kennisvragen. Wageningen: Plant research International, Rapportnummer 588.

Kloen, H., Bonte, A. de, Pikkemaat, M., Tolkamp, W., 2008. Landschapswaaier. Bouwstenen voor duurzame landbouw en natuur in het Groene Hart. CLM Onderzoek en Advies en Aequator Groen & Ruimte bijvoorbeeld Culemborg.

Koopmans, G.F., Chardon, W.J., Oenema, O. & Riemsdijk, W.H. van (2004) Uitmijnen biedt perspectief om uitspoeling van fosfaat uit zwaar bemeste landbouwgronden te verminderen. H2O 37 (12), 15-18.

Kuikman, P.J.; Akker, J.J.H. van den, 2005. Veenweide, broeikasgassen en klimaatverandering. In: Veenweide 25x belicht; een bloemlezing van het onderzoek van Wageningen UR. - Wageningen : Alterra, 2005 - p. 16 – 17.

Kuikman, P.J.; Akker, J.J.H. van den; Vries, F. de, 2005. Emissie van N₂O en CO₂ uit organische landbouwbodems, Wageningen : Alterra, 2005 (Alterra-rapport 1035-2) - p. 66.

Kuypers, V.H.M.; Vries, E.A. de, 2007. Groen voor lucht: van theorie naar groene praktijk, toepassingen om lucht te zuiveren. Wageningen: Alterra.

Leenstra, F.R.; Munnichs, G; Beekman, V.; Heuvel-Vromans, E. van den; Aramyan, L.H.; Woelders, H., 2008. Het doden van eendagshaantjes, kan dat niet anders? : opvattingen van 'het publiek' over alternatieven voor het doden van eendagskuikens. Lelystad: Animal Sciences Group, Rapport 142.

LNV en VROM, 2008. Agenda Landschap. Landschappelijk verantwoord ondernemen voor iedereen. Ministerie van LNV, Den Haag.

LNV, 2004. Agenda voor een vitaal platteland. Den Haag, Ministerie van LNV.

LNV, 2008. Houtskoolschets Europees Landbouwbeleid 2020. Ministerie van LNV, Programmadirectie Gemeenschappelijk Landbouwbeleid i.o., Den Haag.

Luttik, J., F.R. Veeneklaas, J. Vreke, T.A. de Boer, L.M. van den Berg, P. Luttik, 2007. Investeren in landschapskwaliteit; De toekomstige vraag naar mooie landschappen om in te wonen, te werken en te ontspannen. Wot Werkdocument 75. Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu Wageningen.

Meeusen, M.J.G., S. Reinhard en E.J. Bos, 2008. Waardering van de duurzaamheidsprestaties van de Nederlandse biologische landbouw. Den Haag, LEI, Rapport 2008-017.

Midden-Delfland, 2005. Gebiedsvisie Midden-Delfland® 2025. Gemeente Midden-Delfland.

Milieu en Natuur Planbureau (2007) Opties voor Europese Landbouwsubsidies. Ism. LEI. Bilthoven. MNP-publicatienummer 500136001/2007.

Millenium Ecosystem Assessment, 2005. Ecosystems and human well-being. Island Press, Washington.

OECD, 2008. Environmental performance of agriculture in OECD countries since 1990: Netherlands country section. OECD, Parijs.

Pearce, D.W. 1993. Economic values and the Natural World, MIT Press

Pearce, David W. and R. Kerry Turner, 1990. Economics of natural resources and the environment. BPC Wheatsons Ltd., Exeter, UK. 378 pp.

Pigou, A.C., 1912. Wealth and welfare. The Economics of Welfare.

Pleijter, M., J.J.H van den Akker, 2007. Onderwaterdrains in het veenweidegebied. Toelichting op de methode en meetinrichting. Alterra, Wageningen. Alterra-rapport 1586.

Politiek Online, 2007. Eindrapportage internetconsultatie toekomst Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB). Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit. Politiek Online, Den Haag.

Polman, Nico en Louis Slangen (2008). The design of Agri-environmental Schemes in the EU: Lessons for the future. ITAES WP9 P2 D20-22.

Provincie Zuid-Holland, 2006. Provinciaal Meerjarenprogramma Landelijk Gebied 2007 – 2013. Samen investeren in een leefbaar, aantrekkelijk en duurzaam platteland. Den Haag, Provincie Zuid-Holland.

Raad voor het Landelijk Gebied, 2002. Groene diensten: van ondersteunen naar ondernemen, advies over groene diensten in het landelijk gebied, Amersfoort, Raad voor het Landelijk Gebied, Den Haag, publicatie 02/07.

Raad voor het Landelijk Gebied, 2007. Publieke belangen centraal. Advies over de toekomst van het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid. Publicatie RLG 07/1 deel 2. RLG, Den Haag.

Reid, Walter V., Harold A. Mooney, Angela Cropper, Doris Capistrano, Stephen R. Carpenter, Kanchan Chopra, Partha Dasgupta, Thomas Dietz, Anantha Kumar Duraiappah, Rashid Hassan, Roger Kasperson, Rik Leemans, Robert M. May, Tony (A.J.) McMichael, Prabhu Pingali, Cristián Samper, Robert Scholes, Robert T. Watson, A.H. Zakri, Zhao Shidong, Neville J. Ash, Elena Bennett, Pushpam Kumar, Marcus J. Lee, Ciara Raudsepp-Hearne, Henk Simons, Jillian Thonell, and Monika B. Zurek, 2005. Ecosystems and Human Well-being. Synthesis. A Report of the Millennium Ecosystem Assessment. Island Press, Washington, DC.

Rienks, W.A. en A.L. Gerritsen, 2005. Veenweide 25x belicht. Een bloemlezing van het onderzoek van Wageningen. Wageningen Universiteit en Researchcentrum. Alterra speciale uitgaven 2005/11.

Rijk P.J. (2005); Wandelpaden op land- en tuinbouwbedrijven: animo, mogelijkheden en vergoedingssysteem. LEI, Den Haag, Rapport 4.05.03.

RLG (2002). Groene diensten: van ondersteunen naar ondernemen. Advies over groene diensten in het landelijk gebied. Publicatie RLG 02-07.

RLG (2007). Publieke belangen centraal. Advies over de toekomst van het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid. Publicatie RLG 07/01 deel 2.

Robinson, R.A. & W.J. Sutherland, 2002. Post-war changes in arable farming and biodiversity in Great Britain. *Journal of Applied Ecology* 39: 157 – 176.

SBB, Natuurmonumenten, De Landschappen, Unie van Bosgroepen en Federatie Particulier Grondbezit, 2009. Index Natuur en Landschap. Versie 0.3 11 februari 2009. Gepubliceerd op internet: www.natuurbeheersubsidie.nl.

Schoorlemmer, H.B.; Munneke, F.J.; Braker, M.J.E., 2006. Verbreding onder de loep: potenties van verbreding. Lelystad : PPO - AGV, Rapport 357.

Schoorlemmer, H.B.; Waal, B.H.C. van der; Oppedijk van Veen, J.; Migchels, G.; Mul, M.F., 2007. Ruimte in regels: 10 succesvolle voorbeelden op wet en regelgeving binnen ruimtelijke ordening voor multifunctionele landbouw voor en door gemeenten. Lelystad, PPO-agv.

Schreuder, R.; Leeuwen, M.A.E. van; Amersfoort, M., 2008. BO-Bodemdiensten pilot Schokland : een methodiek voor maatwerk bij vergoedingen. Lelystad: Praktijkonderzoek Plant & Omgeving, Sector Akkerbouw, Groene ruimte en Vollegrondsgroenten. PPO-AGV Rapport 3250122308.

Schreuder, R., 2009. Maatschappelijk waardevolle gebieden. Basisinformatie LFA in de Nationale Landschappen. Dienst Landelijk Gebied, Utrecht.

SER, 2008. Waarden van de landbouw. Advies 08/05. Sociaal Economische Raad, Den Haag.

Silvis, H., Oskam, A. & Meester, G. (red), 2005. EU-beleid voor landbouw, voedsel en groen. Van Politiek naar praktijk. Wageningen Academic Publishers.

Sival, F.P. & Chardon, W.J. (2004) Natuurontwikkeling op fosfaatverzadigde gronden: fosfaatonttrekking door een gewas. Rapport 1090, Alterra Wageningen.

Slangen, L.H.G., R.A. Jongeneel, N.B.P. Polman, J.A. Guldmond, E.M. Hees en E.A.P. van Well (2008). Economische en ecologische effectiviteit van gebiedscontracten. Wettelijke Onderzoekstaken Natuur en Milieu, WOt rapport 84.

Smits, M.J. et al., in prep. De vermaatschappelijking van het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid - een inventarisatie van visies in Brussel en diverse EU-lidstaten (werktitel). Rapport in opdracht van PBL.

Smits, M.J.W. ; Bogaardt, M.J. ; Eaton, D.J.F. ; Roza, P. ; Selnes, T., 2008. Tussen de bomen het geld zien : programma Beheer en vergelijkbare regelingen in het buitenland (een quick-scan). LEI Wageningen UR, Den Haag.

Smits, M.J.W. en F.A.N. van Alebeek, 2007. Biodiversiteit en kleine landschapselementen in de biologische landbouw. Een literatuurstudie. Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu. WOt-rapport 39.

Spade, FAB2, 2009. Projectinitiatieven agrobiodiversiteit ter gelegenheid van de landelijke FAB dag op 14 januari 2009. - Spade, FAB2, - p. 16. (zie: <http://www.spade.nl/upload/downloads/FAB%20Projecten%20boekje.pdf>).

Spijker, J.H., H.W. Elbersen, J.J. de Jong, C.A. van den Berg & C.M. Niemeijer, 2008. Biomassa voor energie uit de Nederlandse natuur. Een inventarisatie van hoeveelheden, potenties en knelpunten. Wageningen, Alterra. Alterra-rapport 1616.

Stortelder, A.H.F., J.L.M. Bruinsma, C.J.M. Hendriks, H. Korevaar, F. Smeding & S. Willems; Biologische bedrijven als ark van Noach. Naar een nieuw beloningssysteem voor natuur- en landschapsbeheer. Wageningen, Alterra. Alterra-rapport 1711.

Stortelder, A.H.F., Schrijver, R.A.M., Alberts, H., Kwak, R.G.M., Schaminée, J.H.J., Visschedijk, P.A.M. , 2001. Boeren voor natuur; de slechtste grond is de beste. Alterra Wageningen UR, Alterra-rapport 312.

Sukkel, W.; Koot, P.A.C. (2002). Geïntegreerde vollegrondsgroenteteelt, Zuidoost Nederland. Lelystad : PPO, (PPO-Bedrijfssystemen 7) - p. 56.

Termorshuizen, J.W. en P. Opdam, 2009. Landscape services as a bridge between landscape ecology and sustainable development. Landscape Ecology (published on the internet).

Terwan, P., Guldemon, J.A., Savornin Lohman, L. de (2003). Betaling van groene plattelandsdiensten. Inventarisatie en beoordeling van mogelijkheden. Rapportage opgesteld in opdracht van Innovatienetwerk Groene Ruimte en Agrocluster.

Van den Akker, J.J.H., 2004. EUROPEAT: a European project to develop tools and scenarios for sustainable management of agricultural peat soils to protect associated landscapes and natural areas. In: Päävänen, J. 2004 (ed.). Wise Use of Peatlands. Proceedings of the 12th International Peat Congress. Tampere, Finland 6-11 June 2004. Volume 1, 817-822.

Van den Akker, J.J.H., P.J. Kuikman, F. de Vries, I. Hoving, M. Pleijter, R.F.A. Hendriks, R.J. Wolleswinkel, R.T.L. Simões and C. Kwakernaak, 2008. Emission of CO₂ from agricultural peat soils in the Netherlands and ways to limit this emission. In: Farrell, C and J. Feehan (eds.), 2008. Proceedings of the 13th International Peat Congress After Wise Use – The Future of Peatlands, Vol. 1 Oral Presentations, Tullamore, Ireland, 8 – 13 June 2008. International Peat Society, Jyväskylä, Finland. ISBN 0951489046. pp 645-648.

Van Wijk, M.N. (redactie), 2008. Aansturing en kosten van het natuurbeheer. Ecologische effectiviteit regelingen natuurbeheer. Wettelijke Onderzoekstaken Natuur en Milieu, WOt werkdocumenten 104. Alterra Wageningen UR.

Venema, G.S., Staalduinen, L.C. van, van Bommel, K.H.M., Boonstra, F.G., Sanders, M.E., Linders, A.P.M. (2008). Ex post evaluatie van het Plattelandontwikkelingsprogramma Nederland 2000 – 2006 (POP 1). LEI Wageningen UR, Den Haag.

Vogelzang, T.A., H. Kloen, J. Westerink en S.R.M Janssens, 2009. Natuurakkers in het Buytenland; Bedrijfsconcepten voor het samengaan van natuur en akkerbouw. Den Haag, LEI, 2009, Rapport 2009-040.

Vos, J.A., de & I.E. Hoving, 2005. Verkenning van bedrijfsvarianten en milieukundige gevolgen bij piekwaterberging op landbouwgrond in Salland. Wageningen, Alterra. Rapport 1224.

Vries, B. de; Jong, J.J. de; Rovers, R.; Haccou, F.A.; Spijker, J.H.; Berg, C.A. van den; Niemeijer, C.M.; Frank, D.I.; Westerink, J., 2008. Energie à la carte: de potentie van biomassa uit het landschap voor energiewinning. Alterra Wageningen UR. Alterra-rapport 1679.

Werkman, R.A. en C.J.A.M. Termeer, 2007. Het Nederlandse debat rondom Landbouw, Landschap en het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid. Leerstoelgroep Bestuurskunde Wageningen Universiteit.

Westerink, J. 2009. Onbekende mogelijkheden. Recepten voor Boeren voor Natuur met ingrediënten uit de Catalogus Groenblauwe Diensten. Wageningen, Alterra, Wageningen UR, Alterra-rapport 1805.

Westerink, J., I.M. Buizer and J. Santiago Ram6s, 2008. European lessons for Green and Blue Services in the Netherlands. PLUREL M3 working paper. Alterra Wageningen UR, Wageningen.

Westerink, J.; Ottburg, F.; Wulp, N.Y. van der; Vries, C. de; Smolders, E.A.A.; Finke, E.; Bloem, J.; Ende, W. van der; Bruinsma, J.L.M., 2009. Verhalen van Biesland : boeren voor natuur 2008. Alterra Wageningen UR.

Wiertz, J., M.E. Sanders en J.M. Kranendonk (red.) (2007). Ecologische evaluatie regelingen voor natuurbeheer; Programma Beheer en Staatsbosbeheer 2000-2006. Milieu- en Natuur Planbureau, Bilthoven. MNP-publicatienummer 500410002.

Wijnands, F.G.; Asperen, P. van; Wolf, P.L. de; Haan, J.J. de (2003). Geïntegreerde gewasbescherming, ontwerpen, testen en verbeteren. Lelystad : PPO-agv, (PPO-Bedrijfssystemen 313) - p. 44.

Wijnands, F.G.; Backbier, B.M.A. (2002). Geïntegreerde akkerbouw, Zuidoost Nederland. Lelystad : PPO, (PPO-Bedrijfssystemen 10) - p. 64.

Zahrnt, V. (2009). Public Money for Public Goods: Winners and Losers from CAP Reform. ECIPE Working Paper, no. 8/2009.

POPs van:

Zweden (<http://www.sweden.gov.se/content/1/c6/08/27/27/ee703769.pdf>) ,

Finland (http://www.mmm.fi/attachments/5guynGgYN/5paOIhQwF/Files/CurrentFile/Manner-Suomen_maaseudun_kehittamisohjelma_muutos_230109_EN.pdf).

Portugal (http://www.gpp.pt/drural/pdr/Proder_Nov.07.pdf).

Vlaanderen:

(http://www2.vlaanderen.be/landbouw/downloads/eu/pdpo/pdpo2_c.pdf)

Oostenrijk (<http://land.lebensministerium.at/article/articleview/72231/1/5841/>).

Denemarken http://www.dffe.dk/Rural_development_Programme.aspx?ID=42277).

Ierland

(http://www.agriculture.gov.ie/media/migration/ruralenvironment/ruraldevelopment/strategiesandprogrammes/general_update240707.doc).

Letland (<http://www.zm.gov.lv/?sadala=1267>).

Spanje

(<http://www.mapa.es/en/desarrollo/pags/programacion/programas/programas.htm>).

Andere POPs zijn te vinden via:
http://ec.europa.eu/agriculture/rurdev/countries/index_en.htm.
Staatssteunregister EU

Bijlage 1 Enkele citaten uit de Houtskoolschets

Hoofddoel 3: extra betalingen voor maatschappelijke prestaties

Betaling uit collectieve middelen is ook gerechtvaardigd waar het gaat om het leveren van collectieve goederen, zoals bijvoorbeeld natuur- en cultuurhistorische kwaliteiten van landschappen (groene diensten) en het bieden van mogelijkheden voor waterberging (blauwe diensten). Ook is betaling uit collectieve middelen gerechtvaardigd als een plattelandsondernemer gewenste extra, niet-vermarktbare inspanningen verricht op het gebied van bijvoorbeeld milieu(kwaliteit), bodembeheer, kwalitatief en kwantitatief waterbeheer, functioneel gebruik van agrobiodiversiteit ten behoeve van verbetering van de milieukwaliteit, agrarisches natuurbeheer (zoals weidevogelbescherming of akkerrandenbeheer), dierenwelzijn en aanleg en onderhoud van landschapselementen en ander cultuurhistorisch erfgoed en stimulering van de (recreatieve) toegankelijkheid van het landelijk gebied. Hetzelfde geldt als agrarisch ondernemers op basis van maatschappelijke wensen hogere kosten maken omdat zij zichtbaar op een hoger, bovenwettelijk (EU/nationaal) niveau opereren (in productiemethoden of onder strengere normen op de interne markt).

Gerichte beloning van individuele maatschappelijke prestaties en groen/blauwe diensten

Een deel van af te bouwen generieke inkomenssteun kan worden herbestemd voor gerichte beloning van maatschappelijke prestaties en/of ondersteuning van groen/blauwe diensten. Te denken valt aan maatregelen op het vlak van verbetering van de milieukwaliteit (zoals mineralenbeheer, vermindering ammoniakemissie, fosfaatverwijdering uit landbouwgrond), verdrogingsbestrijding, duurzaam bodembeheer (zoals bodemstructuur, organisch stofgehalte, bestrijden en voorkomen van erosie, vruchtwisseling), agrobiodiversiteit, biologische landbouw en agrarisches natuurbeheer (zoals weidevogelbescherming of akkerrandenbeheer in combinatie met teelt- en mestvrije zones), de aanleg en onderhoud van landschapselementen en ander cultuurhistorisch erfgoed. Ook nieuwe uitdagingen zoals in de health check door de Commissie naar voren gebracht zijn echter relevant. Het betreft bijvoorbeeld maatregelen op het gebied van bio-energie, waterbeheer (zoals waterberging bij hoogwater, waterconservering, waterlevering, helofytenfilters die via planten- of bodembehandeling water zuiveren), biodiversiteit (zoals genetische bronnen, maatregelen in het kader van de leefgebiedenbenadering) en klimaat (zoals energiebesparing/levering, vermindering emissie broeikasgassen, CO₂-vastlegging). Vanaf 2010 kan een begin gemaakt worden met deze gerichte beloning van maatschappelijke prestaties en ondersteuning van groen/blauwe diensten, waarna deze in de periode naar 2020 stapsgewijs kan worden uitgebreid.

Bron: LNV, 2008

Bijlage 2 Brief aan Agrarische Natuurverenigingen

12 februari 2009

Geachte leden van agrarische natuurverenigingen,

U bent al jarenlang actief in agrarisch natuurbeheer. U weet hoe het nu werkt, maar u heeft vast ook ideeën over hoe het zou kunnen. Over manieren van boeren, of bepaalde maatregelen, waar u de maatschappij nog beter mee van dienst zou kunnen zijn.

In opdracht van het Ministerie van LNV werken wij aan een onderzoek over 'maatschappelijke diensten'. Het Europese landbouwbeleid wordt aangepast en er gaan steeds meer stemmen op om een groter deel van deze middelen te gaan gebruiken voor het belonen van 'maatschappelijke prestaties'. Maar nu is de vraag: wat zijn dat eigenlijk? Al snel wordt gedacht aan groene en blauwe diensten, maar ook 'nieuwe' diensten worden genoemd, bijvoorbeeld in de categorieën dierenwelzijn, klimaat of cultuurhistorie.

Daarom verkennen wij welke ideeën er leven ten aanzien van diensten die nu (nog) niet zijn opgenomen in de Catalogus Groenblauwe Diensten of het Programma Beheer. Dat kunnen aanvullende 'groene' of 'blauwe' diensten zijn op het gebied van landschap, ecologie en water, maar ook andere diensten. In de bijlage vindt u een lijst van categorieën die eerder zijn genoemd.

Als u een goed idee heeft voor een dienst in één van die categorieën, of wellicht nog iets heel anders, dan horen wij die graag van u! De diensten moeten 'bovenwettelijk' zijn (met andere woorden, niet nu al verplicht), 'vrijwillig' (een boer heeft de keus om wel of niet mee te doen), en er moet sprake zijn van 'marktfalen' (de markt regelt de dienst niet zelf of marktwerking leidt niet tot het maatschappelijk gewenste effect). Alle ideeën worden verzameld en geordend in een rapport. De bedenker van het idee wordt daar uiteraard bij vermeld. LNV maakt vervolgens een keuze met betrekking tot diensten waar zij in 2010 mee aan de slag wil.

Wilt u uw idee omschrijven in bijvoorbeeld een half A4, en e-mailen naar judith.westerink@wur.nl? Bellen mag ook (0317-481587). Bij voorbaat hartelijk dank voor uw medewerking en creativiteit!

Met vriendelijke groeten,

Judith Westerink

Bijlage 3 Groslijsten met ideeën voor maatschappelijke prestaties

Biodiversiteit en ecologie

Subcategorie	Volgnummer	Titel	Categorie	Samenvatting	Contactpersoon/ idee	Organisatie	Website	Literatuur	Land
Braak		1 Braakgelegde strook langs akker	Agrobiodiversiteit	Braakleggingsregeling is afgeschaft. Maar was wel effectief voor flora en fauna. Hier bedoeld als een braakrand (van beperkte breedte) langs percelen.	Frans van Alebeek	CLM	http://www.clm.nl/index.php?id=biodiversiteit	Boer et al., 2003. Ondernemen met Biodiversiteit. Werkboek voor ondernemers in de landbouw. CLM 556-2003.	NL
		2 Het behoud van biodiversiteit door (meerjarige) braaklegging van percelen	biodiversiteit	Duurzaam om gaan met landbouwgronden, bijvoorbeeld door het tijdelijk braak te leggen, zorgt voor een verhoging van de biodiversiteit.	BB / FvA		http://www.sweden.gov.se/content/1/c6/08/27/27/ee703769.pdf	RDP Zweden - As 2 / RDP Finland As-2	Zweden, Finland e.a.
Vogels		3 Stimuleer nuttige vogels, biedt nestgelegenheid enz.	Agrobiodiversiteit, plaagbeheersing	Zwaluwen: vangen insecten buiten en binnen. Permanente openingen tijdens broedseizoen. Nestplaatsen. Vrije aanvliegroute. Huismussen: lichte overstekken en dakgoten, toegankelijke nestgelegenheid. Uilen: vangen muizen, vogels, insecten en mollen. Uilenkasten.	Frans van Alebeek	CLM	http://www.clm.nl/index.php?id=biodiversiteit	Boer et al., 2003. Ondernemen met Biodiversiteit. Werkboek voor ondernemers in de landbouw. CLM 556-2003.	NL
		4 Beheersovereenkomst soortenbescherming.	Natuurwaarden / biodiversiteit	Bescherming van akkervogels, weidevogels, hamsters	-		http://www2.vlaanderen.be/landbouw/downloads/eu/pdpo/pdpo2_c.pdf	POP 2007 - 2013 - As2	Vlaanderen
Behoud en beheer van waardevolle (half) natuurlijke biotopen en ecosystemen		5 Traditional Grazers & mixed grazing	Biodiversiteit	The objective of this supplementary measure is to contribute to the National Biodiversity Plan via maintenance of specific habitats for conservation of flora and fauna and prescribing grazing breeds most suitable to marginal land and the maintenance of / The objective of this measure is to maintain and increase biodiversity on grassland by encouraging mixed grazing. The measure is available to farmers who graze both bovines and ovines in a structured way that is targeted to deliver diverse swards.			http://www.sweden.gov.se/content/1/c6/08/27/27/ee703769.pdf	RDP Zweden - As 2	Ierland, Zweden
		6 Behoud en verbetering van traditionele/ inheemse plantensoorten en Management van tradionele biotopen om de biodiversiteit te behouden	biodiversiteit	De maatregelen bestaan uit het stimuleren en waarborgen van inheemse plantensoorten, die uniek zijn voor bepaalde omgevingen en ecologische omstandigheden. Het beschermen van traditionele biotopen om de unieke flora en fauna te waarborgen. Daarnaast draagt de maatregel ook bij aan hoge landschapswaarden. Compensatie voor boeren die een deel van hun land gebruiken om 'wetlands' in te richten. Hierdoor wordt geprobeerd de leefomgeving van vogels te waarborgen.			http://www.sweden.gov.se/content/1/c6/08/27/27/ee703769.pdf en http://www.mmm.fi/attachment/s/5guynGgYN/5paOIhOwF/File/s/CurrentFile/Manner-Suomen_maaseudun_kehitta_misohjelman_muutos_230109_EN.pdf	RDP Zweden - As 2 en RDP Finland As-2	Zweden, Finland
		7 Stimuleren van 'wetlands' tbv biodiversiteit en Behoud van biodiversiteit en cultureel erfgoed door inrichten natuurgebieden en wetlands	biodiversiteit / cultureel erfgoed	Compensatie voor boeren die een deel van hun land gebruiken om 'wetlands' in te richten. Hierdoor wordt geprobeerd de leefomgeving van vogels te waarborgen. Het inrichten en beschermen van natuurgebieden/ 'wetlands' draagt bij aan de biodiversiteit en cultureel erfgoed. Ook heeft het effect op de diversiteit van het landschap.			http://www.sweden.gov.se/content/1/c6/08/27/27/ee703769.pdf en http://www.mmm.fi/attachment/s/5guynGgYN/5paOIhOwF/File/s/CurrentFile/Manner-Suomen_maaseudun_kehitta_misohjelman_muutos_230109_EN.pdf	RDP Zweden - As 2 en RDP Finland As-2	Finland & Zweden
		8 Het uitvoeren van agrarische activiteiten op een duurzame manier rekening houdend met Natura 2000 (algemeen). Revalorize dryland habitats in special Bird protection zones	Natura 2000 / Biodiversiteit	Stimuleren van agrarische productievormen die verenigbaar zijn met de bescherming en verbetering van het milieu, het landschap, natuurlijke hulpbronnen en Natura 2000, zodat biodiversiteit en de leefkwaliteit gewaarborgd wordt. Revalorize dryland habitats in special Bird protection zones making use of special agronomic techniques. Thus supporting an increased richness of fauna.			http://www.sweden.gov.se/content/1/c6/08/27/27/ee703769.pdf	RDP Zweden - As 2	Zweden, Ierland, Catalunya
Graslandbeheer		9 Verlengen levensduur van de grasmat	Agrobiodiversiteit	Oude graslanden hebben doorgaans een grotere soortenrijkdom. De voorkomende soorten zijn beter aangepast aan de lokale omstandigheden.	Frans van Alebeek	CLM	http://www.clm.nl/index.php?id=biodiversiteit	Boer et al., 2003. Ondernemen met Biodiversiteit. Werkboek voor ondernemers in de landbouw. CLM 556-2003.	NL
		10 Beheersovereenkomst botanisch beheer	biodiversiteit	Door het uitstellen van maai en/of beweidingsdatum op permanente graslanden de botanische waarde van die graslanden verhogen. Door de bemesting op akkers te verminderen, een vruchtwisseling toe te passen en geen bestrijdingsmiddelen te gebruiken kansen geven aan akkerkruiden.	-		http://www2.vlaanderen.be/landbouw/downloads/eu/pdpo/pdpo2_c.pdf	POP 2007 - 2013 - As2	Vlaanderen
		11 Hooilanden en ruige stalmeest	Ecologie	Licht bemesten met ruige stalmeest voorkomt verzuring en houdt de pitrus weg. Bloemrijke hooilanden, zelfs natte schraalgraslanden kunnen baat hebben bij een klein beetje mest.	Anton Stortelder/ Harrie Alberts	Alterra CE/ LNV			NL
		12 Teelt en gebruik van gras/klaver mengsels	Agrobiodiversiteit	Zaaien van klaver in bestaande graslanden of klaver met beheer stimuleren. Bloeiende klaver trekt veel insecten aan.	Frans van Alebeek	CLM	http://www.clm.nl/index.php?id=biodiversiteit	Boer et al., 2003. Ondernemen met Biodiversiteit. Werkboek voor ondernemers in de landbouw. CLM 556-2003.	NL

Biodiversiteit en ecologie

Subcategorie	Volgnummer	Titel	Opmerkingen	Opmerkingen	A Kansrijkheid			B Maatschappelijke relevantie					C Uitvoerbaarheid				D Draagvlak		
					1 Marktwerking?	2 Bovenwettelijk?	3 Staatssteun?	1 Maatschappij?	2 Bestaande dienst?	3 Gebieden?	4 Win-win?	1 Doel helder?	2 Maatregel helder?	3 Kosten helder?	4 Systematiek Catalogus?	5 AI in buitenland?	1 Boeren?	Totaal korte termijn	Totaal lange termijn
Braak		1 Braakgelegde strook langs akker	Catalogus Cluster 7		1	1	1	3	1	1	5	1	1	1	1	1	1	19	16
		2 Het behoud van biodiversiteit door (meerjarige) braaklegging van percelen	Is volveld (perceel dekkend)		1	1	1	3	1	1	3	1	1	1	1	1	1	17	14
Vogels		3 Stimuleer nuttige vogels, biedt nestgelegeheid enz.			1	1	1	3	1	1	5	1	1	1	1	1	1	19	16
		4 Beheersovereenkomst soortenbescherming.	Zie Catalogus																
Behoud en beheer van waardevolle (half) natuurlijke biotopen en ecosystemen		5 Traditional Grazers & mixed grazing	Zie ook dierenwelzijn en bedrijfssystemen		1	1	3	3	1	1	3	2	1	2	3	1	3	25	19
		6 Behoud en verbetering van traditionele/ inheemse plantensoorten en Management van tradionele biotopen om de biodiversiteit te behouden	Geen nieuws ten aanzien van SAN/ SN en Catalogus?		1	1	1	1	1	1	1	2	2	2	1	1	1	16	12
		7 Stimuleren van 'wetlands' tbv biodiversiteit en Behoud van biodiversiteit en cultureel erfgoed door inrichten natuurgebieden en wetlands	Geen nieuws ten aanzien van SAN/ SN en Catalogus?																
		8 Het uitvoeren van agrarische activiteiten op een duurzame manier rekening houdend met Natura 2000 (algemeen). Revalorize dryland habitats in special Bird protection zones	Koppeling met Natura 2000 is vergelijkbaar met koppeling SAN/SN met EHS?																
Graslandbeheer		9 Verlengen levensduur van de grasmat	stikstof uitspoeling voorkomen	cluster 3 in Catalogus GBD	1	1	1	1	1	1	1	1	2	2	5	5	3	25	13
		10 Beheersovereenkomst botanisch beheer	Maatregel is uitdovend in 2012	cluster 3 in Catalogus GBD															
		11 Hooilanden en ruige stalmest			1	1	1	1	1	1	3	1	2	1	1	5	3	22	15
		12 Teelt en gebruik van gras/klaver mengsels	Controleerbaarheid kan hier probleem zijn. Staat niet duidelijk in beoordelingskader.	goed voor bodem, minder kunstmest nodig	1	1	1	1	1	1	5	2	1	1	1	5	1	22	15

Biodiversiteit en ecologie

Subcategorie	Volgnummer	Titel	Categorie	Samenvatting	Contactpersoon/ idee	Organisatie	Website	Literatuur	Land
Bosbeheer	13	Bebossing van landbouwgronden	Bos	Om bij te dragen tot milieubescherming en ook om klimaatverandering tegen te gaan dienen de bosrijdommen te worden uitgebreid en verbeterd. Bovendien schiet het huidige bosnetwerk in Vlaanderen tekort opdat het bos zijn maatschappelijke functies zou kunnen vervullen zonder een hypotheek te leggen op hun duurzaam behoud en functioneren. De uitbreiding van het bosareaal draagt bij tot verwachtingen van de samenleving inzake milieu, natuur en plattelandsontwikkeling. Deze maatregel stimuleert ook alternatieve activiteiten en inkomensdifferentiatie voor landbouwers.	-		http://www2.vlaanderen.be/landbouw/downloads/eu/pdpo/pdp_o2_c.pdf	POP 2007 - 2013 - As2	Vlaanderen
	14	Behoud en beheer van bosgebieden tbv biodiversiteit en cultureel erfgoed / Niet productieve investeringen in bossen / Beheer van zones 'forestal y agro-florestal' (forestry en agro-forestry)	biodiversiteit/ cultureel erfgoed / bos	Het bos is van groot belang voor het behoud van de biodiversiteit en culturele identiteit van Zweden. Maatregelen zijn bijvoorbeeld aanplanten van nieuwe boomsoorten zodat er nieuwe leefgebieden ontstaan. Subsidies worden verleend voor inspanningen ter versterking van de ecologische en de sociale functie van het bos. De subsidie bestaat uit twee verschillende delen: subsidie voor ecologische bosfunctie, subsidie voor herbebossing. De maatregelen voorzien in het versterken van de (multifunctionaliteit van) de bossector.			http://www.sweden.gov.se/content/1/c6/08/27/27/ee703769.pdf en http://www2.vlaanderen.be/landbouw/downloads/eu/pdpo/pdp_o2_c.pdf en http://www.gpp.pt/drural/pdr/Proder_Nov.07.pdf	RDP Zweden - As 2 / POP 2007 - 2013 - As2 / RDP Portugal - As2	Zweden, Vlaanderen, Portugal
Bijen	15	Bijenhoudertij. Support of beekeeping to strengthen biodiversity in fragile zones.	Biodiversiteit, bestuiving	Support beekeeping in certain areas in order to strengthen biodiversity. Het houden van bijenvolken heeft een belangrijke functie voor bestuiving van allerlei gewassen, maar ook in de natuur. Bijenvolken staan onder druk vanwege een ziekte. Bovendien berust de bijenhoudertij voornamelijk bij (oudere) vrijwilligers.	Karin Dideren	WUR		POP	Catalunya, Nederland
Algemene bescherming flora en fauna in rurale gebieden inclusief FAB	16	Het beschermen van planten in de winter	biodiversiteit/ dierenwelzijn	Het beschermen van plantgewassen in de winter leidt tot het behoud van biodiversiteit en tot een hogere overlevingskans voor wilde dieren.			http://www.mmm.fi/attachments/5guynGqYN/5paOlhOwF/Files/CurrentFile/Manner-Suomen_maaseudun_kehitta_misohjelman_muutos_230109_EN.pdf	RDP Finland As-2	Finland
	17	Soortenrijke hagen, houtwallen en bosjes	Functioneel gebruik biodiversiteit (FAB) voor plaagbeheersing, maar ook landschap	Plant soortenrijke hagen, houtwallen en bosjes als overwinteringshabitat en schuilplaats voor natuurlijke vijanden	Frans van Alebeek	PPO-AGV	http://www.iobc-wprs.org/pub/IOBC%20Ideabook%20preview.pdf en http://www.spade.nl/projecten-detail.asp?ProjectID=83 en http://www.clm.nl/index.php?id=biodiversiteit	Boller et al., 2004 Ecological Infrastructures. Ideabook on functional biodiversity at the farm level. IOBC / oilb. en Alebeek et al., 2008. Gebiedsplan FAB Flevoland. PPO nr. 3250079604	Zwitserland, maar ook in een reeks van andere EU landen (zie IOBC proceedings)
	18	Inheemse grassen en kruiden op overhoeken	Functioneel gebruik biodiversiteit (FAB) voor plaagbeheersing	Zaai overhoeken en braakstroken in met inheemse gras-kruidensoorten als leefgebied voor natuurlijke vijanden. Maar ook: ontwikkeling van bloemrijke vegetaties in natuurgebieden met grote, grazige oppervlakten (weidevogelreservaten, moerassen en rietlanden, enz.) ter ondersteuning van de plaagbeheersing in naastgelegen landbouwgebieden.	Frans van Alebeek	PPO-AGV	http://www.iobc-wprs.org/pub/IOBC%20Ideabook%20preview.pdf en http://www.spade.nl/projecten-detail.asp?ProjectID=85	Boller et al., 2004 Ecological Infrastructures. Ideabook on functional biodiversity at the farm level. IOBC / oilb. en Alebeek et al., 2008. Gebiedsplan FAB Flevoland. PPO nr. 3250079606	Zwitserland, maar ook in een reeks van andere EU landen (zie IOBC proceedings)
	19	Zoom- en mantelvegetatie	Functioneel gebruik biodiversiteit (FAB) voor plaagbeheersing	Aanleg van stroken zoom- en mantelvegetaties met bloemrijke ruigtes langs houtige beplantingen, houtsingels, en erfbeplantingen. Opsomming van mogelijke maatregelen die verschillende gebiedspartijen in Flevoland (maar ook elders) zouden kunnen nemen om het proces van natuurlijke plaagonderdrukking in de akkerbouw te versterken.	Frans van Alebeek	PPO-AGV	http://www.spade.nl/projecten-detail.asp?ProjectID=84	Alebeek et al., 2008. Gebiedsplan FAB Flevoland. PPO nr. 3250079605	NL
	20	Bufferstroken en schouwpaden	Functioneel gebruik biodiversiteit (FAB) voor plaagbeheersing	Benut bufferstroken en schouwpaden langs watergangen om soortenrijke en bloemrijke stroken te ontwikkelen door verschraling, afzien van bemesting, zo min mogelijk te rijden over stroken, en desnoods in te zaaien met bloemenmengsels. Zorg voor bloemrijke bermen, slootaluds, wandelpaden, akkerranden en overhoeken. Opsomming van mogelijke maatregelen die verschillende gebiedspartijen in Flevoland (maar ook elders) zouden kunnen nemen om het proces van natuurlijke plaagonderdrukking in de akkerbouw te versterken.	Frans van Alebeek	PPO-AGV	http://www.spade.nl/projecten-detail.asp?ProjectID=81 en http://www.iobc-wprs.org/pub/IOBC%20Ideabook%20preview.pdf	Alebeek et al., 2008. Gebiedsplan FAB Flevoland. PPO nr. 3250079602 en Boller et al., 2004 Ecological Infrastructures. Ideabook on functional biodiversity at the farm level. IOBC / oilb.	Zwitserland, maar ook in een reeks van andere EU landen (zie IOBC proceedings)
	21	Bloemrijke bermen	Functioneel gebruik biodiversiteit (FAB) voor plaagbeheersing	Ontwikkeling van bloemrijke bermen door afplaggen, verschraling en/of herinzaai als alternatief voor akkerranden op (dure) landbouw-productiegrond. Pas gefaseerde maaischema's toe, zodat steeds een deel van de vegetatie blijft staan met een aanbod van bloemen en schuilplaatsen. Opsomming van mogelijke maatregelen die verschillende gebiedspartijen in Flevoland (maar ook elders) zouden kunnen nemen om het proces van natuurlijke plaagonderdrukking in de akkerbouw te versterken.	Frans van Alebeek	PPO-AGV	http://www.spade.nl/projecten-detail.asp?ProjectID=81 en http://www.iobc-wprs.org/pub/IOBC%20Ideabook%20preview.pdf	Alebeek et al., 2008. Gebiedsplan FAB Flevoland. PPO nr. 3250079602 en Boller et al., 2004 Ecological Infrastructures. Ideabook on functional biodiversity at the farm level. IOBC / oilb.	Zwitserland, maar ook in een reeks van andere EU landen (zie IOBC proceedings)

Biodiversiteit en ecologie

Subcategorie	Volgnummer	Titel	Opmerkingen	Opmerkingen	A Kansrijkheid			B Maatschappelijke relevantie	C Uitvoerbaarheid			D Draagvlak	Totaal korte termijn	Totaal lange termijn					
					1 Marktwerking?	2 Bovenwettelijk?	3 Staatssteun?		1 Maatschappij?	2 Bestaande dienst?	3 Gebieden?				4 Win-win?	1 Doel helder?	2 Maatregel helder?	3 Kosten helder?	4 Systematiek Catalogus?
Bosbeheer	13	Bebossing van landbouwgronden	Kan met bestaand instrumentarium																
	14	Behoud en beheer van bosgebieden tbv biodiversiteit en cultureel erfgoed / Niet productieve investeringen in bossen / Beheer van zones 'florestal y agro-florestal' (forestry en agro-forestry)	cluster 19 in Catalogus GBD		3	1	1	1	3	1	1	1	1	1	3	1	3	21	16
Bijen	15	Bijenhoudrij. Support of beekeeping to strengthen biodiversity in fragile zones.			1	1	3	3	1	5	3	1	2	2	3	3	1	29	21
Algemene bescherming flora en fauna in rurale gebieden inclusief FAB	16	Het beschermen van planten in de winter																	
	17	Soortenrijke hagen, houtwallen en bosjes	cluster 11, 13, 22 en 28 in Catalogus GBD		1	1	1	1	3	1	3	1	1	1	1	5	1	21	14
	18	Inheemse grassen en kruiden op overhoeken	cluster 7 en 15 in Catalogus GBD																
	19	Zoom- en mantelvegetatie	cluster 24 in Catalogus GBD																
	20	Bufferstroken en schouwpaden	cluster 7 en 21 in Catalogus GBD		1	1	1	1	3	1	1	1	2	2	1	3	1	19	13
	21	Bloemrijke bermen	Niet op landbouwgrond																

Biodiversiteit en ecologie

Subcategorie	Volgnummer	Titel	Categorie	Samenvatting	Contactpersoon/ idee	Organisatie	Website	Literatuur	Land
		22 Stapelmuurtjes, houtstapels en andere schuilplaatsen	Functioneel gebruik biodiversiteit (FAB) voor plaagbeheersing	Een bronnenboek voor het begrijpen en benutten van biodiversiteit in landbouwsystemen met als doel de natuurlijke beheersing van plagen door natuurlijke vijanden te versterken. Achtegronden, werkingsmechanismen, praktische instructies, mengselsamenstelling.	Frans van Alebeek	PPO-AGV	http://www.iobc-wprs.org/pub/IOBC%20Ideabook%20preview.pdf	Boller et al., 2004 Ecological Infrastructures. Ideabook on functional biodiversity at the farm level. IOBC / oilb.	Zwitserland, maar ook in een reeks van andere EU landen (zie IOBC proceedings)
		23 Perceelsrandenbeheer	Natuurwaarden / biodiversiteit / Functioneel gebruik biodiversiteit (FAB) voor plaagbeheersing	Vergoedingen aan landbouwers die een perceelsrand extensief beheren teneinde enerzijds een buffer te creëren tussen landbouwgrond en kwetsbare elementen en anderzijds tevens natuurwaarde te creëren op de perceelsrand zelf. Laat het gewas in de buitenste randen van percelen (b.v. 1/2 spuitboombreedte) onbemest en onbespoten als refugium voor natuurlijke vijanden.	Frans van Alebeek	PPO-AGV	http://www2.vlaanderen.be/landbouw/downloads/eu/pdpo/pdpo2_c.pdf en http://www.iobc-wprs.org/pub/IOBC%20Ideabook%20preview.pdf	POP 2007 - 2013 - As2 / Boller et al., 2004 Ecological Infrastructures. Ideabook on functional biodiversity at the farm level. IOBC / oilb.	Zwitserland, maar ook in een reeks van andere EU landen (zie IOBC proceedings)
		24 Eenjarige bloemenranden	Functioneel gebruik biodiversiteit (FAB) voor plaagbeheersing	Zaai akkerranden en strips in met eenjarige bloemenmengsels om natuurlijke vijanden aan te trekken (insecten).	Frans van Alebeek	PPO-AGV	http://www.iobc-wprs.org/pub/IOBC%20Ideabook%20preview.pdf	Boller et al., 2004 Ecological Infrastructures. Ideabook on functional biodiversity at the farm level. IOBC / oilb.	Zwitserland, maar ook in een reeks van andere EU landen (zie IOBC proceedings)
		25 Natuurgericht slootkantbeheer	Biodiversiteit, waterkwaliteit, Functioneel gebruik biodiversiteit (FAB) voor plaagbeheersing	Voer natuurvriendelijk slootkantbeheer, gericht op het vergroten van het aanbod bloemen. D.w.z. gefaseerd maaien, maaisel afvoeren, niet klepelen, niet bemesten, geen chemische onkruidbestrijding, bagger en slootafval over het talud heen op de akker depon. Opsomming van mogelijke maatregelen die verschillende gebiedspartijen zouden kunnen nemen om het proces van natuurlijke plaagonderdrukking in de akkerbouw te versterken.	Frans van Alebeek	CLM	http://www.clm.nl/index.php?id=biodiversiteit_en http://www.spade.nl/projecten-detail.asp?ProjectID=79	Boer et al., 2003. Ondernemen met Biodiversiteit. Werkboek voor ondernemers in de landbouw. CLM 556-2003. en Alebeek et al., 2008. Gebiedsplan FAB Flevoland. PPO nr. 3250079600	NL
		26 Sparen van natuurlijke vijanden bij het gebruik van chemische middelen	Agrobiodiversiteit	In gedeelten spuiten in plaats van volvelds. Gebruik vangplanten en alleen hier bestrijden. Zaadcoating. Gebruik selectieve middelen. Het sparen van natuurlijke vijanden is ook gunstig voor agrobiodiversiteit in het algemeen.	Frans van Alebeek	CLM	http://www.clm.nl/index.php?id=biodiversiteit	Boer et al., 2003. Ondernemen met Biodiversiteit. Werkboek voor ondernemers in de landbouw. CLM 556-2003.	NL
		27 Afvoeren en composteren biomassa	Ecologie, waterkwaliteit, bodem	Natte biomassa na het schonen van sloten blijft vaak (lang) liggen op de oever. Maaisel wordt vaak ergens in een hoek of tegen een bosrand aan gestort. Gesnoeid takhout blijft vaak liggen in een houtwal. Dit leidt tot verruiging, eutrofiering en verlaging van natuurwaarden	o.a. Joop Spijker, Anton Stortelder	Alterra		Alterra-rapporten 1711, 1679, 1616	NL
Educatie en kennis		28 Waarneming van de resultaten	Agrobiodiversiteit	Monitoring door de boer via bijhouden administratie van resultaten. Gericht op FAB. Dus ecologische resultaten, maar ook productie, kosten, gezondheid van het gewas etc.	Frans van Alebeek	CLM	http://www.clm.nl/index.php?id=biodiversiteit	Boer et al., 2003. Ondernemen met Biodiversiteit. Werkboek voor ondernemers in de landbouw. CLM 556-2003.	NL
		29 Activiteiten tbv het bevorderen van het kennisniveau bij boeren over de biodiversiteit en landschap	biodiversiteit	Het benadrukken van het belang van biodiversiteit en landschap, door informatievoorziening aan de boeren zodat biodiversiteit en landschapswaarden gewaarborgd blijven.			http://www.mmm.fi/attachments/5guynGgYN/5paOIhQwF/Files/CurrentFile/Manner-Suomen_maaseudun_kehittamisohjelman_muutos_230109_EN.pdf	RDP Finland As-2	Finland
(Hoogstam) boomgaard		30 Hoogstamboomgaarden	Biodiversiteit, landschap, cultuurhistorie, Functioneel gebruik biodiversiteit (FAB) voor plaagbeheersing	Oude fruitbomen bieden een habitat voor diverse soorten, onder meer functionele agrobiodiversiteit.	Frans van Alebeek	PPO-AGV	http://www.iobc-wprs.org/pub/IOBC%20Ideabook%20preview.pdf en http://www.clm.nl/index.php?id=biodiversiteit	Boller et al., 2004 Ecological Infrastructures. Ideabook on functional biodiversity at the farm level. IOBC / oilb. En Boer et al., 2003. Ondernemen met Biodiversiteit.	Zwitserland, maar ook in een reeks van andere EU landen (zie IOBC proceedings)
		31 Schuilplaatsen voor oorwormen in de boomgaard	Agrobiodiversiteit	Potjes, zakjes e.d. ophangen, is wel arbeidsintensief.	Frans van Alebeek	CLM	http://www.clm.nl/index.php?id=biodiversiteit	Boer et al., 2003. Ondernemen met Biodiversiteit. Werkboek voor ondernemers in de landbouw. CLM 556-2003.	NL
		32 Groene bodembedekkers onder meerjarige teelten	Functioneel gebruik biodiversiteit (FAB) voor plaagbeheersing	Groene bodembedekkers onder fruitbomen, bessenstruiken, e.d. trekt insecten aan.	Frans van Alebeek	PPO-AGV	http://www.iobc-wprs.org/pub/IOBC%20Ideabook%20preview.pdf	Boller et al., 2004 Ecological Infrastructures. Ideabook on functional biodiversity at the farm level. IOBC / oilb.	Zwitserland, maar ook in een reeks van andere EU landen (zie IOBC proceedings)

Biodiversiteit en ecologie

Subcategorie	Volgnummer	Titel	Opmerkingen	Opmerkingen	A Kansrijkheid			B Maatschappelijke relevantie				C Uitvoerbaarheid					D Draagvlak		
					1 Marktwerking?	2 Bovenwettelijk?	3 Staatssteun?	1 Maatschappij?	2 Bestaande dienst?	3 Gebieden?	4 Win-win?	1 Doel helder?	2 Maatregel helder?	3 Kosten helder?	4 Systematiek Catalogus?		5 AI in buitenland?	1 Boeren?	Totaal korte termijn
		22 Stapelmuurtjes, houtstapels en andere schuilplaatsen																	
		23 Perceelsrandenbeheer	cluster 7 en 15 in Catalogus GBD																
		24 Eenjarige bloemenranden	cluster 7 en 15 in Catalogus GBD		1	1	1	3	1	1	3	1	1	1	1	5	1	21	14
		25 Natuurgericht slootkantbeheer	Een deel wordt al toegepast in Nederlandse FAB pilot projecten (zoals in de Hoeksche Waard, Zeeland, en Noord Brabant). Toepassing in andere EU landen is af te leiden uit Rossing et al, 2003, 2006 en 2008. IOBC / WPRS Bulletin 26 (4), 29 (6) en 34.	cluster 17 in Catalogus GBD															
		26 Sparen van natuurlijke vijanden bij het gebruik van chemische middelen	Bij draagvlak onderscheid maken tussen draagvlak onders burger en onder uitvoerders. Geldt voor alle projecten hier.		1	1	3	5	1	3	5	5	5	5	5	5	1	45	30
		27 Afvoeren en composteren biomassa	Zie Catalogus		3	1	3	1	1	1	1	2	2	2	3	5	3	28	18
Educatie en kennis		28 Waarneming van de resultaten	Is er al voor weidevogels, maar willen we ook voor plagen, natuurlijke vijanden, en andere flora en fauna.	Is er sprake van inkomstenderving of kosten?	1	1	1	1	1	1	1	1	2	1	1	5	3	20	13
		29 Activiteiten tbv het bevorderen van het kennisniveau bij boeren over de biodiversiteit en landschap	Op pagina 130 van het RDP worden enkele concrete maatregelen genoemd.	cluster 44 in Catalogus GBD															
(Hoogstam) boomgaard		30 Hoogstamboomgaarden	cluster 29 in Catalogus GBD																
		31 Schuilplaatsen voor oorwormen in de boomgaard			1	1	3	1	1	5	3	1	1	1	3	5	1	27	18
		32 Groene bodembedekkers onder meerjarige teelten																	

Biodiversiteit en ecologie

Subcategorie	Volgnummer	Titel	Categorie	Samenvatting	Contactpersoon/ idee	Organisatie	Website	Literatuur	Land
Diversiteit op bedrijf	33	GPS verbouwen en voeren	Agrobiodiversiteit, klimaat	GPS = Gehele Planten Silage, waarvan veevoer wordt gemaakt door inkuilen. Verschillende graansoorten zijn daarvoor geschikt. GPS wordt vroeger geoogst dan mais. Daardoor kan in het najaar nog een groenbemester worden gezaaid. Ook in het graan kan een vlinderbloemige worden tussengezaaid. De diversiteit aan habitats neemt toe door GPS.	Frans van Alebeek	CLM	http://www.clm.nl/index.php?id=biodiversiteit	Boer et al., 2003. Ondernemen met Biodiversiteit. Werkboek voor ondernemers in de landbouw. CLM 556-2003.	NL
	34	Als veehouder zelf krachtvoer verbouwen	Agrobiodiversiteit, landschap	De diversiteit van gewassen op het bedrijf neemt toe, en daarmee de mogelijkheden voor begeleidende biodiversiteit.	Frans van Alebeek	CLM	http://www.clm.nl/index.php?id=biodiversiteit	Boer et al., 2003. Ondernemen met Biodiversiteit. Werkboek voor ondernemers in de landbouw. CLM 556-2003.	NL

Biodiversiteit en ecologie

Subcategorie	Volgnummer	Titel	Opmerkingen	Opmerkingen	A Kansrijkheid			B Maatschappelijke relevantie				C Uitvoerbaarheid				D Draagvlak			
					1 Marktwerking?	2 Bovenwettelijk?	3 Staatssteun?	1 Maatschappij?	2 Bestaande dienst?	3 Gebieden?	4 Win-win?	1 Doel helder?	2 Maatregel helder?	3 Kosten helder?	4 Systematiek Catalogus?	5 Al in buitenland?	1 Boeren?	Totaal korte termijn	Totaal lange termijn
Diversiteit op bedrijf	33	GPS verbouwen en voeren	Zie ook voedselkilometers (klimaat)	Staatssteun en het stimuleren van bepaalde gewassen? Is voor eigen gebruik dus misschien valt het mee	3	1	3	3	1	3	3	1	1	2	2	5	3	31	22
	34	Als veehouder zelf krachtvoer verbouwen	Minder import nodig van niet-duurzame soya uit ontwikkelingslanden.	Zie ook Boeren voor Natuur (bedrijfssystemen) en regionale kringlopen (klimaat)	3	1	3	1	1	5	1	1	1	1	3	5	3	29	20

Landschap

Subcategorie	Volgnummer	Titel	Categorie	Samenvatting	Contactpersoon/ idee	Organisatie	Website	Literatuur	Land
Landschapselementen	1	Wallhecken	Landschap	Opbrengstderving door het moeten bewerken van kleine percelen tussen landschapselementen. Vergoeding afhankelijk van de grootte van het perceel.	Susanne Sander-Seyfert	Ostfriesische Landschaft	www.ostfriesischelandschaft.de	PLUREL working paper Westerink, Buizer en Santiago Ramos 2008	DL
	2	Opbrengstderving gewas door landschapselementen	Landschap	Schaduwwerking van een houtwal of singel leidt tot minder opbrengst van het gewas. Deze kosten zijn niet meegenomen in de berekening van inkomstderving in de Catalogus.	Raymond Schrijver	Alterra CL			NL
	3	Mestplaatsingsruimte en landschapselementen	Landschap, milieu	Het onttrekken van grond aan landbouw betekent minder mestplaatsingsruimte. Deze mest moet worden afgevoerd. De kosten daarvan zijn niet doorberekend in de inkomstderving bij de huidige subsidies voor landschapselementen. Voor veehouders is dat een hoge drempel.	Hans Gierveld	Twickel			NL
	4	Historische beplantingsstructuren	Landschap, cultuurhistorie, gebiedsgericht werken	De vergoeding voor herstel en onderhoud van historische landschapsstructuren moet hoog genoeg zijn om ook de kosten van instandhouding (het niet verwijderen) te dekken. Nu wordt instandhouding niet gezien als bovenwettelijk. Alleen onderhoud kan worden vergoed in de huidige situatie, en aanleg en onderhoud van nieuwe landschapselementen. Bij nieuwe landschapselementen kan wel de waardedaling van de grond worden vergoed, bij bestaande staat de financiële prikkel voor instandhouding niet in verhouding tot het economische ongemak.	Annet Kempenaar	Alterra CL			NL
	5	Maintain Farm and Field Boundaries.	Cultuurhistorie	Record, maintain & enhance immovable boundary fences, stone walls & hedgerows in the interest of stock control, bio-security, wildlife & scenic appearance of the area. All immovable boundary features must be retained and maintained in accordance with a specific annualised programme of work. This maintenance will extend to 140 metres of hedgerow per hectare subject to an overall maximum of 5,600 metres per farm. In the case of stonewall maintenance will extend to 70 metres per hectare with an overall maximum of 2,800 metres. Where a mix of hedgerow and stone walls exist on a farm a pro-rata mix of these features can be selected for maintenance. External boundaries must be maintained stockproof at all times.				POP	Ierland
	6	Energie uit landschapselementen	Landschap, klimaat, energie	Het verschil in kosten oogsten en transport biomassa en de opbrengsten aan de poort	Judith Westerink, Barry de Vries	Alterra CL		Alterra rapport 1679	NL
Kavelstructuren	7	Historische kavelstructuren	Landschap, cultuurhistorie, educatie	Historische kavelstructuren vertellen veel over de geologische ondergrond en de ontginningsgeschiedenis van een gebied. Het kan efficiënter zijn in de bedrijfsvoering om de kavels te veranderen. Kavelstructuren zijn in de meeste gevallen niet wettelijk beschermd, dus het vergoeden van inkomstderving is mogelijk. In combinatie met voorlichting ten bate van de leesbaarheid van het landschap.	Annet Kempenaar	Alterra CL			NL
Landschapsschoon	8	Stimuleren landschappelijk aantrekkelijke gewassen	Landschap	Regionaal: vlas, bollen, spelt, landschapsmais of juist geen mais, etc.	Frans van Alebeek	PPO-AGV			NL
	9	Maintain and Improve Visual Appearance of the Farm and Farmyard	Landschap, esthetische waarde	The farmer must retain and maintain traditional farm buildings according to the annual programme of work. "Maintenance" refers to the work necessary to protect the fabric of a building and to keep it weatherproof. It does not include any work to put right significant defects or decay, or anything required to bring a building in poor repair back to good condition. Some maintenance works will be required annually. Others – such as clearing of gutters and vegetation – may need to be undertaken several times per year. The Heritage Council have advised that maintenance is more appropriate to an annualised work plan. Maintain other farm buildings by the use of appropriate materials, which reflect the traditions of the area and in keeping with minimising their impact on the landscape. Appropriate planting around the farmyard must also be undertaken to integrate the buildings into the landscape and enhance biodiversity. 8A Establish a traditional orchard of specified varieties of Irish origin (non-commercial) 8B Install bird or bat boxes.				POP	Ierland
	10	LINNET (Land Invested in Nature, Natural Eco–Tillage) Habitats	Landschap, kleinschaligheid, esthetische waarde	The objective of this supplementary measure is to alleviate the trend of landscape homogenisation and simplification by encouraging the small-scale production of cereal plots, especially in areas dominated by grassland.				POP	Ierland

Landschap

					A Kansrijkheid			B Maatschappelijke relevantie			C Uitvoerbaarheid					D Draagvlak			
Subcategorie	Volgnummer	Titel	Opmerkingen	Opmerkingen	1 Marktwerking?	2 Bovenwettelijk?	3 Staatssteun?	1 Maatschappij?	2 Bestaande dienst?	3 Gebieden?	4 Win-win?	1 Doel helder?	2 Maatregel helder?	3 Kosten helder?	4 Systematiek Catalogus?	5 Al in buitenland?	1 Boeren?	Totaal korte termijn	Totaal lange termijn
Landschapselementen		1 Wallhecken	Lijkt op LFA, maar geen flat rate		1	1	1	1	3	1	3	1	1	2	1	1	1	18	14
		2 Opbrengsderving gewas door landschapselementen	Kan ook gunstig zijn voor dierenwelzijn in geval van weilanden, schaduw voor het vee. Zie dierenwelzijn		1	1	1	1	1	1	3	1	1	2	1	5	1	20	12
		3 Mestplaatsingsruimte en landschapselementen	Zijn deze kosten niet verwerkt in de waardedaling van de grond?		1	3	5	1	1	1	5	1	2	2	1	5	1	29	21
		4 Historische beplantingsstructuren	Op te lossen met hogere vergoedingen voor beheer of zou toch een vergoeding voor instandhouding gewenst zijn?		1	3	5	1	3	1	3	1	1	2	1	5	1	28	20
		5 Maintain Farm and Field Boundaries.	5A Coppicing of Hedgerows 5B Laying of Hedgerows 5C Plant New Hedgerows 5D Additional Stone Wall Maintenance	Zie heggen in de Catalogus															
		6 Energie uit landschapselementen	Het is nu ook al mogelijk om stortkosten te vergoeden op basis van de Catalogus groenblauwe diensten	Vergelijk Biodiversiteit 27	1	1	3	1	5	1	1	1	1	1	1	5	1	23	16
Kavelstructuren		7 Historische kavelstructuren	In veenweidegebied onderdeel van LFA-subsidie		1	1	3	1	3	1	1	1	1	2	1	5	3	24	16
Landschapsschoon		8 Stimuleren landschappelijk aantrekkelijke gewassen	Brainstormsessie	In hoeverre is sprake van inkomstenderving?	1	1	3	5	1	1	5	1	2	2	1	1	3	27	23
		9 Maintain and Improve Visual Appearance of the Farm and Farmyard	Zit nu al gedeeltelijk in Catalogus (schuren, boerderijen). Afstemming nodig met monumentensubsidies		1	1	1	5	3	1	3	1	2	5	1	1	3	28	21
		10 LINNET (Land Invested in Nature, Natural Eco–Tillage) Habitats	Behoud kenmerkende diversiteit. Relateren aan historisch grondgebruik, bijvoorbeeld esgronden waar nu vaak weilanden van zijn gemaakt		1	1	1	5	1	1	3	1	1	2	1	1	3	22	18

Landschap

Subcategorie	Volgnummer	Titel	Categorie	Samenvatting	Contactpersoon/ idee	Organisatie	Website	Literatuur	Land
		11	Verbeteren van landschapsschoon en beleefbaarheid	Landschap, recreatie	Verfraaien van het landschap, vergroten visuele diversiteit, onder meer door aanleg landschapselementen en gebruik kleurrijke gewassen, geurige gewassen, bijvoorbeeld in combinatie met verbeteren toegankelijkheid (wandelpaden)	Arjen Buijs/ Annet Kempenaar/ Frank Veeneklaas	Alterra CL	WOT werkdocument 75	NL
		12	Het diversificeren van landbouwgewassen om diversiteit van het landschap en bodemkwaliteit te bevorderen	landschapskwaliteit, esthetische waarde	Door verschillende landbouwgewassen te verbouwen ontstaat er een divers landschap. Daarnaast zorgt het diversificeren ook voor een betere bodemkwaliteit.		http://www.mmm.fi/attachments/5guynGgYN/5paOlhOwF/Files/CurrentFile/Manner-Suomen maaseudun kehittam isohielman muutos 230109_E N.pdf	RDP Finland As-2	Finland
Overig		13	Improve pasture systems in mountain areas in order to protect the landscape and its biodiversity	Landschap	Improved management of pasture systems in order to make better use of pastures with respect to the carrying capacity of the vulnerable areas. Thus protecting the landscape and biodiversity.			POP	Catalunya
		14	Geïntegreerde territoriale interventies	Territoriale (regionale) ontwikkeling	Specifieke geïntegreerde maatregelen voor deelgebieden met extra doelstellingen tav. Landschap en natuur. (Bv. Toegankelijkheid bewaren, muren herstellen, knotten, soortenbescherming, bodem beschermen etc.. Afh. Van deelgebied)		http://www.gpp.pt/drural/pdr/Portugal_Nov.07.pdf	RDP Portugal - As2	Portugal

Landschap

Subcategorie	Volgnummer	Titel	Opmerkingen	Opmerkingen	A Kansrijkheid			B Maatschappelijke relevantie					C Uitvoerbaarheid				D Draagvlak		
					1 Marktwerking?	2 Bovenwettelijk?	3 Staatssteun?	1 Maatschappij?	2 Bestaande dienst?	3 Gebieden?	4 Win-win?	1 Doel helder?	2 Maatregel helder?	3 Kosten helder?	4 Systematiek Catalogus?	5 Al in buitenland?	1 Boeren?	Totaal korte termijn	Totaal lange termijn
	11	Verbeteren van landschapsschoon en beleefbaarheid			1	1	3	5	1	1	3	1	2	2	1	1	3	25	21
	12	Het diversificeren van landbouwgewassen om diversiteit van het landschap en bodemkwaliteit te bevorderen	Zie Biodiversiteit 33 en Bodem		1	1	1	5	1	1	1	1	2	2	1	1	3	21	17
Overig	13	Improve pasture systems in mountain areas in order to protect the landscape and its biodiversity	Referentie voor veenweidegebieden? Onduidelijk wat de maatregelen zijn.		1	1	1	1	3	1	1	2	5	5	1	1	3	26	19
	14	Geïntegreerde territoriale interventies	Zie p. 223 RDP voor overzicht deelgebieden	Te weinig specifiek															

Cultuurhistorie

Subcategorie	Volgnummer	Titel	Categorie	Samenvatting	Contactpersoon/ idee	Organisatie	Website	Literatuur	Land
Archeologie		1 Behoud van stroomruggen	Aardkundige waarden, archeologische waarden	Stroomruggen zijn het gevolg van inversie door het inklinken van veen. Ze liggen nu als verhogingen in het landschap op plekken waar riviertjes in het verleden klei hebben afgezet. Voor bewerking kan het efficiënter zijn om de stroomruggen te egaliseren, maar dat leidt tot verlies aan aardkundige waarden. Daarnaast bieden stroomruggen kans op archeologische vondsten.	Arjan Koomen	Alterra CL		voorbeeld Breukelen	NL
		2 De boer als schatbewaarder	Archeologische waarden	Rond Schokland ligt een schat aan archeologische waarden in de bodem, die bedreigd worden door een sterke ontwatering en door uitspoelingen van meststoffen en gewasbeschermings-middelen. Behoud van archeologische waarden en intensieve akkerbouw lijken daardoor slecht samen te gaan. Als het behoud van de archeologie voorop staat, moeten de betrokken boeren hun bouwplan zo aanpassen dat de archeologie beschermd wordt. In de pilot Schokland was gebleken dat bedrijven met hoog salderende gewassen niet mee doen met vergoedingen gebaseerd op de catalogus. Door PPO (Schreuder et al., 2008) is een raamwerk voor een vergoedingsmethodiek opgezet, waarbij rekening wordt gehouden met de directe en indirecte kosten voor boeren. Het rapport beveelt verder aan om specifieke bodemwaarden te benoemen analoog aan de natuurdoeltypen zoals die in de huidige regelingen zijn vermeld. Het koppelen van een bodemdienst aan natuurdoel vergemakkelijkt het inpassen van bodemdiensten in de bestaande regelingen.	R. Schreuder, Annemarie van Leeuwen. Michiel van Amersfoort	PPO/ Alterra/ Aequator		PPO nr. 3250122308	NL
		3 Establish biodiversity buffer strips surrounding features of historical and archaeological interest.	Cultuurhistorie, archeologie	Retain and maintain biodiversity surrounding any features of historical or archaeological interest not listed in National records (i.e. lime kilns & ruins of traditional dwellings).				POP	Ierland
Gebouwen		4 Heritage Buildings	Cultuurhistorie	The objective of the measure is to ensure that a number of traditional farm buildings, which contribute to the visual landscape and are of historical/architectural value, will be maintained into the future.				POP	Ierland
		5 Regeling herstel en onderhoud agrarische, cultuurhistorische gebouwen	Cultuurhistorie (vaak ook: Multifunctioneel en/of educatie)	Voor herstel en onderhoud van (erkende) historische boerderijen (waarvoor veel stringenter eisen bestaan) zijn er tal van reguliere landelijke en provinciale regelingen. Die gelden ook voor boerderijen met een niet-agrarische functie. In sommige gevallen is er veel geld nodig om een waardevolle boerderij of agrarisch complex te herstellen. Vaak zijn subsidieverstrekkers alleen bereid dergelijke projecten te financieren als er een nieuwe economische drager wordt gevonden. Het is mogelijk dergelijke herontwikkelingsprojecten mede te financieren vanuit Europese regelingen voor structuurversterking van plattelandsgebieden (zoals D2-gelden; zie ook Financiering).	Frans van Alebeek	PPO-AGV	http://www.belvedere.nu/page.php?section=09&plD=3&mlD=3&dID=21	Loopbaanbegeleiding voor de historische Boerderij. Boerderijstichting Utrecht (z.j.)	NL
Zeldzame rassen en gewassen		6 Regeling instandhouding historische landbouwkundige gewassen en huisdieren (rassen en genetische variabiliteit)	Cultuurhistorie, biodiversiteit (genetische bronnen)	Er zijn Europese en er was een NL subsidieregeling voor instandhouding en fokken van zeldzame landbouwhuisdieren. Maar (blijkbaar) is en was die zo beperkt dat daar weinig stimulansen vanuit zijn gegaan. Er is een kleine kring van liefhebbers die op bescheiden schaal oude veerassen en gewassen in stand houden. Zij hebben vooral een educatieve functie en leveren materiaal aan hobby tuinders en hobby fokkers. Is een regeling mogelijk en wenselijk om dit werk te ondersteunen en te stimuleren?	Frans van Alebeek	PPO-AGV	Kennisnetwerk Levende Have; European Livestock Association; Stichting Zeldzame Huisdierrassen; Genootschap der Vergeten groenten; Historical fruit online (WUR); Noordelijke pomologische vereniging, enz.		NL
		7 Behoud en verbetering van genetische bronnen (gewassen)	Biodiversiteit, cultuurhistorie	Lokale variëteiten en rassen zijn vaak optimaal aangepast aan de specifieke ecologische omstandigheden en hebben de daarnaast vaak een extra landschappelijke, gastronomische, cultuurhistorische waarde. Desondanks raken ze vaak gemarginaliseerd. De maatregelen bestaan eruit om waar mogelijk het gebruik van lokale variëteiten te stimuleren en de daaraan gekoppelde kennis te valoriseren.			http://www.gpp.pt/drural/pdr/Prqder_Nov.07.pdf	RDP Portugal - As2	Portugal & Catalunya
		8 Traditional Orchards	Cultuurhistorie	To establish orchards with traditional varieties of native fruit trees. This will contribute to the protection of our plant genetic resource and will increase the biodiversity of the local landscape and provide a habitat for wildlife on the farm.				POP	Ierland
		9 Behoud van genetisch patrimonium (veerassen) en andere inheemse diersoorten die in het rurale gebied voorkomen	Biodiversiteit, cultuurhistorie	Het autochtone genetisch erfgoed vertegenwoordigt een genetische en culturele erfenis en een maatschappelijk goed. De markt is slechts beperkt in staat om de maatschappelijke waarde hiervan te 'vangen'. De maatregelen zijn bedoeld om het duurzaam gebruik. Maatregelen voor het behoud van specifieke diersoorten (veerassen) dragen bij aan de biodiversiteit, maar ook aan de kwaliteit van het landschap en cultureel erfgoed.			http://www.gpp.pt/drural/pdr/Prqder_Nov.07.pdf en http://www.sweden.gov.se/content/1/c6/08/27/27ee703769.pdf	RDP Portugal - As2 / RDP Zweden - As 2	Portugal, Zweden, Ierland, Catalunya

Cultuurhistorie

Subcategorie	Volgnummer	Titel	Opmerkingen	Opmerkingen	A Kansrijkheid			B Maatschappelijke relevantie			C Uitvoerbaarheid					D Draagvlak			Totaal lange termijn
					1 Marktwerking?	2 Bovenwettelijk?	3 Staatssteun?	1 Maatschappelijk?	2 Bestaande dienst?	3 Gebieden?	4 Win-win?	1 Doel helder?	2 Maatregel helder?	3 Kosten helder?	4 Systematiek Catalogus?	5 Al in buitenland?	1 Boeren?	Totaal korte termijn	
Archeologie		1 Behoud van stroomruggen	Relatie met LFA	Cultuurhistorie komt niet voor in maatschappelijke consultatie. Daarom scores op B1 wellicht te hoog.	1	1	1	1	3	1	1	1	1	1	3	3	1	19	12
		2 De boer als schatbewaarder	Relatie met LFA	Maatregel = voorkomen van ploegen. Ofwel geen kerende grondbewerking (No trillage). Dit valt samen met het belang van bodemdiversiteit	1	1	1	5	1	1	1	1	1	1	3	3	1	21	14
		3 Establish biodiversity buffer strips surrounding features of historical and archaeological interest.	This buffer strip (20m in grassland (5m in arable)) surrounding the site shall be managed in the interests of biodiversity and landscape protection.	7A Increased Archaeological site margins. Zie ook Schotland, nr 2.															
Gebouwen		4 Heritage Buildings	Zie catalogus	Wellicht is de regeling op dit punt uit te breiden.															
		5 Regeling herstel en onderhoud agrarische, cultuurhistorische gebouwen	Gebouwen zijn een productiefactor. Geld hiervoor geven verstoort de marktwerking.	Zie catalogus. Is wellicht hiermee uit te breiden. Er bestaat een regeling voor historische buitenplaatsen. Hier gaat het veelal om landgoederen. Bij specifieke landschappen horen vaak oop specifieke cultuurhistorische gebouwen. Win-win als cultuurhistorische gebouwen erkend onderdeel uit maken van het landschap. Ierland Heritage Buildings als buitenlands voorbeeld	1	1	3	5	3	1	1	1	1	2	1	1	3	24	20
Zeldzame rassen en gewassen		6 Regeling instandhouding historische landbouwkundige gewassen en huisdieren (rassen en genetische variabiliteit)	Een beperkt aantal rassen hoort bij specifieke landschappen. De blaarkop bij veenweide.	Sluit aan bij 3. Zie catalogus. Is wellicht hiermee uit te breiden. Nu gaat CGN over genetische bronnen.	1	1	1	3	1	5	1	1	1	1	1	1	1	19	16
		7 Behoud en verbetering van genetische bronnen (gewassen)	zie p. 200 RDP voor lijst van voorbeeldrassen		1	1	1	5	1	3	3	2	1	1	3	1	3	26	21
		8 Traditional Orchards	Zie catalogus																
		9 Behoud van genetisch patrimonium (veerassen) en andere inheemse diersoorten die in het rurale gebied voorkomen	zie p. 198 RDP voor lijst van voorbeeldrassen		1	1	1	5	1	3	3	2	1	1	3	1	3	26	21

Cultuurhistorie

Subcategorie	Volgnummer	Titel	Categorie	Samenvatting	Contactpersoon/ idee	Organisatie	Website	Literatuur	Land
	10	Gebruik zeldzame rassen in rundveehouderij	Cultuurhistorie	Oude rassen zijn vaak beter bestand tegen moeilijker omstandigheden, zoals natuurgras en hogere grondwaterstanden. De moderne rassen zijn vaak eenzijdig gefokt, gericht op zo hoog mogelijke productie. Voor natuur- en landschapsbeheer zijn oude rassen beter geschikt. Bovendien is het voor toekomstige fokprogramma's van belang om de genetische diversiteit van de oude rassen te bewaren.	Frans van Alebeek	CLM	http://www.clm.nl/index.php?id=biodiversiteit	Boer et al., 2003. Ondernemen met Biodiversiteit. Werkboek voor ondernemers in de landbouw. CLM 556-2003.	NL
	11	Selecteren/fokken streekeigen vee'ras'	Cultuurhistorie	Zelf fokken om het veeras aan te passen aan de omstandigheden op het bedrijf. Heeft ook voordelen voor bedrijfsvoering en gezondheid van de dieren.	Frans van Alebeek	CLM	http://www.clm.nl/index.php?id=biodiversiteit	Boer et al., 2003. Ondernemen met Biodiversiteit. Werkboek voor ondernemers in de landbouw. CLM 556-2003.	NL
	12	Behoud van met uitsterven bedreigde lokale veerassen en variëteiten van hoogstamboomgaarden	Erfgoed / genetisch potentieel	Door het financieel ondersteunen van het houden van bedreigde dierrassen en lokale variëteiten van hoogstamboomgaarden kan het terugdringen van de populatie worden stopgezet. Deze rassen hebben immers nog steeds een belangrijke rol als levend erfgoed en als genetisch potentieel. Voor de lokale veerassen wordt voornamelijk gefocust op de rassen die voor landbouw nog een bepaalde productiewaarde hebben.	-		http://www2.vlaanderen.be/landbouw/downloads/eu/pdpo/pdp_o2_c.pdf	POP 2007 - 2013 - As2	Vlaanderen
	13	Behoud van cultureel erfgoed door lokale gewassen te verbouwen	cultureel erfgoed	Het verbouwen van bepaalde lokale gewassen draagt bij aan het cultureel erfgoed van gebieden in Finland.			http://www.mmm.fi/attachments/5guvNqGqYN/5paOIhQwF/Files/CurrentFile/Manner-Suomen maaseudun kehitta misohjelman muutos 230109_EN.pdf	RDP Finland As-2	Finland
Ambachten	14	Lokaal handwerk	Cultuurhistorie	Promote the maintenance of local crafts				P. 157 RDP	Bulgarije
	15	Regeling instandhouding en overdragen agrarische tradities en ambachten	Cultuurhistorie (vaak ook: Multifunctioneel en/of educatie)	Op korte termijn dreigt zeer veel kennis over oude agrarische tradities en ambachten te verdwijnen. Een beperkt netwerk draagt deze kennis nog uit op braderieën, jaarmarkten e.d., maar er vindt niet of nauwelijks een georganiseerde inspanning plaats om deze kennis te beschrijven en om kennis en vaardigheden over te dragen op een nieuwe generatie. Indien wij als samenleving deze culturele erfenis in stand willen houden, zou een regeling die het onderwijzen en overdragen van deze kennis faciliteert een waardevol instrument kunnen zijn.	Frans van Alebeek	PPO-AGV	http://www.ambachten.nl/index.php?id=1	http://www.landleven.nl/adressen/index.php?id=43-713/oude_ambachten.html	NL
	16	Oude landbouwtechnieken	Cultuurhistorie, ecologie, educatie	Het in de praktijk brengen van oude landbouwtechnieken, trainen van belangstellenden, organiseren van evenementen. Het werken met trekpaarden, zeis etc. Het gebruik van de minder efficiënte landbouwtechnieken kan onder meer gunstig zijn voor de ontwikkeling van akkerflora en akkerfauna. In dat geval kan het vergoeden van inkomstenderving gerechtvaardigd zijn, als het puur gaat om folklore is een stimuleringssubsidie voldoende.	Annet Kempenaar, Karin Dideren	Alterra CL			NL
Ruraal erfgoed	17	Behoud en (her)waardering van ruraal erfgoed	Leefkwaliteit platteland	(Her)waarderen ruraal erfgoed in het publiek belang. Met name waar het de identiteit en aantrekkelijkheid van het territorium betreft en het een basis voor lokale ontwikkeling kan zijn.			http://www.gpp.pt/drural/pdr/Prorder_Nov.07.pdf	RDP Portugal - As3	Portugal
	18	Behoud en vernieuwing van het cultureel erfgoed	leefkwaliteit platteland	Het behoud en de ontwikkeling van het cultureel erfgoed ondersteunt sociale en economische ontwikkeling van het rurale gebied.			http://www.sweden.gov.se/content/1/c6/08/27/27/ee703769.pdf	RDP Zweden, Finland - As 3	Zweden, Finland
	19	Instandhouding en opwaardering van landelijk erfgoed	Leefkwaliteit platteland / Cultuurhistorie	Mede door de steeds oprukkende verstedelijking gaat het karakteristieke van het platteland steeds meer verloren. Identiteits- en beeldbepalende gebouwen en andere getuigen uit het verleden verdwijnen of verloederen. De historische landschappen vervagen en versnipperen en evolueren bovendien niet naar nieuwe kwaliteitsvolle entiteiten. Dit resulteert ook dikwijls in het verloren gaan van potenties op het vlak van economie. Nu steeds meer mensen meer vrije tijd hebben en in de sterk verstedelijkte omgeving ook het belang van rust en ontspanning toeneemt, kunnen belangrijke relictlandschappen, erfgoed en -erfgoedelementen een belangrijke ondersteunende rol krijgen op het vlak van beleving van het platteland. Binnen het Natura-2000 netwerk zijn bovendien de ecologische vereisten voor instandhouding van soorten en habitats nog steeds niet aanwezig.	-		http://www2.vlaanderen.be/landbouw/downloads/eu/pdpo/pdp_o2_d.pdf	POP 2007 - 2013 - As3	Vlaanderen
	20	Bijdrage aan gebiedsidentiteit	Cultuurhistorie	Onduidelijk	Bas Pedroli	Alterra CL			NL
	21	Landelijk erfgoed	Cultuurhistorie	Herwaardering van het landelijk erfgoed (natuurlijk en cultureel erfgoed)	-		http://www2.vlaanderen.be/landbouw/downloads/eu/pdpo/pdp_o2_d.pdf	POP 2007 - 2013 - As3	Vlaanderen

Cultuurhistorie

Subcategorie	Volgnummer	Titel	Opmerkingen	Opmerkingen	A Kansrijkheid			B Maatschappelijke relevantie			C Uitvoerbaarheid					D Draagvlak			
					1 Marktwerking?	2 Bovenwettelijk?	3 Staatssteun?	1 Maatschappelijk?	2 Bestaande dienst?	3 Gebieden?	4 Win-win?	1 Doel helder?	2 Maatregel helder?	3 Kosten helder?	4 Systematiek Catalogus?	5 Al in buitenland?	1 Boeren?	Totaal korte termijn	Totaal lange termijn
	10	Gebruik zeldzame rassen in rundveehouderij	Zie bedrijfsssystemen																
	11	Selecteren/fokken streekeigen vee'ras'	Zie bedrijfsssystemen																
	12	Behoud van met uitsterven bedreigde lokale veerassen en variëteiten van hoogstamboomgaarden	Zie catalogus. Mogelijk uit te breiden.																
	13	Behoud van cultureel erfgoed door lokale gewassen te verbouwen	Zie Landschap																
Ambachten	14	Lokaal handwerk	Vaag. Leidt tot associatie met Open Lucht museum Arnhem																
	15	Regeling instandhouding en overdragen agrarische tradities en ambachten	Brainstormsessie	Aanscherpen: alleen voorzover nog nodig in terugbrengen 'oude' bedrijfssystemen, anders naar Openlucht Museum Arnhem. Ondanks ernstige twijfels valt dit niet uit de systematiek. In specifieke gevallen lijkt win-win mogelijk. Bijvoorbeeld rietteelt.	1	1	5	5	1	5	3	1	1	1	3	1	3	31	26
	16	Oude landbouwtechnieken	Pas op voor openlucht museum. Indien ja. Dan zorgvuldigbeschrijven waar op toe te passen. Welk bedrijfssysteem met welk doel?																
Ruraal erfgoed	17	Behoud en (her)waardering van ruraal erfgoed	Te weinig concreet																
	18	Behoud en vernieuwing van het cultureel erfgoed	Te weinig concreet																
	19	Instandhouding en opwaardering van landelijk erfgoed	Te weinig concreet																
	20	Bijdrage aan gebiedsidentiteit	Te weinig concreet																
	21	Landelijk erfgoed	Vaag	Uitdovende maatregel															

Milieu

Subcategorie	Volgnummer	Titel	Categorie	Samenvatting	Contactpersoon/ idee	Organisatie	Website	Literatuur	Land
Terugdringen kunstmest		1 Gebruik dierlijke mest en compost ipv kunstmest	Milieu	Belonen van het niet gebruiken van kunstmest, gericht op efficiënter gebruik van dierlijke mest en de toepassing van biomassa en compost. Een eenvoudige maatregel, met mogelijk een groot effect. Het mestoverschot is nog steeds een groot probleem, evenals de kosten van het afvoeren van biomassa uit natuurgebieden. Het mestoverschot is een van de belangrijkste oorzaken voor het niet halen van de milieudoelstellingen in het buitengebied en wordt een groot knelpunt voor de uitvoering van de Kaderrichtlijn Water. Het niet gebruiken van kunstmest is eenvoudig te controleren in de bedrijfsboekhouding.	Raymond Schrijver	Alterra CL			NL
		2 Ondergroei van klaver in groenten	Milieu, Agrobiodiversiteit	Klaver brengt stikstof in de grond, waardoor minder stikstofbemesting nodig is. Ondergroei onderdrukt bovendien onkruiden.	Frans van Alebeek	CLM	http://www.clm.nl/index.php?id=biodiversiteit	Boer et al., 2003. Ondernemen met Biodiversiteit. Werkboek voor ondernemers in de landbouw. CLM 556-2003.	NL
		3 Teelt en gebruik van gras/klaver mengsels	Milieu, Agrobiodiversiteit	Klaver brengt stikstof in de grond, waardoor minder stikstofbemesting nodig is.	Frans van Alebeek	CLM	http://www.clm.nl/index.php?id=biodiversiteit	Boer et al., 2003. Ondernemen met Biodiversiteit. Werkboek voor ondernemers in de landbouw. CLM 556-2003.	NL
		Clover Swards	Waterkwaliteit, Milieu	The objective of this supplementary measure is to contribute to the delivery of water quality, by promoting and encouraging the practice of incorporating clover into suitable grassland, in order to reduce dependency on nitrogenous fertilisers. The incorporation of clover into suitable swards can significantly reduce the dependence on chemical nitrogen, which, in turn, will reduce greenhouse gas emissions from that source.				POP	Ierland
		4 Groenbemester inzaaien en onderploegen	Milieu, bodem	Het gebruik van groenbemesters stimuleert het bodemleven en vermindert de behoefte aan kunstmest.	Frans van Alebeek	CLM	http://www.clm.nl/index.php?id=biodiversiteit	Boer et al., 2003. Ondernemen met Biodiversiteit. Werkboek voor ondernemers in de landbouw. CLM 556-2003.	NL
		5 Gebruik specifieke gewassen en vruchtwisselingen	Waterkwaliteit, drinkwaterwinning, Milieu	Gewassen die weinig mest nodig hebben, om vermesting te voorkomen, en gewassen die de grond zo min mogelijk blootstellen aan wind en regen	Christina von Haaren	University Hannover	http://www.waterclick.de/ff_Fuhrberger_Feld_Start.cfm	N67-2006	DL
		6 Verruimen van de vruchtwisseling	Milieu, Agrobiodiversiteit	Verruimen van de vruchtwisseling onderdrukt ziekten in de bodem en bevordert de bodemvruchtbaarheid.	Frans van Alebeek	CLM	http://www.clm.nl/index.php?id=biodiversiteit	Boer et al., 2003. Ondernemen met Biodiversiteit. Werkboek voor ondernemers in de landbouw. CLM 556-2003.	NL
		7 Verlaging van basisbemesting en gericht bijmesten	Milieu	Verlaging van de basisbemesting en gericht bijmesten kan leiden tot een efficiënter gebruik van mest en minder uitspoeling	Frans van Alebeek	CLM	http://www.clm.nl/index.php?id=biodiversiteit	Boer et al., 2003. Ondernemen met Biodiversiteit. Werkboek voor ondernemers in de landbouw. CLM 556-2003.	NL
		8 Sustainable use of fertilizers	Milieu	Stimulate instruments that improve the rational use of fertilizers thus realizing increased levels of sustainability.				POP	Catalunya
		9 Gebruik van gestabiliseerde stikstof	Waterkwaliteit, drinkwaterwinning, Milieu	Gebruik van meststoffen waarbij stikstof niet te snel vrijkomt, om uitspoeling te voorkomen	Christina von Haaren	University Hannover	http://www.waterclick.de/ff_Fuhrberger_Feld_Start.cfm	N67-2006	DL
		10 Bemonstering bodem en mest	Waterkwaliteit, drinkwaterwinning, Milieu	Inzicht in samenstelling grond en mest helpt de boer om gebalanceerd te bemesten en voorkomt daarmee uitspoeling.	Christina von Haaren	University Hannover	http://www.waterclick.de/ff_Fuhrberger_Feld_Start.cfm	N67-2006	DL
Terugdringen gebruik chemische bestrijdingsmiddelen		11 Introductie van technieken (bv. Mechanische onkruidbestrijding) die het gebruik van gewasbeschermingsmiddelen verminderen	Milieu	Nieuwe technieken die een daadwerkelijke vermindering van het gebruik van gewasbeschermingsmiddelen realiseren moeten versneld geïntroduceerd worden. Door het subsidiëren van mechanische onkruidbestrijding wordt de meerkost en de inkomensderving voor het toepassen van mechanische onkruidbestrijding vergoed en worden landbouwers gestimuleerd om dit op een of meerdere van hun percelen toe te passen.	-		http://www2.vlaanderen.be/landbouw/downloads/eu/pdpo/pdpo2_c.pdf	POP 2007 - 2013 - As2	Vlaanderen
(mechanisch)		12 Mechanisch onkruid bestrijden	Milieu, Agrobiodiversiteit	Mechanisch onkruid bestrijden is een alternatief voor het gebruik van chemische bestrijdingsmiddelen. Vergeleken met chemisch bestrijden kan mechanische onkruidbestrijding -mits juist toegepast - gunstig zijn voor waterkwaliteit, bodemleven en allerlei insecten, vogels en kleine zoogdieren.	Frans van Alebeek	CLM	http://www.clm.nl/index.php?id=biodiversiteit	Boer et al., 2003. Ondernemen met Biodiversiteit. Werkboek voor ondernemers in de landbouw. CLM 556-2003.	NL
		13 Stimulate alternative production systems in order to reduce chemical use in wine production	Milieu	Reduction of chemicals in wine production. Stimulating alternative systems. Covering costs of production loss due to agri-environmental measures.				POP	Catalunya
		14 Reductie van gewasbeschermingsmiddelen en meststoffen in de sierteelt	Milieu	Deze maatregel betreft het stimuleren van de registratie op bedrijfsniveau van gewasbeschermingsmiddelen en meststoffen en het verminderen of minimaal houden van het gebruik ervan door de realisatie van een concreet plan op bedrijfsniveau. Op deze wijze wil men komen tot een optimalisering van het gebruik van gewasbeschermingsmiddelen en meststoffen.	-		http://www2.vlaanderen.be/landbouw/downloads/eu/pdpo/pdpo2_c.pdf	POP 2007 - 2013 - As2	Vlaanderen

Milieu

Subcategorie	Volgnummer	Titel	Opmerkingen	Opmerkingen	A Kansrijkheid			B Maatschappelijke relevantie			C Uitvoerbaarheid					D Draagvlak			Totaal lange termijn
					1 Marktwerking?	2 Bovenwettelijk?	3 Staatssteun?	1 Maatschappij?	2 Bestaande dienst?	3 Gebieden?	4 Win-win?	1 Doel helder?	2 Maatregel helder?	3 Kosten helder?	4 Systematiek Catalogus?	5 AI in buitenland?	1 Boeren?	Totaal korte termijn	
Terugdringen kunstmest		1 Gebruik dierlijke mest en compost ipv kunstmest	Zie ook Bodem		1	1	1	1	1	1	3	1	1	2	1	5	3	22	14
		2 Ondergroei van klaver in groenten			1	1	1	1	1	1	1	1	1	2	1	1	3	16	12
		3 Teelt en gebruik van gras/klaver mengsels			1	1	1	1	1	1	1	1	1	2	1	5	1	18	10
		Clover Swords	Klavervelden als alternatief voor chemische stikstofbemesting en reductie broeikasgassen		3	1	1	1	1	1	5	1	1	2	1	1	1	20	16
		4 Groenbemester inzaaien en onderploegen			3	1	1	1	1	1	3	1	1	2	1	5	1	22	14
		5 Gebruik specifieke gewassen en vruchtwisselingen	Gebruik gewassen met hogere nutrientefficiëntie.	Meerkosten voor ander gewas staan niet bij voorbaat vast.	1	1	3	1	3	1	1	2	2	5	3	5	3	31	18
		6 Verruimen van de vruchtwisseling			1	1	1	1	1	1	1	1	1	2	1	5	1	18	10
		7 Verlaging van basisbemesting en gericht bijmesten			1	1	1	1	1	1	5	1	1	5	1	5	1	25	14
		8 Sustainable use of fertilizers	Te weinig concreet																
		9 Gebruik van gestabiliseerde stikstof	andere meststoffen die gedoseerd vrijkomen na toediening	Meststof concurrerent maken tov andere meststoffen. Mestwetgeving bepaalt baseline voor bovenwettelijkheid	1	3	3	1	1	1	3	1	2	2	1	1	3	23	19
		10 Bemonstering bodem en mest	bodemanalyses tbv bemesting op maat. Is deels ook in het belang van het bedrijf.		3	1	3	1	1	1	3	2	1	1	5	5	1	28	17
Terugdringen gebruik chemische bestrijdingsmiddelen		11 Introductie van technieken (bv. Mechanische onkruidbestrijding) die het gebruik van gewasbeschermingsmiddelen verminderen			1	1	1	1	1	1	1	1	1	2	1	1	1	14	10
(mechanisch)		12 Mechanisch onkruid bestrijden			1	1	1	1	1	1	1	1	1	2	1	1	1	14	10
		13 Stimulate alternative production systems in order to reduce chemical use in wine production	Te weinig concreet															0	0
		14 Reductie van gewasbeschermingsmiddelen en meststoffen in de sierteelt	Niet relevant voor NL, registratie is al verplicht															0	0

Milieu

Subcategorie	Volgnummer	Titel	Categorie	Samenvatting	Contactpersoon/ idee	Organisatie	Website	Literatuur	Land
(begroeiing)	15	Strook onder fruitbomen laten begroeien	Milieu, Agrobiodiversiteit	Onkruidbestrijding is dan niet meer nodig, maar flora en fauna worden gestimuleerd inclusief bestuivers.	Frans van Alebeek	CLM	http://www.clm.nl/index.php?id=biodiversiteit	Boer et al., 2003. Ondernemen met Biodiversiteit. Werkboek voor ondernemers in de landbouw. CLM 556-2003.	NL
	16	Onkruid bestrijden met een 'vals zaaibed'	Milieu, Agrobiodiversiteit	Kale grond trekt veel onkruiden aan, maar een vals zaaibed kan onkruid onderdrukken.	Frans van Alebeek	CLM	http://www.clm.nl/index.php?id=biodiversiteit	Boer et al., 2003. Ondernemen met Biodiversiteit. Werkboek voor ondernemers in de landbouw. CLM 556-2003.	NL
	17	Mengteelt om onkruiden of plagen te onderdrukken	Milieu, Agrobiodiversiteit	Het telen van meerdere gewassen door elkaar op hetzelfde perceel. Er is weinig onderzoek naar resultaten, anecdotisch onderzoek wijst uit dat opbrengst achteruit gaat, maar minder ziekten en plagen voorkomen (David Tillman, US)	Frans van Alebeek	CLM	http://www.clm.nl/index.php?id=biodiversiteit	Boer et al., 2003. Ondernemen met Biodiversiteit. Werkboek voor ondernemers in de landbouw. CLM 556-2003.	NL
	18	Afrikaantjes als tussenteelt	Agrobiodiversiteit	Doel: aaltjesbeheersing (afrikaantjes activeren eitjes, waarna aaltjes sterven bij gebrek aan geschikte waardplanten). Tussenteelt betekent hier <u>in de tijd</u> dus tussen twee productiecycli (van bloembollen of boomteelt) in. Men verliest dus één complete cyclus, grote opbrengsteverliezen dus.	Frans van Alebeek	CLM	http://www.clm.nl/index.php?id=biodiversiteit	Boer et al., 2003. Ondernemen met Biodiversiteit. Werkboek voor ondernemers in de landbouw. CLM 556-2003.	NL
(resistente gewassen)	19	Gebruik van resistente gewassen en variëteiten	Milieu, agrobiodiversiteit	Gebruik van resistente gewassen, die niet of minder gevoelig zijn voor ziekten en plagen, kan het gebruik van gewasbeschermingsmiddelen doen afnemen	Frans van Alebeek	CLM	http://www.clm.nl/index.php?id=biodiversiteit , http://www.iobc-wprs.org/pub/IOBC%20Ideabook%20preview.pdf	Boer et al., 2003. Ondernemen met Biodiversiteit. Werkboek voor ondernemers in de landbouw. CLM 556-2003. Boller et al., 2004 Ecological Infrastructures. Ideabook on functional biodiversity at the farm level. IOBC / oilb.	NL, Zwitserland, maar ook in een reeks van andere EU landen (zie IOBC proceedings)
(natuurlijke vijanden)	20	Biologische bestrijding met schimmels en bacteriën	Milieu, Agrobiodiversiteit	Biologische bestrijdingsmiddelen zijn alternatieven voor chemische	Frans van Alebeek	CLM	http://www.clm.nl/index.php?id=biodiversiteit	Boer et al., 2003. Ondernemen met Biodiversiteit. Werkboek voor ondernemers in de landbouw. CLM 556-2003.	NL
	21	Inzet steriele mannetjes uienvlieg	Milieu, Agrobiodiversiteit	Op basis van ITO onderzoek. Steriele, gekweekte mannetjes concurreren met wilde mannetjes, waardoor veel minder vrouwtjes worden bevrucht. Dit verlaagt de ziektedruk als gevolg van de uienvlieg. Er zijn gespecialiseerde bedrijven die steriele mannetjes kweken.	Frans van Alebeek	CLM	http://www.clm.nl/index.php?id=biodiversiteit	Boer et al., 2003. Ondernemen met Biodiversiteit. Werkboek voor ondernemers in de landbouw. CLM 556-2003.	NL
	22	Bladluizen in aardappelen bestrijden met natuurlijke vijanden	Milieu, Agrobiodiversiteit	Door de inzet van natuurlijke vijanden hoeven minder chemische bestrijdingsmiddelen te worden gebruikt	Frans van Alebeek	CLM	http://www.clm.nl/index.php?id=biodiversiteit	Boer et al., 2003. Ondernemen met Biodiversiteit. Werkboek voor ondernemers in de landbouw. CLM 556-2003.	NL
	23	Kleine percelen, dooradering met randen	Functioneel gebruik biodiversiteit (FAB) voor plaagbeheersing	Zorg dat percelen niet breder zijn dan 100 m, of zorg dat grotere percelen op minimaal elke 100 m gescheiden worden door bloemenstroken of gras-kruiden randen (3 - 5 m breed). Op deze manier kunnen natuurlijke vijanden in de buurt van het gewas leven en het gehele perceel bedienen. Bij voldoende natuurlijke vijanden hoeven minder chemische bestrijdingsmiddelen te worden gebruikt. Daarnaast wordt het landschap diverser en aantrekkelijker.	Frans van Alebeek	PPO-AGV	http://www.iobc-wprs.org/pub/IOBC%20Ideabook%20preview.pdf	Boller et al., 2004 Ecological Infrastructures. Ideabook on functional biodiversity at the farm level. IOBC / oilb.	Zwitserland, maar ook in een reeks van andere EU landen (zie IOBC proceedings)
(preventie)	24	Preventie van ziektes in het gewas	Milieu, Agrobiodiversiteit	Gezond uitgangsmateriaal, opruimen infectiebronnen, etc.	Frans van Alebeek	CLM	http://www.clm.nl/index.php?id=biodiversiteit	Boer et al., 2003. Ondernemen met Biodiversiteit. Werkboek voor ondernemers in de landbouw. CLM 556-2003.	NL
	25	Scouting	Functioneel gebruik biodiversiteit (FAB) voor plaagbeheersing	Vergoedingsregeling voor ondernemers die routinematige kalenderbespuitingen vervangen door scouting in het gewas en pas ingrijpen bij overschrijding van de schadedrempel	Frans van Alebeek	PPO-AGV	http://www.spade.nl/projecten-detail.asp?ProjectID=86	Alebeek et al., 2008. Gebiedsplan FAB Flevoland. PPO nr. 3250079607	NL
Milieubedrijfsplan	26	Prepare, monitor and update agri-environmental plan in consultation with planner and keep such farm and environmental records as may be prescribed by the Minister.	Milieu	To record management information & practices undertaken throughout each year of the REPS contract in the prescribed Agri-environmental Record Sheets.				POP	Ierland
	27	Follow a farm nutrient management plan prepared for the total area of the farm.	Milieu, bodem	This measure promotes the efficient use of nutrients in an environmentally friendly manner and compliment mandatory measures to protect water resources from pollution from agriculture.				POP	Ierland
Luchtkwaliteit	28	Luchtwassers	Luchtkwaliteit	Emissies van stank, stof en ammoniak uit agrarische bedrijfsgebouwen kan met nieuwe filtertechnologieën sterk worden teruggedrongen. De toepassing is nu vooral gericht op het behalen van de wettelijke normen. Het (met een marge) bovenwettelijk presteren zou beloond kunnen worden.	Aarnink	ASG		A&F rapport 289, 2004	

Milieu

Subcategorie	Volgnummer	Titel	Opmerkingen	Opmerkingen	A Kansrijkheid			B Maatschappelijke relevantie			C Uitvoerbaarheid					D Draagvlak			Totaal lange termijn
					1 Marktwerking?	2 Bovenwettelijk?	3 Staatssteun?	1 Maatschappij?	2 Bestaande dienst?	3 Gebieden?	4 Win-win?	1 Doel helder?	2 Maatregel helder?	3 Kosten helder?	4 Systematiek Catalogus?	5 AI in buitenland?	1 Boeren?	Totaal korte termijn	
(begroeiing)	15	Strook onder fruitbomen laten begroeien			1	1	1	1	1	3	3	1	1	2	1	5	3	24	16
	16	Onkruid bestrijden met een 'vals zaaibed'			1	1	1	1	1	1	1	1	1	2	1	3	1	16	10
	17	Mengteelt om onkruiden of plagen te onderdrukken			1	1	1	1	1	1	1	1	2	2	1	5	1	19	11
	18	Afrikaantjes als tussenteelt	Afrikaantjes volvelds, rotatie		1	1	3	1	1	1	5	1	1	2	3	5	1	26	16
(resistente gewassen)	19	Gebruik van resistente gewassen en variëteiten			1	1	1	1	1	1	3	1	1	2	1	5	1	20	12
(natuurlijke vijanden)	20	Biologische bestrijding met schimmels en bacteriën			1	1	1	1	1	1	1	1	1	2	1	3	1	16	10
	21	Inzet steriele mannetjes uienvlieg			1	1	1	1	1	1	5	1	2	2	1	5	3	25	17
	22	Bladluizen in aardappelen bestrijden met natuurlijke vijanden			1	1	1	1	1	1	3	1	1	2	1	3	1	18	12
	23	Kleine percelen, dooradering met randen			1	1	1	1	1	1	1	1	1	2	3	5	5	24	14
(preventie)	24	Preventie van ziektes in het gewas			1	1	1	1	1	1	5	1	2	5	1	5	1	26	15
	25	Scouting																	
Milieubedrijfsplan	26	Prepare, monitor and update agri-environmental plan in consultation with planner and keep such farm and environmental records as may be prescribed by the Minister.	The REPS participants must: keep annual agri-environmental records by recording details of the core actions and commitments required under the agri-environmental farm plan.	Niet gevonden in Nederlandse POPs (steekproef). Zou wel passen in de opzet van de POPs.	1	1	1	1	1	1	5	1	1	5	1	3	3	25	16
	27	Follow a farm nutrient management plan prepared for the total area of the farm.	Soil sampling and analysis are not GAEC requirements for any farmer operating at or below 170kgs organic N/ha. The soil sampling, analysis and interpretation by the REPS planner provides the base-line data on the specific fertility of the various soil ty		1	1	1	1	1	1	5	1	5	5	1	5	3	31	20
Luchtkwaliteit	28	Luchtwassers	De drempel voor vergoeding boven de wettelijke norm (of eigenlijk: daaronder) moet ruim genoeg zijn om niet te vervallen in verkapte steun		1	1	3	1	1	1	5	1	1	5	1	5	3	29	18

Milieu

Subcategorie	Volgnummer	Titel	Categorie	Samenvatting	Contactpersoon/ idee	Organisatie	Website	Literatuur	Land
	29	Aanplanten van groene landschapselementen	Luchtkwaliteit	Bomen, mits niet te dicht op elkaar geplant, kunnen de luchtkwaliteit verbeteren door het afvangen van fijnstof	Vincent Kuypers	Alterra		Groen voor Lucht, Alterra	NL
	30	Toepassen emissiearme technieken bij aanwenden mest	Luchtkwaliteit	Er blijken grote verschillen te zijn in ammoniak emissie bij het toedienen van mest. Slecht afgestelde machines en op verkeerde tijdstippen toedienen leidt tot bij 28% van de totale emissie op bedrijfsniveau. Op proefbedrijf de Marke bleek dat bij zeer zorgvuldige toediening - onder de juiste condities - de emissie beperkt blijft tot 8%. Loonwerkbedrijven die zeer zorgvuldig werken zouden gecertificeerd kunnen worden. Als een veehouder een dergelijke loonwerker inschakelt krijgt de veehouder een toeslag per ha.	Leon Sebek	ASG	http://www.verantwoordeveehouderij.nl/index.asp?kansen/home.asp		NL
	31	Aanpassingen in het voer om de ammoniakuitstoot te beperken in melkveehouderij en varkenshouderij	Luchtkwaliteit	Aanpassing in de ingrediënten (veelal duurder) van voer leiden tot forse reductie in de ammoniak emissie van de melkvee (tot 28% reductie) en varkens (tot 46% reductie). De meerkosten zouden met een vergoeding per dierplaats vergoed kunnen worden. Er moet dan een certificeringssysteem komen van de ingrediënten.	Gerard Migchels	ASG			NL

Milieu

Subcategorie	Volgnummer	Titel	Opmerkingen	Opmerkingen	A Kansrijkheid			B Maatschappelijke relevantie				C Uitvoerbaarheid					D Draagvlak		
					1 Marktwerking?	2 Bovenwettelijk?	3 Staatssteun?	1 Maatschappij?	2 Bestaande dienst?	3 Gebieden?	4 Win-win?	1 Doel helder?	2 Maatregel helder?	3 Kosten helder?	4 Systematiek Catalogus?	5 Al in buitenland?	1 Boeren?	Totaal korte termijn	Totaal lange termijn
	29	Aanplanten van groene landschapselementen	Zie Catalogus																
	30	Toepassen emissiearme technieken bij aanwenden mest			1	1	1	1	1	1	1	1	2	2	1	5	1	19	11
	31	Aanpassingen in het voer om de ammoniakuitstoot te beperken in melkveehouderij en varkenshouderij			1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	5	5	1	21	10

Klimaat en energie

Subcategorie	Volgnummer	Titel	Categorie	Samenvatting	Contactpersoon/ idee	Organisatie	Website	Literatuur	Land
Vastleggen CO2 of vermindering emissie		1 Omhoog boeren	Klimaat, water	Telen van biomassa (riet, griend, etc) bij hoge grondwaterstanden met als doel het omhoog brengen van het maaiveld (omkeren bodemdaling). Het in de grond brengen van biomassa draagt tevens bij tot de vastlegging van CO2. Eventueel in langjarige rotatie met grasland. Geschikt voor veenweidegebied.	Albert Corporaal	Alterra CE		Wot rapport 51	NL
		2 Vermindering broeikasgasemissies door aanleg onderwaterdrains	Klimaat / Milieu	Vermindering broeikasgasemissies en uitspoeling N door aanleg onderwaterdrains. Grote droogtelegging in veenweidegebieden levert veel oxidatie en dus daling maaiveld en dus uitstoot CO2 en N2O. Onderwaterdrains (onder het slootpeil) verhogen in zomer de GWS en in de winter een verlaging, waardoor gemiddelde peil verhoogd kan worden en minder broeikasgasuitstoot oplevert. Bovendien wordt nutriëntenrijke kwelvorming door verminderde MV daling voorkomen en daarmee uistoot naar oppervlaktewater voorkomen	Akker, J.J.H. van den	Alterra CB	www.waarheenmethetveen.nl	Zie literatuurlijst: Akker e.a. 2007. Akker e.a. 2007. Beek e.a. 2009, Beuving en van den Akker, 1996. Hoving en van den Akker, 2006. Hoving e.a. 2004. Hoving e.a. 2005. Hoving e.a.2008. Hoving e.a 2007. Hoving en de Vos, 2006. Kuikman e.a 2005. Pleijteren van den Akker, 2007. Rienks en Gerritsen, 2005. Van den Akker 2004. Van den Akker e.a. 2008.	Nederland
		3 Ondiepe drainage	Bodemdaling, water	In het Friese veenweidegebied wordt t.b.v. de agrarische activiteiten de grondwaterstand laag gehouden. Omdat polders niet helemaal vlak zijn, is het peil in het laagste gedeelte van de polder of peilvak bepalend voor de rest. Als de boeren met land in deze lage delen overgehaald kunnen worden om met een hogere grondwaterstand genoeg te nemen en de bedrijfsvoering daarop willen aanpassen, kan in de hele polder het grondwaterpeil omhoog en wordt de afbraaksnelheid van het veen verlaagd. Een boer zou bijvoorbeeld in het voorjaar eerst zijn hoger gelegen percelen kunnen gebruiken en iets later ook de lager gelegen en daarmee nattere percelen.	Annemieke Smit	Alterra CB			NL
		4 Vastleggen CO2 (bovengronds)	Klimaat	Bosaanplant/landschapselementen om CO2 vast te leggen	GJ Nabuurs	Alterra			NL
		5 Opslag CO2 onder de grond	Klimaat	Beschikbaar stellen van land voor ondergrondse opslag van CO2		Alterra			NL
		6 Energiebesparing	Energie	Aanpassingen aan gebouwen en machines ter reductie energieverbruik. Wellicht beloning op basis van 'energielabels'.		Alterra NAJK			NL
Bioenergie		7 Biogas produceren op boerderij schaal. Tanken bij de boer	Energie/klimaat	Biogas schoonmaken en omzetten in gas van aardgaskwaliteit bestaat technisch tot de mogelijkheden. Het vraagt echter om redelijk grootschalige schoonmaakstations om bij de gehanteerde SDE subsidies rendabel te kunnen opereren. De GLB subsidie zou ingezet kunnen worden om kleinschaligere vormen van tanken bij de boer mogelijk te maken. Voorwaarde zou dan kunnen zijn dat alle vergistingsmateriaal zou moeten komen binnen een straal 30 km. Ook leidt vergisting tot	Gerard Migchels/Durk Durksz	Wageningen UR	www.bioenergienoord.nl	Milieuvriendelijk rijden op biogas	NL
		8 Energie uit mest en primaire bijproducten	Milieu, klimaat, energie	Risico's, investeringskosten vergistingsinstallatie. Extra beloning toepassing warmte. Extra beloning gebruik landschapsafval i.p.v. voedselgewassen	?	Alterra CL		Alt. 1679 etc	NL
Verminderen voedselkilometers		9 Verminderen voedselkilometers	Milieu, verkeer, klimaat	Streekproducten/ productie van voedsel zo dicht mogelijk bij de afzetmarkt vermindert CO2 uitstoot door transport en vermindert files	Raymond Schrijver	Alterra CL		Rapport in ontwikkeling	NL
		10 Introductie van vlinderbloemige gewassen in het silagevoer voor een meer grondgebonden Vlaamse veehouderij. Eigen krachtvoerproductie. Toeleverende keten in eigen huis.	Ketens / stromen klimaat / Dierenwelzijn	Door de introductie van vlinderbloemingen in zijn voederwinning draagt de landbouwer bij tot een meer bedrijfsgebonden voeding die minder afhankelijk is van externe eiwitbronnen.	-		http://www2.vlaanderen.be/landbouw/downloads/eu/pdpo/pdpo2_c.pdf	POP 2007 - 2013 - As2	Vlaanderen
		11 Stimuleren productie gecertificeerde kwaliteits- en streekproducten	Voedselkwaliteit, klimaat	Compensatie van meerkosten voor de vrijwillige deelname van producten aan de productie van gecertificeerde en erkende kwaliteits- en streekproducten.			http://www.gpp.pt/drural/pdr/Pruder_Nov.07.pdf	RDP Portugal - As1	Portugal
		12 Activiteiten tbv. Promotie en informatievoorziening mbt. Gecertificeerde kwaliteits- en streekproducten	Voedselkwaliteit	Ondersteuning promotie strategieën			http://www.gpp.pt/drural/pdr/Pruder_Nov.07.pdf	RDP Portugal - As1	Portugal
		13 Stimuleren efficiënte duurzame (lokale) productontwikkeling tbv milieu en economische concurrentie	milieu / competitiviteit	Stimuleren van duurzame productontwikkeling draagt bij aan een beter milieu, maar ook aan economische concurrentiekracht.			http://www.mmm.fi/attachments/5quynGqYN/5paOlhQwF/Files/CurrentFile/Manner-Suomen_maaseudun_kehittamisojelman_muutos_230109_EN.pdf	RDP Finland As-1	Finland
		14 Opstarten nieuwe kleinschalige regionaal gesloten ketens	Klimaat, cultuurhistorie, milieu, dierenwelzijn	Het opstarten van nieuwe kleinschalige ketens is lastig omdat er grote aanloopverliezen en risico's zijn. Via GLB zouden deze aanloop verliezen gedeeltelijk afgedekt kunnen worden. Voorwaarde is dan wel dat deze nieuwe ketens aantoonbaar bijdragen aan verbetering op het gebied van cultuur, milieu en dierenwelzijn.	Gerard Migchels	Wageningen UR			NL

Klimaat en energie

Subcategorie	Volgnummer	Titel	Opmerkingen	Opmerkingen	A Kansrijkheid			B Maatschappelijke relevantie			C Uitvoerbaarheid					D Draagvlak			
					1 Marktwerking?	2 Bovenwettelijk?	3 Staatssteun?	1 Maatschappij?	2 Bestaande dienst?	3 Gebieden?	4 Win-win?	1 Doel helder?	2 Maatregel helder?			3 Kosten helder?	4 Systematiek Catalogus?	5 Al in buitenland?	1 Boeren?
Vastleggen CO2 of vermindering emissie		1 Omhoog boeren	Zie ook Water, Waterkwaliteit		1	1	1	1	3	1	1	1	1	2	3	5	5	26	16
		2 Vermindering broeikasgasemissies door aanleg onderwaterdrains			1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	5	1	17	10
		3 Ondiepe drainage	Experiment is al in Friesland. Draagvlak hangt sterk samen met vergoeding en niveau van begeleiding.		1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	3	5	1	19	10
		4 Vastleggen CO2 (bovengronds)	Kan via Catalogus. Mogelijk ontstaat hier een markt m.b.v. credits																
		5 Opslag CO2 onder de grond	Kan dat zo maar? Wellicht dat hier een markt voor ontstaat op basis van credits.		3	1	3	1	3	3	3	1	5	5	1	5	3	37	26
		6 Energiebesparing			3	1	1	1	3	1	5	1	1	2	1	5	1	26	18
Bioenergie		7 Biogas produceren op boerderij schaal. Tanken bij de boer	SDE en GLB subsidies combineren tbv reinigen biogas om tanken bij boeren mogelijk te maken		3	1	1	1	1	1	5	1	1	2	1	5	3	26	18
		8 Energie uit mest en primaire bijproducten	Let op subsidies van andere ministeries (SenterNovem)		3	1	3	1	1	3	1	1	2	2	3	5	1	27	17
Verminderen voedselkilometers		9 Verminderen voedselkilometers	Welke afstanden zijn wel acceptabel?		3	1	1	1	1	1	1	1	1	5	5	3	1	25	12
		10 Introductie van vlinderbloemige gewassen in het silagevoer voor een meer grondgebonden Vlaamse veehouderij. Eigen krachtvoerproductie. Toeleverende keten in eigen huis.	Zie ook Biodiversiteit	Uitsplitsen naar meer sectoren	3	1	3	1	1	1	1	1	5	5	3	5	3	33	20
		11 Stimuleren productie gecertificeerde kwaliteits- en streekproducten	zie p.134 RDP voor lijst van voorbeeldproducten		5	1	1	3	1	1	3	1	1	1	1	1	1	21	18
		12 Activiteiten tbv. Promotie en informatievoorziening mbt. Gecertificeerde kwaliteits- en streekproducten			5	1	1	3	1	1	5	1	1	5	3	1	3	31	22
		13 Stimuleren efficiënte duurzame (lokale) productontwikkeling tbv milieu en economische concurrentie																	
		14 Opstarten nieuwe kleinschalige regionaal gesloten ketens	Voorafgaand aan 15.																

Klimaat en energie

Subcategorie	Volgnummer	Titel	Categorie	Samenvatting	Contactpersoon/ idee	Organisatie	Website	Literatuur	Land
		15 Stimuleren van sluiten van regionale kringlopen, samenwerking tussen bedrijven	Klimaat, cultuurhistorie	Stimuleren van sluiten van regionale kringlopen, samenwerking tussen bedrijven. In Italie is het behouden van kleinschalige ketens een doel in het beleid. Het draagt bij aan 'agrodiversiteit'. Het gaat feitelijk om een vorm van cultuurhistorie.	Gerard Migchels, Frans van Alebeek	Wageningen UR		LEI Rapport 20092040	NL
		16 Stimuleren van gebruik van granen (i.p.v. soja) als veevoer	Klimaat	Verminderen transportafstanden van veevoer	Frans van Alebeek	PPO-AGV			NL
Verminderen methaanemissie		17 Aanpassingen in het voer om de methaanemissie (CO2 equivalenten) te beperken in melkveehouderij en varkenshouderij	Klimaat	Aanpassing in de ingrediënten (veelal duurder) van voer leiden tot forse reductie in de methaan emissie van de melkvee. De meerkosten zouden met een vergoeding per dierplaats vergoed kunnen worden. Er moet dan een certificeringssysteem komen van de ingrediënten.	Andre Bannink	ASG	http://www.verantwoordeveehouderij.nl/producten/Pzprojecten/MethaanAmmoniakEmissie/PensfermentatieMelkvee.pdf		NL

Klimaat en energie

					A Kansrijkheid			B Maatschappelijke relevantie			C Uitvoerbaarheid					D Draagvlak			
Subcategorie	Volgnummer	Titel	Opmerkingen	Opmerkingen	1 Marktwerking?	2 Bovenwettelijk?	3 Staatssteun?	1 Maatschappij?	2 Bestaande dienst?	3 Gebieden?	4 Win-win?	1 Doel helder?	2 Maatregel helder?	3 Kosten helder?	4 Systematiek Catalogus?	5 Al in buitenland?	1 Boeren?	Totaal korte termijn	Totaal lange termijn
	15	Stimuleren van sluiten van regionale kringlopen, samenwerking tussen bedrijven	Vergelijk Boeren voor Natuur (bedrijfssysteem). Het gaat om Slowfood, maar heeft ook voordelen voor milieu en ecologie. Sluit aan bij het idee van een praktijkcentrum voor de smaak.	Hoe ketens vorm te geven in een catalogus?	3	1	3	3	1	1	1	1	5	5	5	1	1	31	20
	16	Stimuleren van gebruik van granen (i.p.v. soja) als veevoer	Brainstormsessie	Concurrentievervalsing?	1	1	5	1	1	1	5	1	1	2	1	5	1	26	18
Verminderen methaanemissie	17	Aanpassingen in het voer om de methaanemissie (CO2 equivalenten) te beperken in melkveehouderij en varkenshouderij			1	1	1	1	1	3	1	1	1	1	5	5	1	23	12

Water

Subcategorie	Volgnummer	Titel	Categorie	Samenvatting	Contactpersoon/ idee	Organisatie	Website	Literatuur	Land
Verdrogingsbestrijding	1	Herstel van waterbronnen	Anti-verdroging, Natuur	In het stroomgebied van beken zijn vaak veel waterbronnen, die herkenbaar zijn aan ijzerrijke kwel in sloten of aan (restanten van) elzenbosjes. Door het dempen van sloten of het omzetten in greppels kan de drainage worden verminderd, waardoor meer water wordt vastgehouden en de waterbronnen weer gaan stromen. Dit levert allerlei natte hoekjes op waar natuurwaarden zich kunnen ontwikkelen.	Anton Stortelder	Alterra CE			NL
	2	Verbetering irrigatietechnieken & - strategieën agrarische bedrijven	Water	Verbeterde technieken en strategieën mbt. Irrigatie en waterverbruik kunnen bijdragen aan de versterking van de (competitiviteit) van agrarische bedrijven aan een efficiënter verbruik van water als schaarse hulpbron, en kunnen ten goede komen aan bodem- en waterkwaliteit.			http://www.gpp.pt/drural/pdr/Proder_Nov.07.pdf	RDP Portugal - As1	Portugal
	3	Maaien van beekdalen. Peilbeheer	Waterkwaliteit, biodiversiteit	Gedogen minder drainage. Maaien alleen toegestaan als grond berijdbaar is, daardoor automatisch latere maaidatum. Boeren mogen hooi gebruiken. Niet tot weinig bemesten (onderhoudsbemesting).	Rutger Engelbertink	Alterra CL			DK
	4	Management of wetland areas according to RAMSAR agreement	Waterbeheer	Sustainable management of wetland areas De Ramsar-conventie is een internationale overeenkomst inzake watergebieden die van internationale betekenis zijn, in het bijzonder als woongebied voor watervogels (Engelse titel: 'Convention on Wetlands of International Importance Especially as Waterfowl Habitat'). Het doel van deze conventie is "het behoud en het oordeelkundig gebruik van alle watergebieden door middel van plaatselijke, regionale en nationale acties en internationale samenwerking, als bijdrage tot het tot stand komen van een duurzame ontwikkeling in de gehele wereld" (vrije vertaling van het "Mission Statement" van de Ramsar-conventie).De partijen die zich bij de conventie hebben aangesloten dienen onder meer watergebieden (Engels: wetlands) af te bakenen die van internationale betekenis zijn op ecologisch, botanisch, zoologisch, limnologisch of hydrologisch vlak, waarbij het belang als habitat voor watervogels voorop staat.				POP	Catalunya
Waterberging	5	Natuurlijk peilbeheer inclusief overstromingen bijvoorbeeld uiterwaarden	Beheer getijdengebieden, Ecologie, Water	Het tolereren van hoge grondwaterstanden en incidentele overstromingen op landbouwgronden langs de kust en riviermondingen. In combinatie met niet bemesten.	Rüdiger Hagen	Regionalpartnerschaft Lübecker Bucht		N55-2004, zie ook e-nieuwsbrief Boeren voor Natuur november 2009 over het project in Varde	DL
	6	Bovengrondse Waterberging op graslandpercelen op lagere percelen	Veiligheid, Waterberging, waterkwaliteit	Laaggelegen graslandpercelen van met name merkveehouderijen kunnen worden ingezet voor piekwaterberging in tijden van grote afvoeren Dienst leveren: - via afkoopsom - betaling schade per calamiteit - vaste vergoeding per ha/jaar	Gerben Bakker	Alterra CB	www.blauweengroenediensten.nl	Corporaal e.a 2002. Vos & Hoving, 2005. Bakker 2009.	NL

Water

Subcategorie	Volgnummer	Titel	Opmerkingen	Opmerkingen	A Kansrijkheid			B Maatschappelijke relevantie				C Uitvoerbaarheid					D Draagvlak			Totaal lange termijn
					1 Marktwerking?	2 Bovenwettelijk?	3 Staatssteun?	1 Maatschappij?	2 Bestaande dienst?	3 Gebieden?	4 Win-win?	1 Doel helder?	2 Maatregel helder?	3 Kosten helder?			4 Systematiek Catalogus?	5 Al in buitenland?	1 Boeren?	
Verdrogingsbestrijding		1 Herstel van waterbronnen	Dempen sloten tbv tegengaan afvoer kwelwater en ander water. Waterretentie en natuurrontwikkeling plasdras		1	1	1	2	1	1	2	1	1	2	3	5	3	24	14	
		2 Verbetering irrigatietechnieken & - strategieën agrarische bedrijven	verbetering technieken en strategieën om irrigatiewater te beperken	Tegengaan verzilting, grondwaterverhoging.	3	1	3	3	1	3	3	2	5	2	3	3	3	35	27	
		3 Maaien van beekdalen. Peilbeheer	gedogen minder drainage en minder bemesten met later maaimoment tot gevolg tbv ecologie	Afstemming nodig met waterschap	1	1	3	3	3	3	3	2	1	5	3	1	3	32	23	
		4 Management of wetland areas according to RAMSAR agreement	Wet houdende instemming met de Overeenkomst inzake de bescherming van Afrikaans-Euraziatische trekkende watervogels, gedaan te 's Gravenhage op 15 augustus 1996.	Beter management van wetlands tbv watervolgestand. Concrete maatregelen onduidelijk. Er is veel onderzoek rondom RAMSAR gedaan	1	3	3	1	3	5	5	1	2	2	3	3	3	35	27	
Waterberging		5 Natuurlijk peilbeheer inclusief overstromingen bijvoorbeeld uiterwaarden	tolereren hoge GWS bij kust en riviermonding en niet bemesten	Bovenwettelijkheid mede afhankelijk van peilbesluit.	1	3	1	1	1	1	1	2	2	5	3	3	5	29	18	
		6 Bovengrondse Waterberging op graslandpercelen op lagere percelen	Piekwaterberging op laaggelegen graslandpercelen. In veel gevallen combi mogelijk met natuur.	Huidige praktijk is meestal opkopen en inrichten door de overheid. Wat ook kan is regelgeving (aanwijzen bergingsopgave), al dan niet met schadevergoeding. Er bestaan in NL nog geen voorbeelden van vormgeving via een vrijwillige overeenkomst, mede omdat waterschappen geen korte contracten willen. Berekenen kosten is lastig. Maatwerk: meten is nodig. Verhandelen bergingsopgaven?	1	3	5	1	1	3	3	1	1	2	3	5	3	32	22	

Water

Subcategorie	Volgnummer	Titel	Categorie	Samenvatting	Contactpersoon/ idee	Organisatie	Website	Literatuur	Land
		7 Bovenstroomse retentie in brede sloten	Waterberging, Natuur, Waterkwaliteit	Voor waterberging op landbouwgrond is veel ruimte nodig, omdat de bodem zelf slechts ongeveer 20% porievolume heeft. Open water kan dus per m2 5 keer zoveel water bergen. Het voorstel is om bovenstrooms brede sloten of kanaaltjes aan te leggen door landbouwgrond die in het geval van veel aanbod van beek- of regenwater het water afvoeren naar bijvoorbeeld een recreatieplas. De brede sloten kunnen veel water snel afvoeren, waarbij ook de bodem van de tussenliggende landbouwgronden water opneemt en opslaat (omgekeerde drainage). Als het wateraanbod is gedaald kan het overtollige water uit de bodem snel worden afgevoerd via de brede sloten. Opvang bovenstrooms voorkomt grotere problemen benedenstrooms. De brede sloten kunnen bovendien natuurwaarden opleveren en een waterzuiverende werking hebben dmv rietkragen	Anton Stortelder	Alterra CE			NL
		8 Waterberging onder kassen	Waterberging	Het bergen van water onder kassen met behulp van een dragende constructie (gepatenteerd).	Jac van Ham	Waterblock BV	www.waterblock.nl		NL
Waterkwaliteit		9 A. Restrict the use of pesticides and fertilisers in and around hedgerows, lakes, ponds, rivers and streams. B. Protect and maintain Watercourses, Waterbodies and Wells. C. Beheersovereenkomst water	Milieu, waterkwaliteit	A. To protect water resources & habitats. The improper and/or inappropriate use of pesticides and fertilisers can dramatically upset the balance of flora and fauna resulting in a major reduction in biodiversity. Pesticides, apart from reducing biodiversity, may leave residues in water that are harmful to humans and animals. Fertiliser entering waterbodies adds to nutrient enrichment resulting in eutrophication and unwanted plant growth that impedes water flows. This measure specifically relates to the loss of production in the field margins adjacent to hedgerows and stone wall boundaries. B. Protect water quality and enhance biodiversity along watercourses by avoiding nutrient enrichment and siltation of water from agriculture and allow natural streamside vegetation to develop. C. De landbouwer met gronden gelegen in kwetsbaar gebied water verbindt zich ertoe op de jaarlijks aan te duiden percelen een verminderde bemesting toe te passen van minimaal 30 % ten opzichte van de bemestingsnorm "kwetsbaar gebied water" voor totale N.			http://www2.vlaanderen.be/landbouw/downloads/eu/pdpo/pdpo_2_c.pdf	POP (2007-2013-As2)	A. Ierland B. Ierland C. Vlaanderen
		10 Akkerrandenbeheer	Oppervlaktewaterkwaliteit	Er is door Alterra (met name CWK) nogal wat onderzoek gedaan naar de inschatting van diverse maatregelen op vermindering uit- en afspoeling. Die projecten heetten Aquarein (rapport 835) en Aquafijn. In een aantal gevallen wordt specifiek aandacht besteed aan kosteneffectiviteit.	Gert Jan Noij	Alterra CWK	http://www.randenbeheerbrabant.nl/ http://www.hunzeenaas.nl/werk/Alleprojecten,Akkerrandenbeheer-Drenthe.html http://www.hunzeenaas.nl/werk/Alleprojecten,Akkerrandenbeheer-Groningen.html http://www2.minlnv.nl/thema/groen/ruimte/ols/algemeen/vb/inftgroav58.shtml Bemestingsvrije percelenranden: lopend onderzoek Alterra :: http://www.alterra.wur.nl/NL/onderzoek/Werkveld+Water+en+Klimaat/Integraal+Waterbeheer/Efectiviteit+van+Bufferstroken/		NL

Water

Subcategorie	Volgnummer	Titel	Opmerkingen	Opmerkingen	A Kansrijkheid			B Maatschappelijke relevantie				C Uitvoerbaarheid					D Draagvlak			Totaal lange termijn
					1 Marktwerking?	2 Bovenwettelijk?	3 Staatssteun?	1 Maatschappij?	2 Bestaande dienst?	3 Gebieden?	4 Win-win?	1 Doel helder?	2 Maatregel helder?	3 Kosten helder?			4 Systematiek Catalogus?	5 AI in buitenland?	1 Boeren?	
		7 Bovenstroomse retentie in brede sloten	Aanleggen sloten/kanaaltjes tbv waterbering. Dit levert alleen bergingscapaciteit op in gebieden met voldoende drooglegging. Bedoeld als vervanging voor retentiebekkens.		1	3	5	1	1	3	3	5	5	2	3	5	3	40	30	
		8 Waterberging onder kassen																		
Waterkwaliteit		9 A. Restrict the use of pesticides and fertilisers in and around hedgerows, lakes, ponds, rivers and streams. B. Protect and maintain Watercourses, Waterbodies and Wells. C. Beheersovereenkomst water	Pesticides must not be applied within 1.5m of field boundaries and hedgerows Fertilisers and manures must not be applied within 1.5m of field boundaries and hedgerows Excessive vegetation must be cleared from watercourses in accordance with environmental specifications	Verminderd pesticidegebruik en bemesting langs open water en elders.	1	3	1	1	3	1	1	2	2	2	5	1	3	26	18	
		10 Akkerrandenbeheer	Perceelsranden tbv vermindering uit-en afspoeling nutriënten	Vergelijk Catalogus Cluster 7. Zie ook Milieu en Biodiversiteit	1	3	3	1	3	1	1	1	1	2	2	3	1	23	16	

Water

Subcategorie	Volgnummer	Titel	Categorie	Samenvatting	Contactpersoon/ idee	Organisatie	Website	Literatuur	Land
	11	1) Helofytenfilters, Bergen van Beekwater 2) Aanleg en gebruik zuiveringsloot	Waterberging, waterzuivering, Waterkwaliteit, Agrobiodiversiteit	1) Helofytenfilters voor het zuiveren van vervuild water Rietvelden en broekbossen om beekwater te zuiveren en te bergen. In combinatie met biomassaproductie voor energie (lokaal) en levering natuurwaarden. Pilot in Lankheet. Helofytenfilter 2) reeks van praktische maatregelen om gebruik van biodiversiteit in de landbouw te versterken. Hier is veel winst te behalen op allerlei thema's (bodem, water, milieu, ecologie, landschap, enz.). Maar natuur- & biodiversiteit vormen geen markt. Dus zou er vooralsnog met vergoedingen of stimuleringsregelingen gewerkt moeten worden.	Adri van der Werf, Frans van Alebeek	WUR	http://www.waterparkhetlankheet.nl/Beginpagina.html http://www.clm.nl/index.php?id=biodiversiteit	Boer et al., 2003. Ondernemen met Biodiversiteit. Werkboek voor ondernemers in de landbouw. CLM 556-2003.	NL
	12	Riparian Zones, begroeiing langs waterlopen	Waterkwaliteit	Many Irish rivers and their tributaries are habitats for aquatic species (including salmonid and Pearl Mussel species) that are important nationally and in the wider European context. The development of riparian zones provides a suitable habitat for flora and fauna that sustain food webs important in the river ecosystem. The objective of this supplementary measure is to provide shade to overly exposed designated river channels and water bodies, to stabilise riverbanks and to intercept nutrients transported in overland flow.				POP	Ierland
	13	Lake Catchments, Verminderde bemesting langs open water	Waterkwaliteit	The restrictions on fertiliser applications in proximity to water bodies under the general scheme provisions contribute positively to water quality. However in some specific lake catchments additional environmental management can contribute to enhanced water quality. Improved water quality can enhance the social and economic vitality of rural communities through the development of recreational and amenity potential.				POP	Ierland
	14	Gebruik bodembedekkers	Waterkwaliteit, erosiebestrijding	Gebruik van plantengroei ter voorkoming van afspoeling van nutriënten naar het oppervlaktewater	Christina von Haaren	University Hannover	http://www.waterclick.de/ff_Fuhrberger_Feld_Start.cfm	N67-2006	DL
	15	Zaaien zonder ploegen	Waterkwaliteit, erosiebestrijding	Direct zaaien zonder ploegen, zodat de grond minder erosiegevoelig wordt.	Christina von Haaren	University Hannover	http://www.waterclick.de/ff_Fuhrberger_Feld_Start.cfm	N67-2006	DL
	16	Stimuleren van graslandproductie tbv het milieu	Waterkwaliteit	Compensatie voor boeren die een deel van hun grond gebruiken om gras te verbouwen, zodat schadelijke stoffen niet in het grondwater terecht komen.			http://www.mmm.fi/attachments/5guynGqYN/5paOlhQwF/Files/CurrentFile/Manner-Suomen_maaseudun_kehittamisojelman_muutos_230109_EN.pdf	RDP Finland As-2	Finland
	17	Opvangen sediment	Waterkwaliteit, waterberging	Het laten sedimenteren van rivierwater op landbouwgronden kan dichtslibben benedenstrooms en de daarmee gepaard gaande baggerkosten voorkomen. Specifieke inrichtingsmaatregelen zijn nodig. Eventueel in combinatie met retentie.	JW	Alterra			NL

Water

Subcategorie	Volgnummer	Titel	Opmerkingen	Opmerkingen	A Kansrijkheid			B Maatschappelijke relevantie				C Uitvoerbaarheid					D Draagvlak			Totaal lange termijn
					1 Marktwerking?	2 Bovenwettelijk?	3 Staatssteun?	1 Maatschappij?	2 Bestaande dienst?	3 Gebieden?	4 Win-win?	1 Doel helder?	2 Maatregel helder?	3 Kosten helder?			4 Systematiek Catalogus?	5 Al in buitenland?	1 Boeren?	
		11) Helofytenfilters, Bergen van Beekwater 2) Aanleg en gebruik zuiveringssloot	Helofytenfilters, broekbossen om water te zuiveren	Zie ook Klimaat, Omhoog boeren	3	1	3	1	3	1	1	1	3	3	1	5	1	27	18	
		12) Riparian Zones, begroeiing langs waterlopen	bomen struiken om schaduw te creëren in rivierbeddingen om nutriënten af te vangen en waterleven te bevorderen		1	1	3	3	1	1	3	2	2	2	1	1	1	22	18	
		13) Lake Catchments, Verminderde bemesting langs open water	Zie ook Milieu	Additional environmental management is niet duidelijk omschreven	1	3	1	1	3	1	3	2	5	2	3	1	1	27	21	
		14) Gebruik bodembedekkers	verplichte inzaai groenbemester op bouwland na teelt maïs en granen Bodemerosie (Verordening (EG) 1782/2003)	zie ook Milieu	1	3	3	1	3	1	3	1	2	1	1	5	3	28	21	
		15) Zaaïen zonder ploegen	Leverd niet alleen kosten, maar ook besparingen op.	zie ook Milieu	1	1	1	3	1	1	3	1	3	2	3	5	3	28	18	
		16) Stimuleren van graslandproductie tbv het milieu	Voor Nederland vergelijkbaar met grasranden langs akkers? Al mogelijk via Catalogus.	zie ook Milieu	1	1	1	1	3	3	5	1	1	5	1	3	1	27	18	
		17) Opvangen sediment	sendimentatie van rivierwater op landbouwgrond tbv vermijden baggeren met ecologische meerwaarde		1	1	1	3	1	3	5	5	5	5	3	5	3	41	28	

Bodem

Subcategorie	Volgnummer	Titel	Categorie	Samenvatting	Contactpersoon/ idee	Organisatie	Website	Literatuur	Land
Organische stof	1	Omhoog brengen organisch stof gehalte	Bodem	Bijvoorbeeld door het gebruik van vaste mest en compost. Hoger organisch stofgehalte is goed voor bodemleven, bodemstructuur, vochtvasthoudend vermogen.	Raymond Schrijver	Alterra CL			NL
		Meer organische stof in de bodem: voeg zaagsel of stro aan mest toe	Bodem, Agrobiodiversiteit		Frans van Alebeek	CLM	http://www.clm.nl/index.php?id=biodiversiteit	Boer et al., 2003. Ondernemen met Biodiversiteit. Werkboek voor ondernemers in de landbouw. CLM 556-2003.	NL
		Meer organische stof in de bodem: pas rantsoen aan voor een betere mestkwaliteit	Bodem, Agrobiodiversiteit	In de praktijk betekent dit vaak een aanvulling met meer structuurrijk voer (hooi bijvoorbeeld). Dit kan ook voordelen hebben voor diergezondheid	Frans van Alebeek	CLM	http://www.clm.nl/index.php?id=biodiversiteit	Boer et al., 2003. Ondernemen met Biodiversiteit. Werkboek voor ondernemers in de landbouw. CLM 556-2003.	NL
		Meer organische stof in de bodem: gebruik compost	Bodem, Agrobiodiversiteit		Frans van Alebeek	CLM	http://www.clm.nl/index.php?id=biodiversiteit	Boer et al., 2003. Ondernemen met Biodiversiteit. Werkboek voor ondernemers in de landbouw. CLM 556-2003.	NL
		Meer organische stof in de bodem: gebruik strorijke mest	Bodem, Agrobiodiversiteit		Frans van Alebeek	CLM	http://www.clm.nl/index.php?id=biodiversiteit	Boer et al., 2003. Ondernemen met Biodiversiteit. Werkboek voor ondernemers in de landbouw. CLM 556-2003.	NL
		Meer organische stof in de bodem: composteer de mest	Bodem, Agrobiodiversiteit	Zelf composteren is arbeidsintensief. Een compostplaat is een forse investering.	Frans van Alebeek	CLM	http://www.clm.nl/index.php?id=biodiversiteit	Boer et al., 2003. Ondernemen met Biodiversiteit. Werkboek voor ondernemers in de landbouw. CLM 556-2003.	NL
	2	Onderzaai van gras in mais	Bodem, Agrobiodiversiteit	Gras gaat pas groeien als de mais afrijpt, dus concurreert niet met het gewas. Vangt stikstof, produceert organisch materiaal dat kan worden ondergewerkt ter verbetering van de bodemvruchtbaarheid en de bodemstructuur.	Frans van Alebeek	CLM	http://www.clm.nl/index.php?id=biodiversiteit	Boer et al., 2003. Ondernemen met Biodiversiteit. Werkboek voor ondernemers in de landbouw. CLM 556-2003.	NL
	3	Gras in rotatie opnemen	Agrobiodiversiteit	Doel: beter bodemleven (biodiversiteit) en daarmee betere bodemvruchtbaarheid, OS gehalte, etc.	Frans van Alebeek	CLM	http://www.clm.nl/index.php?id=biodiversiteit	Boer et al., 2003. Ondernemen met Biodiversiteit. Werkboek voor ondernemers in de landbouw. CLM 556-2003.	NL
Bodemstructuur	4	Behoud bodemstructuur: voorkom structuurschade op het land	Bodem, Agrobiodiversiteit	Het land niet berijden bij te weinig draagkracht, om verdichting en versmering van de bodem te voorkomen. Of: lichter materieel, brede banden, lage bandenspanning.	Frans van Alebeek	CLM	http://www.clm.nl/index.php?id=biodiversiteit	Boer et al., 2003. Ondernemen met Biodiversiteit. Werkboek voor ondernemers in de landbouw. CLM 556-2003.	NL
	5	Behoud bodemstructuur: gebruik van sleepslangstelsysteem	Bodem	Door het inzetten van het sleepstangensysteem bij het uitrijden van mest wordt de zode minder beschadigd. Aan te bevelen op veengronden en zware klei. Normaliter wordt hier een loonwerker voor ingeschakeld. De kosten liggen iets hoger dan met de gebruikelijke methode.	Frans van Alebeek	CLM	http://www.clm.nl/index.php?id=biodiversiteit	Boer et al., 2003. Ondernemen met Biodiversiteit. Werkboek voor ondernemers in de landbouw. CLM 556-2003.	NL
	6	Behoud bodemstructuur: minder intensieve grondbewerking	Bodem, Agrobiodiversiteit	Niet-kerende bewerking in plaats van ploegen is een alternatief als er geen hinderlijke gewasresten of grote onkruiden aanwezig zijn. Ook: minder diep ploegen. Proeven wijzen op betere opbrengst, maar er zijn ook kosten in de vorm van aangepast materieel.	Frans van Alebeek	CLM	http://www.clm.nl/index.php?id=biodiversiteit	Boer et al., 2003. Ondernemen met Biodiversiteit. Werkboek voor ondernemers in de landbouw. CLM 556-2003.	NL
	7	Stimuleren duurzaam bodembeheer door niet kerende grondbewerkingen	bodem, water	Omschakeling leidt tot langzame omvorming bodembioïologie en bodemvruchtbaarheid, beginjaren hogere onkruiddruk en lagere nutriëntenbeschikbaarheid (dus lagere opbrengsten). Daar staan veel milieu-voordelen tegenover!	Frans van Alebeek	PPO-AGV			NL
	8	Minimum Tillage	Bodem, agrobiodiversiteit, erosiebestrijding	Continuous arable production can deplete soil organic matter (carbon) leading to a weakening of soil structure and an increase in the potential for soil erosion, run off and associated loss of soil biota. Minimum tillage will also reduce emissions of greenhouse gas both from reduced impact on the soil and from a reduction in on-farm fuel consumption.				POP	Ierland
	9	Zelf beoordelen van bodemstructuur	Bodem, Agrobiodiversiteit	Beoordelen kluut op spade, samenhang en beworteling.	Frans van Alebeek	CLM	http://www.clm.nl/index.php?id=biodiversiteit	Boer et al., 2003. Ondernemen met Biodiversiteit. Werkboek voor ondernemers in de landbouw. CLM 556-2003.	NL

Bodem

Subcategorie	Volgnummer	Titel	Opmerkingen	Opmerkingen	A Kansrijkheid			B Maatschappelijke relevantie			C Uitvoerbaarheid						D Draagvlak			Totaal lange termijn
					1 Marktwerking?	2 Bovenwettelijk?	3 Staatssteun?	1 Maatschappij?	2 Bestaande dienst?	3 Gebieden?	4 Win-win?	1 Doel helder?	2 Maatregel helder?				3 Kosten helder?	4 Systematiek Catalogus?	5 Al in buitenland?	
Organische stof	1	Omhoog brengen organisch stof gehalte			3	3	3	1	1	1	1	1	1	5	3	5	1	29	16	
		Meer organische stof in de bodem: voeg zaagsel of stro aan mest toe			3	3	3	1	1	1	1	1	1	5	3	5	1	29	16	
		Meer organische stof in de bodem: pas rantsoen aan voor een betere mestkwaliteit	Inkomstenderving is lastig aan te tonen Wellicht zelfs voordelig voor de boer.		3	3	3	1	1	1	1	1	1	5	3	5	1	29	16	
		Meer organische stof in de bodem: gebruik compost			3	3	3	1	1	1	1	1	1	5	3	5	1	29	16	
		Meer organische stof in de bodem: gebruik storijke mest			3	3	3	1	1	1	1	1	1	5	3	5	1	29	16	
		Meer organische stof in de bodem: composteer de mest			3	3	3	1	1	1	1	1	1	5	3	5	1	29	16	
	2	Onderzaai van gras in mais		stikstof uitspoeling voorkomen (lijkt op vanggewas na mais), maar dit is tijdens gewasgroei	1	1	3	1	1	1	5	1	1	2	5	5	3	30	18	
	3	Gras in rotatie opnemen	vervalt																	
Bodemstructuur	4	Behoud bodemstructuur: voorkom structuurschade op het land	Het is moeilijk om hier een concrete, controleerbare maatregel van te maken. In principe is het in het belang van de boer zelf. Tenzij geoogst moet worden en het gewas dreigt te verrotten op het land. Kan dan beter met een schadevergoeding gewerkt worden? Of een vergoeding voor lichter materieel?		3	3	3	1	1	1	1	1	1	5	3	5	1	29	16	
	5	Behoud bodemstructuur: gebruik van sleepslangstelsysteem																		
	6	Behoud bodemstructuur: minder intensieve grondbewerking	De maatregelen / doel / meerwaarde zijn op zich duidelijk. Wat hoort bij ondernemersrisico en wat bij maatschappelijke dienst? Waar ligt de scheidslijn.		3	3	3	1	1	1	1	1	1	5	3	5	1	29	16	
	7	Stimuleren duurzaam bodembeheer door niet kerende grondbewerkingen	Brainstormsessie		1	1	1	1	3	1	1	1	1	3	3	5	3	25	14	
	8	Minimum Tillage			3	3	3	1	1	1	1	1	1	5	3	5	1	29	16	
	9	Zelf beoordelen van bodemstructuur	Geen extra kosten, alleen wat kennis nodig?		3	3	3	1	1	1	1	1	1	5	3	5	1	29	16	

Bodem

Subcategorie	Volgnummer	Titel	Categorie	Samenvatting	Contactpersoon/ idee	Organisatie	Website	Literatuur	Land
Erosiebestrijding	10	Soil protecion measures in erosion sensitive areas.	Bodem	The main objective of this measure is soil protection and avoid the loss of soil due to erosion. The measure focusses on the conservation of vegetation in erosion sensitive areas and on soil protection measures.				POP	Catalunya
	11	Beheersovereenkomst erosiebestrijding	Bodembescherming	Door het aanleggen en onderhouden van grasbufferstroken, grasgangen of erosiepoelen en dammen kunnen de gevolgen van erosie verminderd worden. Door het toepassen van erosiebestrijdende teeltechnieken als directe inzaai en niet-kerende bodembewerking kan erosie brongericht worden aangepakt.	-		http://www2.vlaanderen.be/landbouw/downloads/eu/pdpo/pdpo2_c.pdf	POP 2007 - 2013 - As2	Vlaanderen
	12	Groenbedekking	Bodembescherming	Subsidie wordt verleend aan landbouwers die na hun hoofdteelt een groenbedekker inzaaien. Deze groenbedekker moet ervoor zorgen dat de bodem in de winter bedekt blijft tot de veldwerkzaamheden in het voorjaar opnieuw van start gaan. Met groenbedekking wordt bedoeld de uitzaai in of na bepaalde teelten van een gewas dat in de winterperiode de grond bedekt houdt. Dit gewas kan na de winter ingeplogd of geoogst worden. Een dergelijke teelt kan erosie van landbouwgronden verminderen, verbetert eveneens de structuur van de grond en fungeert als vanggewas voor stikstof die na de oogst in de grond achterblijft en in de winterperiode zou uitspoelen. Alle teelten die de bodem in de winter bloot laten, komen in aanmerking. In eerste instantie wordt gedacht aan maïs en aardappelen.	-		http://www2.vlaanderen.be/landbouw/downloads/eu/pdpo/pdpo2_c.pdf	POP 2007 - 2013 - As2	Vlaanderen
	13	Improvement and support of natural pasture systems in mountain areas	Bodem, ecologie	Support the sustainable use of pastures in mountain areas. Thus realizing ecological balance and avoiding erosion.				POP	Catalunya
	14	Stoppelvelden laten staan in de winter	Bodem, erosiebestrijding	890. The objectives of this sub-measure are to facilitate soil cover protection against soil degradation processes, to preserve organic matter in soils and reduce run-off plant nutrients				POP	Letland
	15	Produce tillage crops respecting environmental principles	Bodem	Encourage tillage farming practices and production methods that reflect the increasing concern for conservation, landscape protection and wider environmental problems. Straw and stubble burning is prohibited. Farmers must leave an uncultivated field margin of 1.5 metres from all permanent field boundaries and 3 metres from watercourses. Monitor soil management plan.				POP	Ierland
Nutrienten	16	Uitmijnen van fosfaat	Bodem en waterkwaliteit	Uitmijnen van landbouwgronden m.b.t. fosfaat. Het doel hiervan kan enerzijds zijn om de uitspoeling van P te verminderen, en anderzijds om de bodem beter geschikt te maken voor natuurontwikkeling. Hierbij wordt in het geheel geen P meer toegediend, dit in afwijking van de beoogde regelgeving waarbij evenveel P wordt gegeven als wordt onttrokken door het gewas. Telen en oogsten van gewassen, eventueel met gerichte bemesting van K en N, gericht op het omlaag brengen van het fosfaatgehalte in de bodem.	Annemieke Smit, W.J. Chardon	Alterra CB		Eekeren e.a (2006), Koopmans e.a (2004) Sival & Chardon (2004) Chardon e.a (2005), Eekeren e.a. (2007), Kemmers e.a. (2005), Kemmers e.a.(2006), Chardon (2008)	NL
Overig	17	Agrarische biodiversiteit en duurzaam bodembeheer	Bodem	In de kop van Noord Limburg is eind 2006 het project Agrobiodiversiteit en Duurzaam bodembeheer in de provincie Limburg (Venray e.o.) van start gegaan. Dit project richt zich op de functie van agrobiodiversiteit, of anders gezegd het in stand houden van het biologische evenwicht van natuurlijke belagers van ziekten en plagen. Het project FAB Noord Limburg is een initiatief van de Vereniging Innovatief Platteland (VIP) en wordt gesubsidieerd door SGB, Provincie Limburg, LLTB en de deelnemende agrarisch ondernemers. Het project wordt uitgevoerd door DLV Plant en PPO-agv in samenwerking met de deelnemende agrarische bedrijven.		VIP	www.spade.nl	spade boekje	Noord-Limburg

Bodem

Subcategorie	Volgnummer	Titel	Opmerkingen	Opmerkingen	A Kansrijkheid			B Maatschappelijke relevantie			C Uitvoerbaarheid			D Draagvlak			Totaal korte termijn	Totaal lange termijn	
					1 Marktwerking?	2 Bovenwettelijk?	3 Staatssteun?	1 Maatschappij?	2 Bestaande dienst?	3 Gebieden?	4 Win-win?	1 Doel helder?	2 Maatregel helder?	3 Kosten helder?	4 Systematiek Catalogus?	5 Al in buitenland?			1 Boeren?
Erosiebestrijding	10	Soil protecion measures in erosion sensitive areas.																0	
	11	Beheersovereenkomst erosiebestrijding			1	1	1	1	3	1	1	1	1	3	3	5	3	25	14
	12	Groenbedekking	Maatregel is uitdovend in 2010	Legt tevens CO2 vast	1	3	3	1	3	1	1	1	3	3	3	1	3	27	20
	13	Improvement and support of natural pasture systems in mountain areas	Lijkt kansrijk maar moet geconcretiseerd worden voor Nederlandse situatie.		1	3	3	1	3	1	3	3	3	3	3	3	3	33	24
	14	Stoppelvelden laten staan in de winter	Boeren weten vaak dat ze korte termijn keuze maken die niet duurzaam is. Is het betalen van een vergoeding voldoende om handelingslogica te veranderen? Hoe hoog moet die vergoeding dan zijn?		1	3	3	1	3	1	1	1	3	3	3	1	3	27	20
	15	Produce tillage crops respecting environmental principles	9A Green Cover Establishment 9B Environmental Management of Setaside 9C Increased Arable Margins 9D Low input cereals/root crops 9E Minimum Tillage Crops															0	
Nutrienten	16	Uitmijnen van fosfaat	Afgraven is alternatief. Zelfs chemisch binden van fosfaat.		1	1	1	1	3	1	1	1	1	1	3	5	1	21	12
Overig	17	Agrarische biodiversiteit en duurzaam bodembeheer	Onduidelijk wat er precies gedaan is in pilot.	Welke concrete maatregelen / activiteiten mbt. Duurzaam bodembeheer heeft men het over? Niet duidelijk wat concrete maatregelen zijn.															

Bodem

Subcategorie	Volgnummer	Titel	Categorie	Samenvatting	Contactpersoon/ idee	Organisatie	Website	Literatuur	Land
	18	bodemkwaliteit Drenthe	Bodem	Duurzaam bodembeheer kan door middel van bodembiodiversiteit besparen op inzet van bestrijdingsmiddelen, (kunst)meststoffen en fossiele brandstoffen. Ook kan het daarmee een bijdrage leveren aan het reduceren van emissies naar het milieu. Streefbeelden van bodems met optimale ecologische diensten (functionele eigenschappen voor landbouw en natuur) zijn opgesteld door het RIVM (Rutgers et al, 2007) op basis van het Landelijk Meetnet Bodem (LMB) en de Bodembologische Indicator (Bobi). De vraag is hoe grondgebruikers deze streefbeelden kunnen toepassen, om met behulp van beschikbare maatregelen tot een duurzamer bodemgebruik te komen. De grote vragen bij bodemkwaliteit zijn: “waar naar te streven in mijn situatie?” en “welke maatregelen kan/moet ik toepassen?” In 2006 heeft het Louis Bolk Instituut in opdracht van de provincie Drenthe en het ministerie van VROM op een aantal locaties in Drenthe de Referentiewaarden voor de Biologische Bodemkwaliteit (RBB) getoetst (Smeding et al, 2008).	Marleen Zanen	Louis Bolk	www.louisbolk.nl	spade boekje	Drenthe

Bodem

Subcategorie	Volgnummer	Titel	Opmerkingen	Opmerkingen	A Kansrijkheid		B Maatschappelijke relevantie			C Uitvoerbaarheid			D Draagvlak						
					1 Marktwerking?	2 Bovenwettelijk?	3 Staatssteun?	1 Maatschappij?	2 Bestaande dienst?	3 Gebieden?	4 Win-win?	1 Doel helder?	2 Maatregel helder?	3 Kosten helder?	4 Systematiek Catalogus?	5 Al in buitenland?	1 Boeren?	Totaal korte termijn	Totaal lange termijn
	18	bodemkwaliteit Drenthe	Welke concrete maatregelen / activiteiten mbt. Duurzaam bodembeheer heeft men het over? Niet duidelijk wat concrete maatregelen zijn.																

Dierenwelzijn

Subcategorie	Volgnummer	Titel	Categorie	Samenvatting	Contactpersoon/ idee	Organisatie	Website	Literatuur	Land
Aangepaste stalsystemen	1	Potstal	Dierenwelzijn	Koeien hebben bewegingsruimte, lopen door elkaar heen en liggen plezierig op strooisel	-	-			NL
	2	Comfortclass varkensstal	Dierwelzijn	Een innovatieve varkensstal (totaalconcept) die is ontworpen vanuit de 10 behoeften van het Varken. Eten/drinken, rust, Verkennen, Samen, Mesten, Zelfverzorging, Beweging, Gezond, Comfortabel en veilig.	Gerard Migchels / Karel de Greef	Wageningen UR	http://www.comfortclass.nl	diverse documenten Welzijn	NL
	3	Bouwstenen uit het stalsysteem Comfortclass die toe te passen zijn in bestaande of nieuwe varkensstallen	Dierwelzijn	Twee welzijnsstappen tussen het wettelijke minimum in het varkensbesluit 2013 en de comfortclassstal. Via GLB zouden varkenshouders gestimuleerd kunnen worden de bovenwettelijke tussenstappen te zetten. Per behoefte zijn concrete eisen geformuleerd.	Gerard Migchels / Bert van den Berg	Wageningen UR / Dierenbescherming	http://www.dierenbescherming.nl	Ontwerp scorelijst tbv spinnenwebmodel vleesvarkens Varkens in ComfortClass	NL
	4	Comfortabel ligbed	Dierenwelzijn	Meer ruimte voor natuurlijk gedrag. Leidt vaak tot spanning met milieu: meer uitstoot, en landschap: grotere stallen	A. Dekking	PPO-AGV	http://www.ecolana.nl/	Dekking et al., 2008. EcoLaNa Grondfonds. PPO nr. 32500879.	NL
	5	Voldoende leefruimte voor melkkoeien	Dierenwelzijn	Meer ruimte voor natuurlijk gedrag	A. Dekking	PPO-AGV	http://www.ecolana.nl/	Dekking et al., 2008. EcoLaNa Grondfonds. PPO nr. 32500879.	NL
	6	1 ligplaats per dier	Dierenwelzijn	Meer ruimte voor natuurlijk gedrag	A. Dekking	PPO-AGV	http://www.ecolana.nl/	Dekking et al., 2008. EcoLaNa Grondfonds. PPO nr. 32500879.	NL
	7	Ruw vloeroppervlak	Dierenwelzijn	Voorkomt uitglijden, meer ruimte voor natuurlijk gedrag.	A. Dekking	PPO-AGV	http://www.ecolana.nl/	Dekking et al., 2008. EcoLaNa Grondfonds. PPO nr. 32500879.	NL
Aangepast diermanagement	8	Modderbad	Dierenwelzijn	Varkens kunnen hun natuurlijke gedrag vertonen en hebben uitloop naar buiten	-	-	-		NL
	9	Koe in de wei	Dierenwelzijn	Seizoensgebonden weidegang. Vergelijk SKAL-normen		Midden Delfland		Gebiedsvisie Midden Delfland 2025	NL
	10	Zorgen voor voldoende structuurrijk gras	Dierenwelzijn	Doel is betere penswerking. Het gaat om het welbevinden van de koe. 'diarree tegengaan' nader uitwerken. Welke maatregelen te nemen.	Frans van Alebeek	CLM	http://www.clm.nl/index.php?id=biodiversiteit	Boer et al., 2003. Ondernemen met Biodiversiteit. Werkboek voor ondernemers in de landbouw. CLM 556-2003.	NL
	11	Minimaal gebruik van antibiotica bij vee	Dierenwelzijn	Opbouwen en onderhouden goede weerstand bij het vee. Stalinrichting (bijvoorbeeld openfrontstal) hygiene, voeding, leeftijdsopbouw veestapel.	Frans van Alebeek, Geert Peenstra	CLM	http://www.clm.nl/index.php?id=biodiversiteit	Boer et al., 2003. Ondernemen met Biodiversiteit. Werkboek voor ondernemers in de landbouw. CLM 556-2003.	NL
	12	Aanplant bomen voor schaduw voor vee	Dierenwelzijn	In de vorm van bijvoorbeeld houtwallen, bosjes, knotwilgen of solitaire bomen. Een combinatie van weiland met bos is denkbaar, waarbij het vee heen en weer kan lopen tussen bos en wei. Doel is het voorkomen van uitdroging.	Frans van Alebeek	CLM	http://www.clm.nl/index.php?id=biodiversiteit	Boer et al., 2003. Ondernemen met Biodiversiteit. Werkboek voor ondernemers in de landbouw. CLM 556-2003., Bomen voor Koeien	NL
	13	Een gesloten bedrijfssysteem van eigen fokvee (geen aanvoer jongvee)	Dierenwelzijn		A. Dekking	PPO-AGV	http://www.ecolana.nl/	Dekking et al., 2008. EcoLaNa Grondfonds. PPO nr. 32500879.	NL
	14	De gemiddelde leeftijd voor de laatste afvoer van koeien is hoger dan 5.5 jaar	Dierenwelzijn	Stimuleren van de natuurlijke leeftijd van het dier. Voorwaarde is dan wel dat het dier dan een goed leven heeft gehad met weinig klauwproblemen.	A. Dekking	PPO-AGV	http://www.ecolana.nl/	Dekking et al., 2008. EcoLaNa Grondfonds. PPO nr. 32500879.	NL
	15	Activiteiten tbv dierenwelzijn	Dierenwelzijn	Financiële maatregelen om het welzijn van dieren te waarborgen, in het bijzonder maatregelen die erop gericht zijn boeren bewust te maken van het welzijn van dieren.			http://www.mmm.fi/attachment/s/5guvnGqYN/5paOlhQwF/File/s/CurrentFile/Manner:-Suomen_maaseudun_kehittamisohjelman_muutos_230109_EN.pdf	RDP Finland As-2	Finland
	16	Selecteren op duurzaamheid bij vee	Dierenwelzijn	Streven naar een oudere veestapel. Door selectie op sterke dieren zijn minder medicijnen nodig. Dit is ook goed voor de kwaliteit van de mest.	Frans van Alebeek	CLM	http://www.clm.nl/index.php?id=biodiversiteit	Boer et al., 2003. Ondernemen met Biodiversiteit. Werkboek voor ondernemers in de landbouw. CLM 556-2003.	NL
	17	Combinatiekip	Dierenwelzijn	Suggestie om het doden van mannelijke eendagskuikens te voorkomen door niet meer apart te fokken voor vleeskippen en legkippen.	E. Cramer	ChristenUnie	http://www.ernstcramer.nl/k/12034/news/view/334371/147319/Verburg-belooft-haalbaardheidsstudie-naar-introductie-combinatiekip.html	zie website. Rapport 142 ASG, Doden van eendagskuikens kan dat niet anders?	NL
	18	Vleeskippen in lage bezetting	Dierenwelzijn	Traaggroeiend ras, minder kippen per m2. De productiekosten zijn hoger, maar er is meer respect voor dierenwelzijn.	Bart Crijns	LNV			NL

Dierenwelzijn

Subcategorie	Volgnummer	Titel	Opmerkingen	Opmerkingen	A Kansrijkheid			B Maatschappelijke relevantie			C Uitvoerbaarheid					D Draagvlak			
					1 Marktwerking?	2 Bovenwettelijk?	3 Staatssteun?	1 Maatschappelijk?	2 Bestaande dienst?	3 Gebieden?	4 Win-win?	1 Doel helder?	2 Maatregel helder?			3 Kosten helder?	4 Systematiek Catalogus?	5 Al in buitenland?	
Aangepaste stalsystemen		1 Potstal	Het is m.n. een eenmalige investering ipv een doorlopende vergoeding.	In relatie tot biologische landbouw															
		2 Comfortclass varkensstal																	
		3 Bouwstenen uit het stalsysteem Comfortclass die toe te passen zijn in bestaande of nieuwe varkensstallen			1	1	3	1	1	5	5	1	1	2	5	5	1	32	20
		4 Comfortabel ligbed	Bestaat al wel fiscaal voordeel voor	Kan tot spanning leiden met milieu (uitstoot) en landschap (grotere stallen)	1	1	3	1	1	5	5	1	2	2	3	5	1	31	21
		5 Voldoende leefruimte voor melkkoeien			1	1	3	1	1	5	5	1	2	2	3	5	1	31	21
		6 1 ligplaats per dier			1	1	3	1	1	5	5	1	1	2	3	5	1	30	20
		7 Ruw vloeroppervlak			1	3	3	1	1	5	5	5	5	2	3	5	3	42	32
Aangepast diermanagement		8 Modderbad	In relatie tot biologische landbouw		3	1	1	1	1	5	5	1	1	2	5	3	1	30	20
		9 Koe in de wei	Wordt deels al door markt geregeld, denk aan Weidemelk.		3	1	1	1	1	1	1	1	1	1	3	3	1	19	12
		10 Zorgen voor voldoende structuurrijk gras			1	1	1	1	1	1	1	1	2	1	3	3	3	20	13
		11 Minimaal gebruik van antibiotica bij vee	Minder antibiotica is goed voor de voedselveiligheid. Voedselveiligheid zit niet in vraag B1.	Nog weinig concreet. Wat wordt de vergoedingsgrondslag?	1	1	1	1	1	5	3	1	2	2	5	5	1	29	17
		12 Aanplant bomen voor schaduw voor vee	Dienst bestaat al (zie Catalogus), maar met een ander doel. NI niet dierwelzijn maar natuur/landschap.																
		13 Een gesloten bedrijfssysteem van eigen fokvee (geen aanvoer jongvee)	Waarom zou je dit willen? Wat is het doel?																
		14 De gemiddelde leeftijd voor de laatste afvoer van koeien is hoger dan 5.5 jaar			1	1	3	1	1	5	5	1	2	2	3	5	3	33	23
		15 Activiteiten tbv dierenwelzijn	Op pagina 164 van het RDP staat een overzicht van maatregelen die genomen dienen te worden.	Erg algemeen. Doel is bewustmaking dierwelzijn.															
		16 Selecteren op duurzaamheid bij vee																	
		17 Combinatiekip	Doel is het voorkomen van onnodig doden van mannelijke kuikens.		1	1	3	1	1	5	5	1	2	5	5	5	3	38	23
		18 Vleeskippen in lage bezetting	Onduidelijk of dit al in Frankrijk plaatsvindt. Bijvoorbeeld via Label Rouge		1	1	1	1	1	5	5	1	1	1	3	3	3	27	53

Dierenwelzijn

Subcategorie	Volgnummer	Titel	Categorie	Samenvatting	Contactpersoon/ idee	Organisatie	Website	Literatuur	Land
	19	Buitenkippen	Dierenwelzijn	Vrije uitloop kippen	Bart Crijs	LNV			NL
	20	Speelmateriaal voor varkens	Dierenwelzijn	11 concrete maatregelen die te nemen zijn om varkens spelmogelijkheden te bieden. Hiervoor zijn concrete punten berrekend. In bestaandestallen zouden varkenshouders via GLB een bijdrage per dier kunnen krijgen afhankelijk van de hoeveelheid punten.	Gerard Migchels / Sjoerd Bokma	Wageningen UR	http://www.smk.nl	Beoordeling verrijkmateriaal t.b.v. Maatlatten Duurzame Veehouderij.	NL
	21	Kleine sectoren	Dierenwelzijn	Dierenwelzijnsmaatregelen in kleine sectoren, zoals konijnen, kalkoenen en eenden.	Bart Crijs	LNV			NL
	22	Transport en slacht diervriendelijker	Dierenwelzijn	Met transport en slacht van dieren zijn diverse dierenwelzijnsproblemen gemoeid. Mogelijke maatregelen zijn kortere transportafstanden, inbouwen rust onderweg, betere transportmiddelen, slacht van wrakke dieren op het bedrijf.	Bart Crijs	LNV			NL
Keurmerk	23	Belonen diervriendelijke productiesystemen via het "Beter leven kenmerk"	Dierenwelzijn	Een sterrenstelsel van de Dierenbescherming om het tussensegment tussen gangbaar en biologisch te waarderen. Bij een ster is er op een groot aantal welzijnsaspecten beter gescoord dan de wettelijke minimum eis. Een ster is er voor de 'Volwaardkip', 'Super de boer scharrel', 'Jumbo bewust varkensvlees', 'Huis van beleg'. Bij twee sterren moet er vrije uitloop zijn. Drie sterren is biologisch.	Gerard Migchels	Wageningen UR	http://www.dierenbescherming.nl/kenmerk/index.php?page=sterren	zie website dierenbescherming	NL
	24	Duurzame en diervriendelijke melkveestallen	Dierwelzijn / milieu	Maatlat Duurzame Veehouderij. Een certificeringssysteem voor duurzame melkveestallen waarbij veehouders met maatregelen punten kunnen scoren op milieu en dierwelzijn. Bij een minimum aantal punten komt de melkveehouder in aanmerking voor fiscale voordelen.	Gerard Migchels	Wageningen UR	http://www.smk.nl	MDV2versie2_melkvee	NL
	25	Duurzame en diervriendelijke varkensstallen	Dierwelzijn / milieu	Maatlat Duurzame Veehouderij. Een certificeringssysteem voor duurzame varkensstallen waarbij veehouders met maatregelen punten kunnen scoren op milieu en dierwelzijn. Bij een minimum aantal punten komt de varkenshouder in aanmerking voor fiscale voordelen.	Gerard Migchels	Wageningen UR	http://www.smk.nl	MDV2versie2_varkensstallen	NL
	26	Duurzame en diervriendelijke pluimveestallen	Dierwelzijn / milieu	Maatlat Duurzame Veehouderij. Een certificeringssysteem voor duurzame pluimveestallen waarbij veehouders met maatregelen punten kunnen scoren op milieu en dierwelzijn. Bij een minimum aantal punten komt de pluimveehouder in aanmerking voor fiscale voordelen.	Gerard Migchels	Wageningen UR	http://www.smk.nl	MDV2versie2_pluimvee	NL
	27	Meetprotocollen	Dierenwelzijn	Het belonen van monitoring van dierenwelzijnsindicatoren door ondernemers zelf	Bart Crijs	LNV			NL

Dierenwelzijn

Subcategorie	Volgnummer	Titel	Opmerkingen	Opmerkingen	A Kansrijkheid			B Maatschappelijke relevantie			C Uitvoerbaarheid			4 Systematiek Catalogus?	5 Al in buitenland?	D Draagvlak		Totaal lange termijn	
					1 Marktwerking?	2 Bovenwettelijk?	3 Staatssteun?	1 Maatschappelij?	2 Bestaande dienst?	3 Gebieden?	4 Win-win?	1 Doel helder?	2 Maatregel helder?			3 Kosten helder?	1 Boeren?		Totaal korte termijn
	19	Buitenkippen	Scharreleieren en vrije uitloop eieren zijn al goed bekend bij de consument, is extra beloning nodig?	Hiervoor bestaat al een markt	5														
	20	Speelmateriaal voor varkens	Doel: natuurlijk gedrag		1	1	3	1	1	5	5	1	1	2	3	5	1	30	20
	21	Kleine sectoren	Nog weinig concreet	Bij met name de Konijnen zijn er nog forse achterstanden in dierenwelzijn.	1	1	1	1	1	5	5	1	3	3	3	3	3	31	22
	22	Transport en slacht diervriendelijker	Beter met regelgeving aan te pakken? Wie is begunstigde?	Minder transportkilometers is ook gunstig voor klimaat en milieu	1	1	1	1	1	5	1	1	5	5	5	5	1	33	18
Keurmerk	23	Belonen diervriendelijke productiesystemen via het "Beter leven kenmerk"			3	1	3	1	1	5	3	1	1	1	5	3	1	29	20
	24	Duurzame en diervriendelijke melkveestallen			1	1	3	1	1	5	5	1	1	2	3	5	1	30	20
	25	Duurzame en diervriendelijke varkensstallen			1	1	3	1	1	5	5	1	1	2	3	5	1	30	20
	26	Duurzame en diervriendelijke pluimveestallen			1	1	3	1	1	5	5	1	1	2	3	5	1	30	20
	27	Meetprotocollen	Nog weinig concreet		1	1	1	1	1	5	5	1	3	3	3	5	3	33	22

Platteland

Subcategorie	Volgnummer	Titel	Categorie	Samenvatting	Contactpersoon/ idee	Organisatie	Website	Literatuur	Land
Leefbaarheid platteland	1	Basisvoorzieningen voor de economie en plattelandsbevolking	Leefkwaliteit platteland	Basisvoorzieningen voor de economie en plattelandsbevolking: - Kwetsbare doelgroepen, basisdiensten op regionaal niveau	-		http://www2.vlaanderen.be/landbouw/downloads/eu/pdpo/pdpo2_d.pdf	POP 2007 - 2013 - As3	Vlaanderen
		Activiteiten tbv ontwikkeling basisdiensten in het rurale gebied	leefkwaliteit platteland	Ontwikkeling van basisdiensten, maar ook diensten tbv ontspanning en cultuur, die belangrijk zijn voor de kwaliteit van het leven in het rurale gebied.			http://www.sweden.gov.se/content/1/c6/08/27/27/ee703769.pdf	RDP Zweden - As 3	Zweden
		Activiteiten tbv ontwikkeling basisdiensten in het rurale gebied	leefkwaliteit platteland	Ontwikkeling van basisdiensten, maar ook diensten tbv ontspanning en cultuur, zijn belangrijk voor de kwaliteit van het leven in het rurale gebied.			http://www.mmm.fi/attachments/5guynGqYN/5paOlhQwF/Files/CurrentFile/Manner-Suomen_maaseudun_kehitta_misohielman_muutos_230109_EN.pdf	RDP Finland As-3	Finland
		Basisdiensten voor rurale populatie	Leefkwaliteit platteland	Verbetering toegang tot basisdiensten die essentieel zijn voor kwaliteit van leven en sociale integratie.			http://www.gpp.pt/drural/pdr/Pruder_Nov.07.pdf	RDP Portugal - As3	Portugal
	2	Opstarten en ontwikkelen microbedrijven	leefkwaliteit platteland	Stimuleren ontwikkeling van bedrijven, die lokale commerciële producten maken, ter versterking van economische activiteiten en werkgelegenheid.			http://www.sweden.gov.se/content/1/c6/08/27/27/ee703769.pdf	RDP Zweden - As 3	Zweden
		Opstarten en ontwikkelen microbedrijven	Leefkwaliteit platteland	Stimuleren van opstart en ontwikkeling van bedrijven ter versterking van economische activiteit en werkgelegenheid.			http://www.gpp.pt/drural/pdr/Pruder_Nov.07.pdf	RDP Portugal - As3	Portugal
		Opstarten en ontwikkelen microbedrijven	leefkwaliteit platteland	Stimuleren ontwikkeling van bedrijven ter versterking van economische activiteiten, werkgelegenheid en leefkwaliteit. Daarnaast draagt de maatregel bij aan het ondernemerschap in het rurale gebied.			http://www.mmm.fi/attachments/5guynGqYN/5paOlhQwF/Files/CurrentFile/Manner-Suomen_maaseudun_kehitta_misohielman_muutos_230109_EN.pdf	RDP Finland As-3	Finland
	3	Ontwikkeling van rurale dorpen door sociaal kapitaal te ontwikkelen	leefkwaliteit platteland	Actief burgerschap en sociale integratie wordt gestimuleerd door burgers verantwoordelijkheid te geven in rurale ontwikkelingsprojecten, waardoor sociaal kapitaal gecreëerd wordt.			http://www.mmm.fi/attachments/5guynGqYN/5paOlhQwF/Files/CurrentFile/Manner-Suomen_maaseudun_kehitta_misohielman_muutos_230109_EN.pdf	RDP Finland As-3	Finland
	4	Versterking leefkwaliteit	Leefkwaliteit platteland	Verbeteren leefkwaliteit bestaande bewoners en versterken aantrekkelijkheid voor nieuwe bewoners.			http://www.gpp.pt/drural/pdr/Pruder_Nov.07.pdf	RDP Portugal - As3	Portugal
Innovatie landbouw	5	Modernisering van agrarische bedrijfsvoering in zijn algemeenheid	competitiviteit/ leefkwaliteit	Activiteiten tbv modernisering boerderijen dragen bij aan het versterken van de agrarische bedrijfsvoering, maar ook aan activiteiten als biodiversiteit, milieu en dierenwelzijn.			http://www.sweden.gov.se/content/1/c6/08/27/27/ee703769.pdf	RDP Zweden - As 1	Zweden
	6	Modernisering / Innovatie / Verbetering agrarische sector	Platteland	In een wereld waar de evolutie van technische innovatie niet stil staat, is het voor de boer in de praktijk niet steeds eenvoudig om al de vernieuwingen op te volgen en zicht te hebben op de duurzaamheid van bepaalde vernieuwingen. Bovendien zijn er voor een aantal problemen oplossingen gevonden die klaar zijn om in de praktijk te worden omgezet. Het is belangrijk dat nnovatieve duurzame praktijken en technieken die de onderzoeksfase hebben verlaten en klaar zijn om in de praktijk te worden toegepast zo snel mogelijk doorstroming vinden naar de praktijk.	-		http://www2.vlaanderen.be/landbouw/downloads/eu/pdpo/pdpo2_b.pdf	POP 2007 - 2013 - As1	Vlaanderen
	7	Activiteiten tbv stimulering nieuwe producten, processen en technologieën in de agrarische sector (algemeen)	competitiviteit/ leefkwaliteit	De ontwikkeling van nieuwe (regionale) producten draagt bij aan de economische ontwikkeling van het rurale gebied.			http://www.sweden.gov.se/content/1/c6/08/27/27/ee703769.pdf	RDP Zweden - As 1	Zweden
Verbrede landbouw	8	Diversificatie van activiteiten op het agrarisch bedrijf	Leefkwaliteit platteland	Stimuleren van nieuwe activiteiten op het agrarisch bedrijf tbv. Verbreding bedrijfsinkomsten, behoud rurale bevolking, behoud landgebruik en versterking rurale economie			http://www.gpp.pt/drural/pdr/Pruder_Nov.07.pdf	RDP Portugal - As3	Portugal
		Diversificatie van activiteiten van het agrarische bedrijf	leefkwaliteit platteland	Het stimuleren van niet-agrarische activiteiten naast bestaande agrarische activiteiten om de leefkwaliteit en werkgelegenheid op het platteland te waarborgen.			http://www.sweden.gov.se/content/1/c6/08/27/27/ee703769.pdf	RDP Zweden - As 3	Zweden
		Diversificatie van activiteiten van agrarische bedrijven	leefkwaliteit platteland	Het stimuleren van niet-agrarische activiteiten naast bestaande agrarische activiteiten om de leefkwaliteit en werkgelegenheid op het platteland te waarborgen.			http://www.mmm.fi/attachments/5guynGqYN/5paOlhQwF/Files/CurrentFile/Manner-Suomen_maaseudun_kehitta_misohielman_muutos_230109_EN.pdf	RDP Finland As-3	Finland

Platteland

Subcategorie	Volgnummer	Titel	Opmerkingen	Opmerkingen	A Kansrijkheid			B Maatschappelijke relevantie				C Uitvoerbaarheid					D Draagvlak		Totaal korte termijn	Totaal lange termijn
					1 Marktwerking?	2 Bovenwettelijk?	3 Staatssteun?	1 Maatschappij?	2 Bestaande dienst?	3 Gebieden?	4 Win-win?	1 Doel helder?	2 Maatregel helder?	3 Kosten helder?	4 Systematiek Catalogus?	5 Al in buitenland?	1 Boeren?			
Leefbaarheid platteland		1 Basisvoorzieningen voor de economie en plattelandsbevolking		Publieke taak, geen maatschappelijke prestatie																
		Activiteiten tbv ontwikkeling basisdiensten in het rurale gebied		Publieke taak, geen maatschappelijke prestatie																
		Activiteiten tbv ontwikkeling basisdiensten in het rurale gebied	Zie pag. 196 van RDP voor een overzicht van maatregelen.	Publieke taak, geen maatschappelijke prestatie																
		Basisdiensten voor rurale populatie		Publieke taak, geen maatschappelijke prestatie																
		2 Opstarten en ontwikkelen microbedrijven		Onduidelijk wat maatschappelijke prestatie is																
		Opstarten en ontwikkelen microbedrijven		Onduidelijk wat maatschappelijke prestatie is																
		Opstarten en ontwikkelen microbedrijven		Onduidelijk wat maatschappelijke prestatie is																
		3 Ontwikkeling van rurale dorpen door sociaal kapitaal te ontwikkelen		Publieke taak, geen maatschappelijke prestatie																
		4 Versterking leefkwaliteit		Geen concrete maatschappelijke prestatie	1	1	3	5												
Innovatie landbouw		5 Modernisering van agrarische bedrijfsvoering in zijn algemeenheid		Onderdeel pijler 1 / pijler 2, as 1																
		6 Modernisering / Innovatie / Verbetering agrarische sector		Onderdeel pijler 1 / pijler 2, as 2																
		7 Activiteiten tbv stimulering nieuwe producten, processen en technologieën in de agrarische sector (algemeen)		Onderdeel pijler 1 / pijler 2, as 3																
Verbrede landbouw		8 Diversificatie van activiteiten op het agrarisch bedrijf		Onduidelijk wat maatschappelijke prestatie is. Verbreding is toch geen doel op zich.																
		Diversificatie van activiteiten van het agrarische bedrijf		Onduidelijk wat maatschappelijke prestatie is. Verbreding is geen doel op zich.																
		Diversificatie van activiteiten van agrarische bedrijven	Op pagina 182 van het RDP staat een overzicht van maatregelen die genomen kunnen worden.	Onduidelijk wat maatschappelijke prestatie is. Verbreding is geen doel op zich.																

Platteland

Subcategorie	Volgnummer	Titel	Categorie	Samenvatting	Contactpersoon/ idee	Organisatie	Website	Literatuur	Land
	9	Facilitering kleinschalige productverwerking	Multifunctioneel	Kleinschalige verwerking van met name zuivelproductie heeft in Nederland een (beperkte) marktpotentie voor doelgroepen die gaan voor smaak, kwaliteit en beleving van voedsel. Maar kleinschalige bedrijven lopen op tegen de zware lasten die vanuit hygiëne, voedselveiligheid en arbo worden opgelegd. Aan deze wettelijke eisen kan niets worden afgedaan, maar zij tellen relatief zwaar door in de prijs van producten en in de administratieve lasten die op de kleine (vaak gezins) bedrijven worden gelegd. Is er een regeling denkbaar die tegemoetkomt aan de hoge kosten en lasten van de regelgeving voor kleine bedrijven???	Frans van Alebeek	PPO-AGV		Verbreiding onder de loep. Schoorlemmer et al., 2006 (PPO-AGV rapport 357) en Ruimte in Regels (PPO, 2006)	NL
	10	Kleinschaligheidstoelage	Multifunctioneel (b.v. recreatie, boerencampings, streekproducten, productverwerking op eigen bedrijf, enz.)	Er is veel maatschappelijk verzet tegen megastallen en grootschaligheid in de landbouw. Tegelijk lopen veel multifunctionele ondernemers op tegen het feit dat de schaalgrootte van hun activiteiten (boerencamping, productverwerking, huisverkoop, enz.) niet voldoende rendeert (vaak door relatieve hoge kosten van wet- en regelgeving). Uitbreiding van activiteiten (zelfs dan nog steeds kleinschalig) botst vaak met lokale bestemmingsplannen en vergunningen. Een toeslag voor activiteiten tot een bepaalde omvang zou hierin tegemoet komen.	Frans van Alebeek	PPO-AGV		Verbreiding onder de loep. Schoorlemmer et al., 2006 (PPO-AGV rapport 357) en Ruimte in Regels (PPO, 2006)	NL
	11	Moestuinen op de boerderij	Multifunctioneel	Het aanbieden van moestuinen op de boerderij kan een activiteit zijn die mensen naar het boerenbedrijf trekt en met elkaar en hun voedsel in contact brengt.	?				
	12	Investeringen mbt. Diversificatie van landbouwactiviteiten	Leefkwaliteit platteland / Multifunctionaliteit / Verbreiding	Voor investeringen gericht op het uitvoeren van niet-agrarische activiteiten op het bedrijf wordt financiële steun verleend onder vorm van rentesubsidie en kapitaalpremies. De steunintensiteit bedraagt 30 of 40 %.	-		http://www2.vlaanderen.be/landbouw/downloads/eu/pdpo/pdpo2_d.pdf	POP 2007 - 2013 - As3	Vlaanderen
Opleiding	13	Kans voor Klei	Opleiding	In de landbouw is sprake van een toenemende behoefte aan informatie over de biologische bodemkwaliteit om duurzaam te kunnen produceren bij een lager gebruik van externe inputs zoals meststoffen en bestrijdingsmiddelen. De beschikbare kennis en tools komen slechts beperkt terecht bij de boer. Dit geldt ook voor de akkerbouw op kleigronden in de provincie Groningen. Daarom heeft het Nutriënten Management Instituut (NMI) het initiatief genomen voor het project Kans voor Klei, waarin samen met akkerbouwers en het proefbedrijf SPNA is gewerkt aan demonstratie en doorstroming van praktijkrijpe bodembologische kennis. Financiering werd verkregen van de provincie Groningen en de SGB. Het 2-jarige project is inmiddels afgerond; een vervolg is in de maak. Het project beoogde akkerbouwers op de noordelijke kleigronden te voorzien van praktijkrijpe kennis over de biologische bodemkwaliteit. Concreet ging het om kennis over indicatoren & meetmethoden, en over landbouwkundige maatregelen.	Marjoleine Hanegraaf	NMI	www.nmi-agro.nl	spade boekje	Groningen
	14	Vergoedingsregeling voor ondernemers die collega agrariërs opleiden in het uitvoeren van scouting en herkenning van natuurlijke vijanden	Opleiding, Functioneel gebruik biodiversiteit (FAB) voor plaagbeheersing	Opsomming van mogelijke maatregelen die verschillende gebiedspartijen in Flevoland (maar ook elders) zouden kunnen nemen om het proces van natuurlijke plaagonderdrukking in de akkerbouw te versterken.	Frans van Alebeek	PPO-AGV	http://www.spade.nl/projecten-detail.asp?ProjectID=87	Alebeek et al., 2008. Gebiedsplan FAB Flevoland. PPO nr. 3250079608	NL
		Vergoedingen voor het opzetten van cursussen natuurlijke plaagbeheersing	Opleiding, Functioneel gebruik biodiversiteit (FAB) voor plaagbeheersing	Opsomming van mogelijke maatregelen die verschillende gebiedspartijen in Flevoland (maar ook elders) zouden kunnen nemen om het proces van natuurlijke plaagonderdrukking in de akkerbouw te versterken.	Frans van Alebeek	PPO-AGV	http://www.spade.nl/projecten-detail.asp?ProjectID=88	Alebeek et al., 2008. Gebiedsplan FAB Flevoland. PPO nr. 3250079609	NL

Platteland

Subcategorie	Volgnummer	Titel	Opmerkingen	Opmerkingen	A Kansrijkheid			B Maatschappelijke relevantie				C Uitvoerbaarheid					D Draagvlak		Totaal lange termijn
					1 Marktwerking?	2 Bovenwettelijk?	3 Staatssteun?	1 Maatschappij?	2 Bestaande dienst?	3 Gebieden?	4 Win-win?	1 Doel helder?	2 Maatregel helder?	3 Kosten helder?	4 Systematiek Catalogus?	5 Al in buitenland?	1 Boeren?	Totaal korte termijn	
		9 Facilitering kleinschalige productverwerking	Brainstormsessie																
		10 Kleinschaligheidstoelage	Brainstormsessie																
		11 Moestuinen op de boerderij	Geen sprake van marktfalen																
		12 Investerings mbt. Diversificatie van landbouwactiviteiten		Onduidelijk wat maatschappelijke dienst is. Verbreding is geen doel op zich.															
Opleiding		13 Kans voor Klei		Is kennisverspreiding / training / cursussen een maatschappelijke prestatie?	3	1	1	1	3	1	3	1	2	2	3	5	1	27	17
		14 Vergoedingsregeling voor ondernemers die collega agrariërs opleiden in het uitvoeren van scouting en herkenning van natuurlijke vijanden		Is kennisverspreiding / training / cursussen een maatschappelijke prestatie?	3	1	1	1	3	1	3	1	2	2	3	5	1	27	17
		Vergoedingen voor het opzetten van cursussen natuurlijke plaagbeheersing		Is kennisverspreiding / training / cursussen een maatschappelijke prestatie?	3	1	1	1	3	1	3	1	2	2	3	5	1	27	17

Platteland

Subcategorie	Volgnummer	Titel	Categorie	Samenvatting	Contactpersoon/ idee	Organisatie	Website	Literatuur	Land
		16 Intermediaire dienstverlening (opleiding en vorming van ruraal ondernemerschap)	Opleiding	De vraag naar nieuwe economische dragers op het platteland is groot en geslaagde initiatieven uit het verleden leren dat het platteland heel wat troeven heeft. versie 23/10/07 43/46 Willen we een leefbaar platteland in stand houden, dan is het van heel groot belang dat tewerkstelling en maatschappelijk verantwoord ondernemerschap op het platteland terdege gestimuleerd worden. Binnen deze maatregel wordt vooral gefocust op het belang van maatschappelijk verantwoord ondernemerschap buiten de landbouw, al blijft deze een belangrijke rol spelen en zullen acties vaak eraan worden gerelateerd. Specifieke maatregelen inzake landbouwverbreiding vallen echter onder de maatregel 'diversificatie naar niet agrarische activiteiten'	-		http://www2.vlaanderen.be/landbouw/downloads/eu/pdpo/pdpo2_d.pdf	POP 2007 - 2013 - As3	Vlaanderen
		17 Undertake Training under Axis 1 as provided for under Measure 111	Opleiding	To provide participants with information on the environmental benefits arising from Agri-environmental actions and clarification on all the relevant scheme requirements.				POP	Ierland

Platteland

Subcategorie	Volgnummer	Titel	Opmerkingen	Opmerkingen	A Kansrijkheid			B Maatschappelijke relevantie				C Uitvoerbaarheid					D Draagvlak		Totaal lange termijn
					1 Marktwerking?	2 Bovenwettelijk?	3 Staatssteun?	1 Maatschappij?	2 Bestaande dienst?	3 Gebieden?	4 Win-win?	1 Doel helder?	2 Maatregel helder?	3 Kosten helder?	4 Systematiek Catalogus?	5 Al in buitenland?	1 Boeren?	Totaal korte termijn	
		16 Intermediaire dienstverlening (opleiding en vorming van ruraal ondernemerschap)		Is kennisverspreiding / training / cursussen een maatschappelijke prestatie?	3	1	1	1	3	1	3	1	2	2	3	5	1	27	17
		17 Undertake Training under Axis 1 as provided for under Measure 111	Acquire the knowledge and skills to comply with the core requirements of REPS. Participants must attend a formal training course provided for under RDP measure 111 before the end of year 2 of their REPS contract	Is kennisverspreiding / training / cursussen een maatschappelijke prestatie?	3	1	1	1	3	1	3	1	2	2	3	5	1	27	17

Educatie en recreatie

Subcategorie	Volgnummer	Titel	Categorie	Samenvatting	Contactpersoon/ idee	Organisatie	Website	Literatuur	Land
Toegankelijkheid	1	Toegankelijkheid erf en bedrijfsgebouwen	Educatie	Het veilig laten rondlopen van gasten op het erf of op andere wijze 'toegankelijk' maken vraagt specifieke aanpassingen, zoals routes, open tijden, skybox, webcam, informatieborden.	Sylvia Sikkema	ZLTO			NL
	2	Het bedrijf openstellen voor publiek door middel van excursieruimte, wandelpad of open dag	Educatie, recreatie		A. Dekking	PPO-AGV	http://www.ecolana.nl/	Dekking et al., 2008. EcoLaNa Grondfonds. PPO nr. 32500879.	nl
	3	Stimuleren toegankelijkheid van agrarische bedrijven en het agrarisch productieproces	Multifunctioneel	Puntensysteem, afhankelijk van de faciliteiten die geboden worden kan een toeslag worden verkregen (b.v. lengte x m wandelpad, zichtbox, meewerkdagen, etc.)	Frans van Alebeek	PPO-AGV			NL
	4	Verlagen recreatiedruk aangrenzende natuurgebieden	Natuur, recreatie	Het bieden van uitloopgebied op landbouwbedrijven ter ontlasting van een natuurgebied, met name gericht op actieve en intensieve vormen van recreatie.	Arjen Buijs	Alterra CL			NL
	5	Investeringsbudget gastvrijheid (of toegankelijkheid)	Recreatie	Belangrijke punten in de 'Agendat Toegankelijkheid Platteland' zijn de toegankelijkheid van natuurgebieden, landbouwgronden en oevers, ook vanuit de directe woonomgeving, en het voorkomen van barrières door infrastructuur. Er zijn regelingen voor wandelpaden over boerenland, en voor de aanleg van fietspadennetwerken. Maar recreanten willen dan ook op tijd een overhoekje tegenkomen waar een bank staat om uit te rusten, waar een picknicktafel beschikbaar is voor een kop koffie, en met een afvalbak voor het broodzakje. Voor met name vrouwen is het gebrek aan sanitaire voorzieningen een belangrijk obstakel voor ontspannen recreatie op het platteland. Een visstijger of een vogelkijkhut bij een poel of vijver in het agrarisch gebied trekt allerlei dagrecreanten aan. De aanleg van dit soort voorzieningen maken recreatie een stuk aantrekkelijker, maar wie wil er betalen voor deze zaken? Een regeling die hierin bijdraagt, zou zeer welkom zijn.	Frans van Alebeek	PPO-AGV	http://www.stichting-recreatie.nl/kicproj.nsf/wwwVwContent/4C1A742D7E6746F3C125725E00475A17?OpenDocument&contextdocid=C4BB4DC31C7D0EF1C1257359004A9622	Agenda Vitaal Platteland (AVP) en Agenda Toegankelijkheid van het platteland	NL
		Vrij toegankelijke landbouwbedrijven.	Recreatie	Volgens dezelfde systematiek als bij de SN regeling per ha een vergoeding geven wanneer er minimaal x-meter padlengte per ha beschikbaar is. Een extra toeslag per ha als er nog meer x-meter padlengte per ha beschikbaar is.	Gerard Migchels	Wageningen UR	http://www.boerenlandpad.nl/handreikingen/	Uit de voeten met wandelpaden op boerenland	NL
Educatie	6	Het bedrijf als studie-object aanbieden of stages aanbieden	Educatie		A. Dekking	PPO-AGV	http://www.ecolana.nl/	Dekking et al., 2008. EcoLaNa Grondfonds. PPO nr. 32500879.	nl
	7	Investeringsbudget transparante bedrijven (of transparante voedselproductie)	Educatie, dierenwelzijn	De samenleving vraagt om een transparante en veilige voedselproductie. Maar voedselveiligheid, diergezondheid en veel bezoekers op het bedrijf gaan niet goed samen. Er zijn daarom (vooral in de veehouderij) initiatieven voor zichtstallen en skyboxen, waar bezoekers (vaak van achter glas) een blik kunnen werpen op de gehouden dieren. De investeringen voor zulke faciliteiten zijn aanzienlijk. Een regeling zou als stimulans kunnen dienen.	Frans van Alebeek	PPO-AGV	http://www.stapindestal.nl/zichtstal.html , http://www.varkensinzicht.nl/zichtstallen.html		NL
		Vergoedingsregeling groene maatschappelijke stages	Multifunctioneel	Minister Verburg van het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (LNV) wil 'de groene invulling' van maatschappelijke stages tot een succes maken. Daarom heeft zij partijen in het groen uitgedaagd om ten minste tienduizend stageplaatsen beschikbaar te stellen. Daarnaast streeft minister Verburg ernaar om versneld de maatschappelijke stage in het lesprogramma van groene vmbo-scholen te integreren. Zo'n stage vraagt een flinke investering in tijd en aandacht vande stagegevende ondernemer. Indien (een deel van) deze tijd vergoed zou worden, zal het aanbod van stageplaatsen vermoedelijk flink toenemen.	Frans van Alebeek	PPO-AGV	http://www.minlnv.nl/portal/pag e?_pageid=116,1640970&_da d=portal&_schema=PORTAL&_p_node_id=1940568	Convenant groene invulling maatschappelijke stages (LNV).	NL

Educatie en recreatie

Subcategorie	Volgnummer	Titel	Opmerkingen	Opmerkingen	A Kansrijkheid			B Maatschappelijke relevantie				C Uitvoerbaarheid				D Draagvlak			
					1 Marktwerking?	2 Bovenwettelijk?	3 Staatssteun?	1 Maatschappij?	2 Bestaande dienst?	3 Gebieden?	4 Win-win?	1 Doel helder?	2 Maatregel helder?	3 Kosten helder?	4 Systematiek Catalogus?	5 Al in buitenland?	1 Boeren?	Totaal korte termijn	Totaal lange termijn
Toegankelijkheid	1	Toegankelijkheid erf en bedrijfsgebouwen		Educatief Structureel	1	1	1	4	2	1	3	1	2	2	2	5	1	26	17
	2	Het bedrijf openstellen voor publiek door middel van excursieruimte, wandelpad of open dag		Educatief structureel	1	1	1	4	2	1	3	1	2	2	2	5	1	26	17
	3	Stimuleren toegankelijkheid van agrarische bedrijven en het agrarisch productieproces	Brainstormsessie	Toerisme Structureel	3	1	3	4	5	1	3	1	1	1	1	3	3	30	25
	4	Verlagen recreatiedruk aangrenzende natuurgebieden	Kan op basis van Catalogus																
	5	Investeringsbudget gastvrijheid (of toegankelijkheid)	Brainstormsessie	Toerisme éénmalig	3	1	3	4	5	1	3	1	1	1	1	3	1	28	23
		Vrij toegankelijke landbouwbedrijven.	Kan op basis van Catalogus																
Educatie	6	Het bedrijf als studie-object aanbieden of stages aanbieden		Educatief structureel	1	1	1	4	2	1	3	1	2	2	2	5	1	26	17
	7	Investeringsbudget transparante bedrijven (of transparante voedselproductie)	Brainstormsessie	Doel is burgers betrekken bij vlees/melkproductie en te binden aan voedsel. Gebeurt al via de markt.	3	1	3	3	1	3	3	1	1	1	5	3	1	29	20
		Vergoedingsregeling groene maatschappelijke stages	Brainstormsessie	Educatief Structureel	1	1	1	4	2	1	3	1	2	2	2	5	1	26	17

Educatie en recreatie

Subcategorie	Volgnummer	Titel	Categorie	Samenvatting	Contactpersoon/ idee	Organisatie	Website	Literatuur	Land
		8 Investeringsbudget educatieve faciliteiten op agrarische bedrijven	Multifunctioneel	Over een veelheid van thema's (zie vorige item) zouden ondernemers educatie kunnen geven (voor groepen burgers, collega ondernemers en voor verschillende typen en niveau's van onderwijs). Dat kan direct door de ondernemer zelf, maar in veel situaties is dat ook mogelijk door op het bedrijf, bij specifieke opstellingen of onderdelen, informatie-panelen met uitleg te plaatsen. Goed verzorgde en duurzame panelen zijn echter kostbaar, en er zijn weinig marktmechanismen waarmee ondernemers deze kosten terug kunnen verdienen. Hetzelfde geldt voor folders die informatie over thema's en onderwerpen op het bedrijf geven. Een regeling die de productie van dit soort educatief materiaal helpt bekostigen, zou waardevol zijn.	Frans van Alebeek	PPO-AGV			NL
		9 Vergoedingsregeling educatieve activiteiten door agrarische ondernemers	Multifunctioneel	Veel multifunctionele ondernemers willen uitdragen waarom zij dingen doen, wat de waarde van hun inspanningen is voor de samenleving. Vaak zijn ze graag bereid om excursies voor groepen te organiseren, en om programma's voor schoolklassen aan te bieden. Materiaal voor dat soort activiteiten zijn of in het onderwijs al ontwikkeld en voorradig, of relatief gemakkelijk op het eigen bedrijf te ontwikkelen. Maar telkens weer blijkt dat de bezoekende groepen en scholen nauwelijks budget hebben, of beschikbaar willen stellen, om de inzet (uren) van de ondernemer te vergoeden. De markt komt niet tot ontwikkeling, ondanks alle LNV intenties hiervoor (zie LNV website over Groene Educatie!) Wil educatie op het agrarisch bedrijf van de grond komen, dan zou een regeling die de uren vergoedt die de ondernemer daarvoor inzet (of een bedrag per bezoeker per jaar), een belangrijke stimulans zijn.	Frans van Alebeek	PPO-AGV	http://www.syscope.wur.nl/Dossiers/Verbreiding/default.htm , http://www.minInv.nl/portal/pag e?_pageid=116,2197799&_da d=portal&_schema=portal		NL
	10	Natuureducatiepark	Recreatie, educatie	Aanleg en onderhoud plus toegankelijkheid van een educatief park ten aanzien van agrarische natuur.	Gerard Jagers op Akkerhuis	Alterra CE			NL
Activiteiten	11	Ontwikkelen van activiteiten i.h.v. Toerisme en recreatie	Leefkwaliteit platteland	Toerisme en recreatie kunnen bijdragen aan een (her)waardering van de endogene bronnen van rurale gebieden, voornamelijk op het niveau van streekproducten en natuurlijk- en cultuurlijk erfgoed. Op deze manier kunnen ze bijdragen aan economische groei en het creëren van werkgelegenheid.			http://www.gpp.pt/drural/pdr/Pr oder_Nov.07.pdf	RDP Portugal - As3	Portugal
		Het stimuleren en ontwikkeling van toeristische activiteiten	leefkwaliteit platteland	Toerisme is goed voor de leefkwaliteit en ontwikkeling van de economie in het rurale gebied, door rurale streekproducten te ontwikkelen en banen in de toeristische sector te ontwikkelen.			http://www.sweden.gov.se/content/1/c6/08/27/27/ee703769.pdf	RDP Zweden - As 3	Zweden
		Het stimuleren en ontwikkelen van toeristische activiteiten	leefkwaliteit platteland	Toerisme is goed voor de aantrekkelijkheid, leefkwaliteit en ontwikkeling van de economie in het rurale gebied, door streekproducten en banen in de toeristische sector te ontwikkelen.			http://www.mmm.fi/attachments/5quynGqYN/5paOlhQwF/Files/CurrentFile/Manner-Suomen_maaseudun_kehittam isohjelman_muutos_230109_EN.pdf	RDP Finland As-3	Finland
		Bevordering van toeristische activiteiten	Toerisme	optimalisatie van de kwaliteit van de recreatieve infrastructuur; uitbouw van onthaalknooppunten; streekeducatieve begeleiding van de bezoeker en educatieve infrastructuur; ontwikkeling en/of marketing van toeristische diensten die betrekking hebben op plattelandstoerisme	-		http://www2.vlaanderen.be/landbouw/downloads/eu/pdpo/pdpo2_d.pdf	POP 2007 - 2013 - As3	Vlaanderen
	12	Ruige speelnatuur	Recreatie, jeugd en gezondheid	Aanleg en onderhoud plus toegankelijkheid van een stukje rommelnatuur waar kinderen kunnen hutten bouwen etc.	Gerard Jagers op Akkerhuis	Alterra CE			NL
Verblijf en horeca	13	Behouden van kleinschalige boerderijcampings	Recreatie	Behouden van kleinschalige boerderijcampings door een toeslag per campingplaats als een camping kleiner is dan 40 plaatsen. Op de kleinschalige campings is er een intensief contact tussen de agrarische ondernemer en de campinggasten.	Gerard Migchels	Wageningen UR			NL

Educatie en recreatie

Subcategorie	Volgnummer	Titel	Opmerkingen	Opmerkingen	A Kansrijkheid			B Maatschappelijke relevantie				C Uitvoerbaarheid				D Draagvlak			
					1 Marktwerking?	2 Bovenwettelijk?	3 Staatssteun?	1 Maatschappij?	2 Bestaande dienst?	3 Gebieden?	4 Win-win?	1 Doel helder?	2 Maatregel helder?	3 Kosten helder?	4 Systematiek Catalogus?	5 Al in buitenland?	1 Boeren?	Totaal korte termijn	Totaal lange termijn
		8 Investeringsbudget educatieve faciliteiten op agrarische bedrijven	Brainstormsessie	Educatief éénmalig	3	1	3	4	5	1	3	1	1	1	1	3	1	28	23
		9 Vergoedingsregeling educatieve activiteiten door agrarische ondernemers	Brainstormsessie	Educatief Structureel	1	1	1	4	2	1	3	1	2	2	2	5	1	26	17
		10 Natuureducatiepark		Educatief éénmalig	3	1	3	4	5	1	3	1	1	1	1	3	1	28	23
Activiteiten		11 Ontwikkelen van activiteiten ihkv. Toerisme en recreatie		Educatief Structureel	1	1	1	4	2	1	3	1	2	2	2	5	1	26	17
		Het stimuleren en ontwikkeling van toeristische activiteiten		Educatief Structureel	1	1	1	4	2	1	3	1	2	2	2	5	1	26	17
		Het stimuleren en ontwikkelen van toeristische activiteiten	Op pagina 192 van het RDP staat een overzicht van maatregelen die genomen kunnen worden.	Educatief Structureel	1	1	1	4	2	1	3	1	2	2	2	5	1	26	17
		Bevordering van toeristische activiteiten		Educatief Structureel	1	1	1	4	2	1	3	1	2	2	2	5	1	26	17
		12 Ruige speelnatuur			1	1	1	5	3	1	3	1	2	2	1	1	1	23	19
Verblijf en horeca		13 Behouden van kleinschalige boerderijcampings		Toerisme structureel commercieel	5 valt af														

Educatie en recreatie

Subcategorie	Volgnummer	Titel	Categorie	Samenvatting	Contactpersoon/ idee	Organisatie	Website	Literatuur	Land
	14	Gastvrijheid via ondersteunende en kleinschalig Horeca	Recreatie	In Oost Nederland zijn initiatieven gericht op gastvrijheid. Ze vallen daar onder het label 'Kleinschalige ondersteunde horeca'. Er wordt langs wandelpaden koffie/gebak en een toilet aangeboden. De vergoeding is vrijwillig. De betrokken ondernemers geven invulling aan gastvrijheid als waarde van het platteland.	Gerard Migchels / Janneke Vader	Wageningen UR			NL
Informatie	15	Gebiedsgerichte voorlichting over diensten	Educatie	Het publiceren van de diensten die door een boer of collectief worden geleverd, gekoppeld aan het gebied, bijvoorbeeld via internet.	Jaap van Os	Alterra CL			NL
	16	Website opzetten; individueel of in verenigingsverband	Educatie		A. Dekking	PPO-AGV	http://www.ecolana.nl/	Dekking et al., 2008. EcoLaNa Grondfonds. PPO nr. 32500879.	nl

Educatie en recreatie

Subcategorie	Volgnummer	Titel	Opmerkingen	Opmerkingen	A Kansrijkheid			B Maatschappelijke relevantie				C Uitvoerbaarheid				D Draagvlak			Totaal lange termijn
					1 Marktwerving?	2 Bovenwettelijk?	3 Staatssteun?	1 Maatschappij?	2 Bestaande dienst?	3 Gebieden?	4 Win-win?	1 Doel helder?	2 Maatregel helder?	3 Kosten helder?	4 Systematiek Catalogus?	5 Al in buitenland?	1 Boeren?	Totaal korte termijn	
		14 Gastvrijheid via ondersteunende en kleinschalig Horeca			5 valt af														
Informatie		15 Gebiedsgerichte voorlichting over diensten		Informatieve toegankelijkheid éénmalig	3	1	1	5	3	1	3	1	2	2	1	1	1	25	21
		16 Website opzetten; individueel of in verenigingsverband		Informatieve toegankelijkheid éénmalig	3	1	1	5	3	1	3	1	2	2	1	1	1	25	21

Zorg

Subcategorie	Volgnummer	Titel	Categorie	Samenvatting	Contactpersoon/ idee	Organisatie	Website	Literatuur	Land
Zorg	1	Buiten werken	Gezondheid	Buiten werken is goed voor een mens. Inzetten van vrijwilligers en geschoolde krachten in landschapsondershoud	Raymond Schrijver	Alterra CL			NL
	2	Verkorten wachtlijsten in de zorg via zorglandbouw	Gezondheidszorg	Zorglandbouw draagt bij aan het verkorten van de wachtlijsten bij de gangbare aanbieders van zorg. Dit leidt tot vermindering van de maatschappelijke kosten. Een GLB bijdrage per client kan een extra impuls geven aan zorglandbouw en daarmee aan het verlagen van de wachtlijsten. De GLB bijdrage kan het hoogst zijn voor die groep van cliënten waarbij het bestaan van een wachtlijst leidt tot de hoogste maatschappelijk kosten.	Gerard Migchels/Riena Ferwerda	Wageningen UR		Meerwaarde landbouw en zorg / Zorgboerderijen voor kinderen met een autisme spectrum stoornis	NL
	3	Verlenen van zorg en activeren van zorgvragers op land- en tuinbouwbedrijven	Leefkwaliteit platteland / Multifunctionaliteit / Verbreding	Met deze maatregel worden land- en tuinbouwbedrijven die zorg als vorm van sociale verbreding op zich willen nemen financieel ondersteund door het vergoeden van de tijd die het landbouwersgezin besteedt aan de voorbereiding van activiteiten en de effectieve zorg voor de zorgvragers te vergoeden.	-		http://www2.vlaanderen.be/landbouw/downloads/eu/pdpo/pdpo2_d.pdf	POP 2007 - 2013 - As3	Vlaanderen
	4	Rugzakloze zorgdoelgroepen	Zorg, sociale cohesie	Zorgdiensten voor nieuwe doelgroepen (bijvoorbeeld zwerfjongeren), waarvoor (nog) geen zorginfrastructuur bestaat i.s.m. boeren, en doelgroepen zonder indicatie	Florence van den Bosch/ Jaap Meijer	Alterra CL resp. Transmissie			NL
	5	Extra functies zorglandbouw	Zorg, sociale cohesie, recreatie	Belonen van combinaties met zorglandbouw, zoals welkomstboerderijen, functie in kleine kernen, cultuurhistorische aankleding van dagbestedingsgebouwen, niet-gedekte kosten van dagbesteding (zoals materiaal voor landschapswerk), erfbeplanting, theeschenkerij etc.	Jaap Meijer	Transmissie			NL

Zorg

Subcategorie	Volgnummer	Titel	Opmerkingen	Opmerkingen	A Kansrijkheid			B Maatschappelijke relevantie			C Uitvoerbaarheid					D Draagvlak			
					1 Marktwerking?	2 Bovenwettelijk?	3 Staatssteun?	1 Maatschappij?	2 Bestaande dienst?	3 Gebieden?	4 Win-win?	1 Doel helder?	2 Maatregel helder?			3 Kosten helder?	4 Systematiek Catalogus?		
Zorg		1 Buiten werken	Het maatschappelijk belang is niet geheel duidelijk		3	1	1	5	5	1	2	2	2	5	3	3	2	35	24
		2 Verkorten wachtlijsten in de zorg via zorglandbouw	Is het gewenst om het GLB in te zetten voor structurele financiering van zorg? In het verleden zijn wel éénmalige investeringen tbv. aanpassingen of omvormen bedrijf gefinancierd uit POP.	Wat is de zorgmarkt en waar faalt deze? Daar is het ministerie van VWS dan verantwoordelijk voor. Als zorgboerderijen wachtlijsten wegwerken, werkt de markt dus goed	5, valt af														
		3 Verlenen van zorg en activeren van zorgvragers op land- en tuinbouwbedrijven			5, valt af														
		4 Rugzakloze zorgdoelgroepen	Idem als bij 2. Moet marktfalen in de zorg vanuit GLB worden opgelost?		1	1	3	5	1	1	5	1	5	5	3	5	3	39	26
		5 Extra functies zorglandbouw			5, valt af														

Bedrijfssystemen en gebiedsgericht werken

Subcategorie	Volgnummer	Titel	Categorie	Samenvatting	Contactpersoon/ idee	Organisatie	Website	Literatuur	Land
Biologische landbouw	1	Basis ondersteuning biologische melkveehouderij	Waterzuivering / milieu	Basisbeloning voor biologische landbouw van 220 euro per ha.	Arie van den Brand	Biologica / LTO	http://www.biologica.nl	brief aan de tweede kamer 1 december 2009. Lei-rapport 2009-01	NL
	2	Basis ondersteuning biologische varkenshouderij	Waterzuivering / milieu	Basisbeloning voor biologische landbouw van 220 euro per ha.	Arie van den Brand	Biologica / LTO	http://www.biologica.nl	brief aan de tweede kamer 1 december 2009. Lei-rapport 2009-01	NL
	3	Basis ondersteuning biologische pluimveehouderij	Waterzuivering / milieu	Basisbeloning voor biologische landbouw van 220 euro per ha.	Arie van den Brand	Biologica / LTO	http://www.biologica.nl	brief aan de tweede kamer 1 december 2009. Lei-rapport 2009-01	NL
	4	Biologische landbouw	Bedrijfssystemen, milieu, dierenwelzijn, biodiversiteit	Biologische landbouw heeft veel maatschappelijk gewenste effecten, maar alleen de bewuste consument, die bio koopt, betaalt daarvoor. De negatieve effecten van de gangbare landbouw worden echter door de hele maatschappij betaald, terwijl de consument dat niet in zijn portemonnee voelt. Subsidiering van biologische landbouw kan leiden tot meer bedrijven die omschakelen, het dalen van de winkelprijs en het daarmee toenemen van de vraag.		Biologica	www.biokennis.nl	Haveman Stortelder 2006, Wotrapport 39, LEI 2008-017	NL
		Organic Agriculture	Biologische landbouw	Strengthen organic agriculture and its development in the national market. Measure consists of two parts: - support and introduce organic practices on the one hand and support the development of a (national) market for organic products on the other hand.				POP	Catalunya
		Hectaresteyn voor biologische landbouwproductie	Biologische landbouw	Door de financiële ondersteuning van de biologische landbouwproductie worden de extra kosten vergoed die met deze maatregel gepaard gaan zodat de verdere afbouw van de sector kan stoppen en een realistische groei mogelijk wordt.	-		http://www2.vlaanderen.be/landbouw/downloads/eu/pdpo/pdpo_2_c.pdf	POP 2007 - 2013 - As2	Vlaanderen
		Reconversie van de varkenshouderij naar de biologische productiemethode	Biologische landbouw	Landbouwers die zich ertoe verbinden hun zeugenhouderij gedurende 5 jaar volgens de biologische productiemethode toe te passen kunnen hiervoor subsidie ontvangen.	-		http://www2.vlaanderen.be/landbouw/downloads/eu/pdpo/pdpo_2_c.pdf	POP 2007 - 2013 - As2	Vlaanderen
		Development of Organic Farming	Biologische landbouw	The purpose of the sub-measure is to facilitate organic agricultural production by promoting application of organic agriculture methods in the utilised agricultural land.				POP	Letland
		Het stimuleren van biologische productie tbv het milieu	milieu/ biodiversiteit	Het stimuleren van biologische productie van landbouwgewassen draagt bij aan een duurzaam gebruik van landbouwgronden en een verhoging van de biodiversiteit.			http://www.mmm.fi/attachments/5guynGgYN/5paOthQwF/Files/CurrentFile/Manner-Suomen_maaseudun_kehittamisojelman_muutos_230109_EN.pdf	RDP Finland As-2	Finland
		Het stimuleren van biologische productie tbv het milieu	milieu	Het stimuleren van biologische productie van landbouwgewassen draagt bij aan een duurzaam gebruik van landbouwgronden.			http://www.sweden.gov.se/content/1/c6/08/27/27/ee703769.pdf	RDP Zweden - As 2	Zweden
Andere bedrijfssystemen	5	Landschapsnorm voor biologische bedrijven	Bedrijfssystemen	Minimaal 5% areaal streekeigen landschapselementen die passen bij de ondergrond. Regelmatige vruchtwisseling op bouwlanden. Periodiek onderhoud landschapselementen. Biomassa dat daarbij vrijkomt wordt afgevoerd, gecomposteerd en binnen het bedrijf gebruikt. Weidevogelbescherming. 40% erf op streekeigen wijze groen aantrekkelijk ingericht. Vaste vergoeding per ha = 250,-.	Anton Stortelder	Alterra CE		Alterra-rapport 1711, LEI-rapport 2008-17	NL
	6	Boeren voor Natuur- natuurgericht bedrijf	Ecologie, waterkwaliteit, landschap, bedrijfssystemen	Gesloten kringloop binnen het bedrijf: geen aanvoer van mest of voer. In combinatie met natuurlijk of flexibel peilbeheer (hogere grondwaterstanden). Doel is creëren van diversiteit op het bedrijf ten bate van landschaps- en natuurwaarden. Extensivering bedient waterkwaliteit. Vermindert voedselkilometers (zie klimaat). Langjarige contracten vanwege ingrijpende wijzigingen in bedrijfsvoering (30 jaar)	Judith Westerink, Anton Stortelder etc	Alterra CL, CE	http://www.boerenvoornatuur.nl/	o.a. Stortelder et al 2001. De slechtste grond is de beste, Westerink et al 2009 Verhalen van Biesland 2008. Alterra-rapport 1805	NL
	7	Boeren voor Natuur- landschapsgericht bedrijf	Landschap, bedrijfssystemen	Het aanleggen en onderhouden van nieuwe streekeigen landschapselementen op in totaal 10% van het bedrijf, locaties zelf te selecteren door de boer. De landschapselementen mogen in principe verplaatst worden. De vergoeding is gebaseerd op de inzet van grond (waardedaling) en de onderhoudskosten. Langjarige contracten (30 jaar)	Anton Stortelder	Alterra CE	http://www.boerenvoornatuur.nl/	o.a. Stortelder et al 2001. De slechtste grond is de beste.	NL
	8	Stimuleren van gemengde bedrijven	Bedrijfssystemen	Gemengde bedrijven bieden meer mogelijkheden voor het kleiner maken van kringlopen. Bovendien bieden ze meer kansen voor een divers landschap.	Frans van Alebeek	PPO-AGV			NL
	9	Extensieve veehouderij	Bedrijfssystemen, bodem, water, biodiversiteit, milieu	Het houden van minder dieren per hectare, met lagere input van mest. Extensief beweiden in de Catalogus 2008 is niet jaar rond, of alleen in de vorm van zeldzame huisdierrassen.	Geert Peenstra e.a.	ondernemer			NL

Bedrijfssystemen en gebiedsgericht werken

Subcategorie	Volgnummer	Titel	Opmerkingen	Opmerkingen	A Kansrijkheid			B Maatschappelijke relevantie			C Uitvoerbaarheid					D Draagvlak			Totaal lange termijn
					1 Marktwerking?	2 Bovenwettelijk?	3 Staatssteun?	1 Maatschappij?	2 Bestaande dienst?	3 Gebieden?	4 Win-win?	1 Doel helder?	2 Maatregel helder?			3 Kosten helder?	4 Systematiek Catalogus?	5 Al in buitenland?	
Biologische landbouw		1 Basis ondersteuning biologische melkveehouderij	Deels betaald door markt voor biologische producten. Toch sprake van marktfalen: kosten en baten worden niet door dezelfde partijen gedragen (free riding). Maatschappij als geheel profiteert, een beperkte groep betaalt.		3	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	15	12
		2 Basis ondersteuning biologische varkenshouderij			3	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	15	12
		3 Basis ondersteuning biologische pluimveehouderij			3	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	15	12
		4 Biologische landbouw	Deels betaald door markt voor biologische producten. Toch sprake van marktfalen: kosten en baten worden niet door dezelfde partijen gedragen (free riding). Maatschappij als geheel profiteert, een beperkte groep betaalt.		3	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	15	12
		Organic Agriculture	marktontwikkeling, versterken sector, ook steun voor biologische manier van werken?																
		Hectaresteen voor biologische landbouwproductie	hectaresteen																
		Reconversie van de varkenshouderij naar de biologische productiemethode	hectaresteen																
		Development of Organic Farming	Promotie, voorlichting, onderzoek																
		Het stimuleren van biologische productie tbv het milieu	Vergoeding per ha																
		Het stimuleren van biologische productie tbv het milieu	certificeringskosten																
Andere bedrijfssystemen		5 Landschapsnorm voor biologische bedrijven	Aanvullend op basisbeloning. Bundel van maatregelen	Maatregelen deels vergelijkbaar met bijv Catalogus, maar dit is een bundel van maatregelen, anders georganiseerd	1	1	1	1	3	1	1	1	1	1	5	5	1	23	12
		6 Boeren voor Natuur- natuurgericht bedrijf	Twee bestaande staatssteunbeschikkingen, betreffen toestemming voor 2 pilotgebieden. Voor bredere toepassing is bredere toestemming nodig, of werken via Catalogus.	Toepasbaar in verschillende landschapstypen. Alleen veenweidegebied is lastig omdat eigen graanteelt nodig is.	1	1	3	1	3	1	1	1	1	1	3	1	1	19	14
		7 Boeren voor Natuur- landschapsgericht bedrijf	Door de Europese Commissie verwezen naar de SN-regeling																
		8 Stimuleren van gemengde bedrijven	Mogelijk is het lastig aan te tonen dat een gemengd bedrijf tot inkomstenderving leidt		1	1	3	3	1	1	3	2	5	5	5	3	3	36	23
		9 Extensieve veehouderij	Nog weinig concreet		1	1	1	3	3	1	1	2	1	5	1	1	3	24	17

Bedrijfssystemen en gebiedsgericht werken

Subcategorie	Volgnummer	Titel	Categorie	Samenvatting	Contactpersoon/ idee	Organisatie	Website	Literatuur	Land
	10	Zeldzame huisdierrassen als bedrijfssysteem	Bedrijfssystemen, cultuurhistorie, natuur	Vergoedingen in Catalogus zijn niet kostendekkend. Voor een bedrijf op basis van zeldzame huisdierrassen is hogere vergoeding nodig. Niet alle relevante rassen staan erin. Zeldzame huisdierrassen leiden tot extensiever systeem, met positieve effecten op natuurwaarden. Bovendien brengen ze diversiteit en streekeigenheid in het landschapsbeeld.	Gerold Rahmann	Instituut Okologischen Landbau		PLUREL working paper, Eelderink 2008	NL, DL
	11	Opslag voor gewenste bedrijfssystemen (modulair, b.v. biologisch, biol. dynamisch, verschillende typen van veehouderijsystemen uit oogpunt van diervriendelijkheid, energiegebruik, nutriëntenvastlegging, enz.)	Bedrijfssystemen	Puntensystemen, analoog aan b.v. energielabels van producten, maar dan voor bedrijfssystemen. Denk aan vergelijkbare puntensystemen van diverse keurmerken, zoals MBT, de Natuurnorm van Biologica, of de ANNA natuurmethoediek.	Frans van Alebeek	PPO-AGV			NL
Geïntegreerde landbouw	12	Integrated production systems	Milieu	The objective of this measure is the reduction of pollution of water and soils through the adoption of integrated production methods that make maximum use of the available natural resources.				POP . Er is veel literatuur over geïntegreerde productiemethoden	Catalunya
		Omschakeling naar geïntegreerde of biologische productiesystemen	Milieu / biodiversiteit?	Stimuleren van agrarische productievormen die verenigbaar zijn met de bescherming en verbetering van het milieu, het landschap en de natuurlijke hulpbronnen.			http://www.gpp.pt/drural/pdr/Proder_Nov.07.pdf	RDP Portugal - As2	Portugal
	13	Introducing and Promoting Integrated Horticulture	Geïntegreerd beheer, bedrijfssystemen	Geïntegreerde landbouw zit tussen biologisch en gangbaar in. Er worden minder kunstmest en bestrijdingsmiddelen gebruikt. Er is geen keurmerk voor. To eliminate the use of plant protection products and fertilizers and to promote the preservation of biological diversity by promoting application of the integrated growth methods in horticulture.				POP	Letland
	14	Geïntegreerde productiemethode voor pitfruit	Milieu	De landbouwer sluit een verbintenis af om gedurende 5 jaar pitfruit te telen onder de voorwaarden van de geïntegreerde productiemethode.	-		http://www2.vlaanderen.be/landbouw/downloads/eu/pdpo/pdpo_2_c.pdf	POP 2007 - 2013 - As2	Vlaanderen
Gebiedsgericht werken	15	Premie voor gebiedsgericht werken	Gebiedsgericht werken	Diverse maatregelen worden sterker als in een aaneengesloten gebied boeren met elkaar samenwerken in het aanbieden van de dienst. Bijvoorbeeld natuurvriendelijke oevers, landschapsstructuren, akkerranden, weidevogelbeheer, ecologische verbindingen, waterberging. Het realiseren van een groter aaneengesloten gebied zou extra beloond moeten worden.	Judith Westerink	Alterra CL		Wot-rapport 84	NL
	16	Weidevogelcollectief, effectief weidevogelbeheer	Bescherming soorten, gebiedsgericht werken	Meerdere boeren die gezamenlijk een aaneengesloten weidevogelgebied realiseren. Maar ook: maatregelen in Catalogus gaan niet ver genoeg en kunnen niet gecombineerd worden (vaste mest, hoge grondwaterstand, later maaien, lagere veebezetting, mozaiekbeheer)	Geert Peenstra, Warmelt Swart	ondernemer resp DLG	vogelbescherming		NL
	17	Stimuleren bedrijfssystemen die passen in Natura 2000 gebieden, in de EHS en in bufferzones rond die EHS	Bedrijfssystemen	Stimuleren van passende bedrijfssystemen in deze gebieden door een extra premie en/ of koppeling aan LFA subsidie.	Frans van Alebeek	PPO-AGV			NL
	18	Kleinschaligheid	Gebiedsgerichte landschapsdiensten	Kleinschalig landschap kan alleen door meerdere ondernemers in een aaneengesloten gebied die landschapselementen in stand houden en beheren	Raymond Schrijver	Alterra CL			NL
	19	Ecologische verbindingen	Gebiedsgericht werken, ecologie	Het wordt steeds moeilijker om de EHS door middel van aankoop te realiseren. Boeren kunnen door middel van de aanleg en het onderhoud van landschapselementen bijdragen aan ecologische verbindingen.	?	?			NL
	20	Inrichtingsmaatregelen door landbouwers in kader van kaderrichtlijn water	Waterberging, Gebiedsgericht	Het betreft inrichtingsmaatregelen voor waterconservering die in afgebakende beheergebieden worden ingesteld. Op basis van bepaalde criteria worden beheergebieden afgebakend. Voor het beheergebied worden vervolgens kwantitatieve en kwalitatieve doelstellingen voor waterconservering geformuleerd. Landbouwers komen slechts in aanmerking voor steun indien aangetoond wordt dat de vooropgestelde doelstellingen binnen het gebied gezamenlijk kunnen gerealiseerd worden. Naast de echte inrichtingsmaatregelen dient eveneens aandacht besteed te worden aan kennisuitwisseling en correcte afspraken tussen landbouwers onderling, en tussen landbouwers, waterbeheerders en natuurbeheerders ea.	-		http://www2.vlaanderen.be/landbouw/downloads/eu/pdpo/pdpo_2_c.pdf	POP 2007 - 2013 - As2	Vlaanderen

Bedrijfssystemen en gebiedsgericht werken

					A Kansrijkheid		B Maatschappelijke relevantie					C Uitvoerbaarheid					D Draagvlak			
Subcategorie	Volgnummer	Titel	Opmerkingen	Opmerkingen	1 Marktwerking?	2 Bovenwettelijk?	3 Staatssteun?	1 Maatschappij?	2 Bestaande dienst?	3 Gebieden?	4 Win-win?	1 Doel helder?	2 Maatregel helder?	3 Kosten helder?	4 Systematiek Catalogus?	5 Al in buitenland?	1 Boeren?	Totaal korte termijn	Totaal lange termijn	
	10	Zeldzame huisdierrassen als bedrijfssysteem	Wat zijn daadwerkelijke meerkosten?		1	1	1	3	3	1	1	2	2	2	1	1	1	20	16	
	11	Opslag voor gewenste bedrijfssystemen (modulair, b.v. biologisch, biol. dynamisch, verschillende typen van veehouderijsystemen uit oogpunt van diervriendelijkheid, energiegebruik, nutriëntenvastlegging, enz.)	Brainstormsessie	Komt overeen met diverse ideeën in deze categorie																
Geïntegreerde landbouw	12	Integrated production systems	Tussen gangbaar en biologisch. Er is geen keurmerk voor. Voor koffie komt UTZ in de buurt.	Er is veel literatuur over geïntegreerde productiemethoden.	1	1	1	1	1	3	3	1	1	5	3	1	1	23	14	
		Omschakeling naar geïntegreerde of biologische productiesystemen																		
	13	Introducing and Promoting Integrated Horticulture	Tussen gangbaar en biologisch																	
	14	Geïntegreerde productiemethode voor pitfruit		Maatregel is uitdovend in 2011																
Gebiedsgericht werken	15	Premie voor gebiedsgericht werken	Voorwaarde: vrijwilligheid. Grotere efficiëntie natuur, landschap en water	Gebiedsgericht werken leidt niet tot extra inkomstenderving maar wel tot meer maatschappelijk nut. Eerder had de EC moeite met betalen via ANVs, maar ook andere arrangementen zijn denkbaar. Wat is samenwerking waard? En hoe vergoeden, als percentage?	1	1	3	3	1	1	1	1	2	5	5	5	1	30	15	
	16	Weidevogelcollectief, effectief weidevogelbeheer	cluster 6 in Catalogus GBD		1	1	1	1	3	1	3	1	2	1	3	5	1	24	15	
	17	Stimuleren bedrijfssystemen die passen in Natura 2000 gebieden, in de EHS en in bufferzones rond die EHS	Brainstormsessie	Nog onvoldoende concreet. Wat is passend? Hoe een extra premie te onderbouwen richting Brussel?	1	1	3	3	1	1	3	2	5	5	5	3	3	36	23	
	18	Kleinschaligheid	Weinig concreet																	
	19	Ecologische verbindingen	Meerwaarde zit in gebiedsgericht werken																	
	20	Inrichtingsmaatregelen door landbouwers in kader van kaderrichtlijn water	inrichtingsmaatregelen tbv waterconservering tegen verdroging. Samenwerking tussen boeren verplicht		1	1	1	1	1	3	1	1	2	2	5	1	3	23	15	

Bijlage 4 Gevoeligheidstest

Subcategorie	Volg- nummer	Titel	A Kansrijkheid			B Maatschappelijke re				C Uitvoerbaarheid				D Draagvlak		Totaal lange termijn	Wie?		
			1 Marktwerking?	2 Bovenwettelijk?	3 Staatssteun?	1 Maatschappelij?	2 Bestaande dienst?	3 Gebieden?	4 Win-win?	1 Doel helder?	2 Maatregel helder?	3 Kosten helder?	4 Systematiek Catalogus?	5 Al in buitenland?	1 Boeren?			Totaal korte termijn	
Aangepast diermanagement	9	Koe in de wei	3	1	3	1		1	1	1	1	2	3	5	1	25	15	ond 3	
Aangepast diermanagement	9	Koe in de wei	3	1	3	1		1	1	1	1	1	1	1	5	1	21	14	ond 1
Aangepast diermanagement	9	Koe in de wei	1	1	3	1		1	1	3	1	1	1	1	5	1	21	14	ond 2
Aangepast diermanagement	9	Koe in de wei	3	1	1	1		1	1	1	1	1	2	1	5	1	20	12	ond 4
Aangepast diermanagement	9	Koe in de wei	1	1	1	1		1	1	1	1	2	2	3	5	3	23	13	ond 5
Aangepaste stallen	2	Comfortclass varkensstal	3	1	1	1		3	1	1	1	2	2	3	5	1	25	15	ond 3
Aangepaste stallen	2	Comfortclass varkensstal	3	1	3	1		1	5	1	1	1	1	3	5	3	29	20	ond 1
Aangepaste stallen	2	Comfortclass varkensstal	1	1	1	1		3	5	1	1	1	1	3	5	3	27	18	ond 2
Aangepaste stallen	2	Comfortclass varkensstal	1	1	1	1		1	5	5	1	1	5	3	5	1	31	18	ond 4
Aangepaste stallen	2	Comfortclass varkensstal	1	1	1	1		1	5	5	1	2	2	3	5	3	31	21	ond 5
Archeologie	1	Behoud van stroomruggen	1	1	3	1		1	1	3	1	1	1	3	5	1	23	14	ond 3
Archeologie	1	Behoud van stroomruggen	1	3	1	1		1	1	1	1	2	1	1	1	3	18	15	ond 1
Archeologie	1	Behoud van stroomruggen	1	1	1	1		1	1	1	1	1	1	1	5	3	19	12	ond 2
Archeologie	1	Behoud van stroomruggen	1	1	1	1		1	1	5	1	1	5	3	5	1	27	14	ond 4
Archeologie	1	Behoud van stroomruggen	1	1	1	1		1	1	3	1	2	5	3	5	3	28	15	ond 5
Bedrijfssystemen	4	Biologische landbouw	3	3	3	1		3	1	1	1	2	2	3	1	1	25	19	ond 3
Bedrijfssystemen	4	Biologische landbouw	3	1	3	1		3	1	1	1	1	5	3	3	1	27	16	ond 1
Bedrijfssystemen	4	Biologische landbouw	3	1	1	3		3	3	3	1	1	1	1	1	1	23	20	ond 2
Bedrijfssystemen	4	Biologische landbouw	1	1	1	1		1	1	1	1	1	1	3	1	1	15	10	ond 4
Bedrijfssystemen	4	Biologische landbouw	3	3	1	1		3	1	1	1	2	2	3	1	3	25	19	ond 5
Bijen	15	Bijenhoudery. Support of beekeeping to strengthen biodiversity in fragile zones.	1	1	1	3		1	1	3	1	2	2	3	3	1	23	15	ond 3
Bijen	15	Bijenhoudery. Support of beekeeping to strengthen biodiversity in fragile zones.	1	1	3	3		1	1	3	2	2	2	3	1	1	24	18	ond 1
Bijen	15	Bijenhoudery. Support of beekeeping to strengthen biodiversity in fragile zones.	1	1	1	1		1	1	1	1	1	1	1	5	1	17	10	ond 2

Subcategorie	Volg- nummer	Titel	A Kansrijkheid			B Maatschappelijke re				C Uitvoerbaarheid				D Draagvlak		Totaal lange termijn	Wie?			
			1 Marktwerking?	2 Bovenwettelijk?	3 Staatssteun?	1 Maatschappij?	2 Bestaande dienst?	3 Gebieden?	4 Win-win?	1 Doel helder?	2 Maatregel helder?	3 Kosten helder?	4 Systematiek Catalogus?	5 Al in buitenland?	1 Boeren?			Totaal korte termijn		
Landschapselementen		2 Opbrengsderving gewas door landschapselementen	1	1	1	1		1	1	1	1	1	2	1	5	1	18	10	ond 1	
Landschapselementen		2 Opbrengsderving gewas door landschapselementen	1	3 vervalt		1	1		1	1	1	1	2	2	1	5	1			ond 2
Landschapselementen		2 Opbrengsderving gewas door landschapselementen	1	1	3	1		3	1	3	1	1	5	1	5	1	27	16	ond 4	
Landschapselementen		2 Opbrengsderving gewas door landschapselementen	1	1	1	1		3	1	3	1	2	2	3	3	1	23	15	ond 5	
Landschapsschoon		11 Verbeteren van landschapsschoon en leefbaarheid	1	1	3	3		1	1	3	2	2	2	3	5	3	30	20	ond 3	
Landschapsschoon		11 Verbeteren van landschapsschoon en leefbaarheid	1	1	3	1		3	1	1	2	5	5	3	5	3	34	21	ond 1	
Landschapsschoon		11 Verbeteren van landschapsschoon en leefbaarheid	1	1	1	3		3	1	3	1	1	1	1	5	3	25	18	ond 2	
Landschapsschoon		11 Verbeteren van landschapsschoon en leefbaarheid	1	1	3	1		1	1	1	1	5	5	1	3	3	27	18	ond 4	
Landschapsschoon		11 Verbeteren van landschapsschoon en leefbaarheid	1	1	1	1		3	1	1	2	5	5	5	3	1	30	17	ond 5	
Nutrienten		21 Uitmijnen van fosfaat	1	1	1	1		3	1	1	1	1	1	3	5	1	21	12	ond 3	
Nutrienten		21 Uitmijnen van fosfaat	1	1	1	1		1	1	1	1	1	1	1	5	3	19	12	ond 1	
Nutrienten		21 Uitmijnen van fosfaat	1	1	1	1		1	1	5	2	1	1	1	5	5	26	19	ond 2	
Nutrienten		21 Uitmijnen van fosfaat	1	1	1	1		1	1	3	1	1	1	1	5	3	21	14	ond 4	
Nutrienten		21 Uitmijnen van fosfaat	1	1	1	1		1	1	3	1	2	2	3	5	3	25	15	ond 5	
Terugdringen gebruik chemische bestrijdingsmiddelen		13 Introductie van technieken (bv. Mechanische onkruidbestrijding) die het gebruik van gewasbeschermingsmiddelen verminderen	1	1	3	1		3	1	1	1	2	2	1	1	1	19	15	ond 3	
Terugdringen gebruik chemische bestrijdingsmiddelen		13 Introductie van technieken (bv. Mechanische onkruidbestrijding) die het gebruik van gewasbeschermingsmiddelen verminderen	1	1	1	1		1	1	1	1	1	1	1	1	1	13	10	ond 1	
Terugdringen gebruik chemische bestrijdingsmiddelen		13 Introductie van technieken (bv. Mechanische onkruidbestrijding) die het gebruik van gewasbeschermingsmiddelen verminderen	1	1	1	1		1	1	5	1	1	1	1	1	1	17	14	ond 2	
Terugdringen gebruik chemische bestrijdingsmiddelen		13 Introductie van technieken (bv. Mechanische onkruidbestrijding) die het gebruik van gewasbeschermingsmiddelen verminderen	1	1	1	1		1	1	1	1	1	2	1	1	3	16	12	ond 4	
Terugdringen gebruik chemische bestrijdingsmiddelen		13 Introductie van technieken (bv. Mechanische onkruidbestrijding) die het gebruik van gewasbeschermingsmiddelen verminderen	1	1	1	1		1	1	3	1	2	2	3	5	3	25	15	ond 5	
Terugdringen kunstmest		1 Gebruik dierlijke mest ipv kunstmest	1	1	1	1		3	1	1	1	2	2	2	5	1	22	13	ond 3	
Terugdringen kunstmest		1 Gebruik dierlijke mest ipv kunstmest	1	1	1	1		1	1	1	1	1	2	1	1	1	14	10	ond 1	
Terugdringen kunstmest		1 Gebruik dierlijke mest ipv kunstmest	1	1	1	1		1	1	5	1	1	1	1	5	3	23	16	ond 2	
Terugdringen kunstmest		1 Gebruik dierlijke mest ipv kunstmest	1	1	1	1		1	1	1	1	1	2	1	5	3	20	12	ond 4	

Subcategorie	Volg-nummer	Titel	A Kansrijkheid		B Maatschappelijke relevantie					C Uitvoerbaarheid					D Draagvlak		Totaal lange termijn	Wie?	
			1 Marktwerking?	2 Bovenwettelijk?	3 Staatssteun?	1 Maatschappelijk?	2 Bestaande dienst?	3 Gebieden?	4 Win-win?	1 Doel helder?	2 Maatregel helder?	3 Kosten helder?	4 Systematiek Catalogus?	5 Al in buitenland?	1 Boeren?				
Terugdringen kunstmest	1	Gebruik dierlijke mest ipv kunstmest	1	1	3	1		1	1	3	2	1	2	3	5	1	25	15	ond 5
Verbrede landbouw	20	Kleinschaligheidstoelage	3	1	3	3		3	1	3	2	2	3	5	1	32	22	ond 3	
Verbrede landbouw	20	Kleinschaligheidstoelage	3	1	3	5		1	1	3	5	5	5	5	1	43	28	ond 1	
Verbrede landbouw	20	Kleinschaligheidstoelage	1	1	3	2		1	1	3	2	5	5	1	5	3	33	22	ond 2
Verbrede landbouw	20	Kleinschaligheidstoelage	1	3	1	5		1	1	3	1	5	5	5	5	1	37	22	ond 4
Verbrede landbouw	20	Kleinschaligheidstoelage	1	3	5	1		1	1	3	1	5	5	5	5	3	39	24	ond 5
Verminderen voedselkilometers	11	Stimuleren productie gecertificeerde kwaliteits- en streekproducten	3	1	3	3		1	1	3	2	2	3	2	3	29	22	ond 3	
Verminderen voedselkilometers	11	Stimuleren productie gecertificeerde kwaliteits- en streekproducten	3	1	1	1		1	1	1	1	2	1	1	3	19	15	ond 1	
Verminderen voedselkilometers	11	Stimuleren productie gecertificeerde kwaliteits- en streekproducten	3	1	1	1		1	1	3	1	1	5	1	3	23	16	ond 2	
Verminderen voedselkilometers	11	Stimuleren productie gecertificeerde kwaliteits- en streekproducten	1	1	5	1		1	1	3	1	1	1	1	1	19	16	ond 4	
Verminderen voedselkilometers	11	Stimuleren productie gecertificeerde kwaliteits- en streekproducten	1	1	3	1		1	1	1	1	2	3	5	3	25	15	ond 5	
Vermindering emissie	2	Vermindering broeikasgasemissies door aanleg onderwaterdrains	1	1	3	1		1	1	1	1	1	1	5	1	19	12	ond 3	
Vermindering emissie	2	Vermindering broeikasgasemissies door aanleg onderwaterdrains	1	1	1	1		1	5	1	1	1	1	5	1	21	14	ond 1	
Vermindering emissie	2	Vermindering broeikasgasemissies door aanleg onderwaterdrains	1	1	1	1		1	1	3	1	1	1	5	1	19	12	ond 2	
Vermindering emissie	2	Vermindering broeikasgasemissies door aanleg onderwaterdrains	1	1	1	1		1	1	3	1	1	1	5	5	23	16	ond 4	
Vermindering emissie	2	Vermindering broeikasgasemissies door aanleg onderwaterdrains	1	1	1	1		1	1	3	1	2	2	3	5	3	25	15	ond 5
Waterberging	6	Bovengrondse Waterberging op graslandpercelen op lagere percelen	1	1	3	1		3	1	1	1	2	2	3	5	1	25	15	ond 3
Waterberging	6	Bovengrondse Waterberging op graslandpercelen op lagere percelen	1	1	1	1		3	1	1	1	1	2	1	1	1	16	12	ond 1
Waterberging	6	Bovengrondse Waterberging op graslandpercelen op lagere percelen	1	1	1	1		3	1	1	1	1	1	5	3	21	14	ond 2	
Waterberging	6	Bovengrondse Waterberging op graslandpercelen op lagere percelen	1	1	3	1		1	3	3	1	1	2	1	5	1	24	16	ond 4
Waterberging	6	Bovengrondse Waterberging op graslandpercelen op lagere percelen	1	1	1	1		3	3	5	1	2	2	5	5	1	31	19	ond 5
Waterkwaliteit	10	1) Helofytenfilters, Bergen van Beekwater 2) Aanleg en gebruik zuiveringssloot	1	1	3	1		3	1	1	1	1	2	1	5	1	22	14	ond 3
Waterkwaliteit	10	1) Helofytenfilters, Bergen van Beekwater 2) Aanleg en gebruik zuiveringssloot	1	1	1	1		1	1	1	1	1	1	1	3	15	12	ond 1	

Subcategorie	Volg-nummer	Titel	A Kansrijkheid			B Maatschappelijke relevantie					C Uitvoerbaarheid					D Draagvlak		Wie?
			1 Marktwerking?	2 Bovenwettelijk?	3 Staatssteun?	1 Maatschappelijk?	2 Bestaande dienst?	3 Gebieden?	4 Win-win?	1 Doel helder?	2 Maatregel helder?	3 Kosten helder?	4 Systematiek Catalogus?	5 Al in buitenland?	1 Boeren?	Totaal korte termijn	Totaal lange termijn	
Waterkwaliteit	10	1) Helofytenfilters, Bergen van Beekwater 2) Aanleg en gebruik zuiveringsloot	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	5	3	19	12	ond 2
Waterkwaliteit	10	1) Helofytenfilters, Bergen van Beekwater 2) Aanleg en gebruik zuiveringsloot	1	1	1	1	3	1	1	1	1	1	1	5	3	21	14	ond 4
Waterkwaliteit	10	1) Helofytenfilters, Bergen van Beekwater 2) Aanleg en gebruik zuiveringsloot	1	1	1	1	1	1	1	1	2	2	3	5	3	23	13	ond 5
Zeldzame rassen en gewassen	9	Behoud van genetisch patrimonium (veerassen) en andere inheemse diersoorten die in het rurale gebied voorkomen	1	1	3	3	1	1	3	1	2	1	3	1	1	22	17	ond 3
Zeldzame rassen en gewassen	9	Behoud van genetisch patrimonium (veerassen) en andere inheemse diersoorten die in het rurale gebied voorkomen	1	1	1	3	1	5	5	1	1	1	3	1	1	25	20	ond 1
Zeldzame rassen en gewassen	9	Behoud van genetisch patrimonium (veerassen) en andere inheemse diersoorten die in het rurale gebied voorkomen	1	1	1	1	3	1	3	1	1	1	3	1	3	21	16	ond 2
Zeldzame rassen en gewassen	9	Behoud van genetisch patrimonium (veerassen) en andere inheemse diersoorten die in het rurale gebied voorkomen	1	1	1	5	3	1	3	1	2	2	1	1	1	23	19	ond 4
Zeldzame rassen en gewassen	9	Behoud van genetisch patrimonium (veerassen) en andere inheemse diersoorten die in het rurale gebied voorkomen	1	1	1	5	1	1	3	1	2	2	3	5	3	29	19	ond 5
Zorg	10	Verkorten wachtlijsten in de zorg via zorglandbouw	1	5														ond 3
Zorg	11	Verkorten wachtlijsten in de zorg via zorglandbouw	3	1	3	5	3	5	5	1	1	1	5	5	1	39	28	ond 1
Zorg	12	Verkorten wachtlijsten in de zorg via zorglandbouw	1	3	3	5	1	5	5	2	5	5	5	5	1	46	31	ond 2
Zorg	13	Verkorten wachtlijsten in de zorg via zorglandbouw	3	1	3	5	1	1	5	1	1	5	3	3	1	33	22	ond 4
Zorg	14	Verkorten wachtlijsten in de zorg via zorglandbouw	3	3	3	5	3	3	3	1	2	2	5	5	3	41	29	ond 5

		ond 1	ond 2	ond 3	ond 4	ond 5	gemiddeld					
Subcategorie	Titel	Totaal kort	Totaal kort	Totaal kort	Totaal kort	Totaal kort	totaal	max	min	spreiding	SD	
Aangepast diermanagement	Koe in de wei	21	21	25	20	23	22	25	20	5	2,0	
Aangepaste stallen	Comfortclass varkensstal	29	27	25	31	31	29	31	25	6	2,6	
Archeologie	Behoud van stroomruggen	18	19	23	27	28	23	28	18	10	4,5	
Bedrijfssystemen	Biologische landbouw	27	23	25	15	25	23	27	15	12	4,7	
Bijen	Bijenhouderij. Support of beekeeping to strengthen biodiversity in fragile zones.	24	17	23	30	27	24	30	17	13	4,9	
Bodemstructuur	Behoud bodemstructuur: minder intensieve grondbewerking	22	23	29	28	39	28	39	22	17	6,8	
Braak	Braakgelegde strook langs akker	17	15	20			17	20	15	5	2,5	
Educatie	Investeringsbudget transparante bedrijven (of transparante voedselproductie)	29	24	31		35	30	35	24	11	4,6	
Gebiedsgericht	Inrichtingsmaatregelen door landbouwers in kader van kaderrichtlijn water	17	13	21	24	21	19	24	13	11	4,3	
Landschapselementen	Opbrengsderiving gewas door landschapselementen	18			27	23	23	27	18	9	4,5	
Landschapsschoon	Verbeteren van landschapsschoon en beleefbaarheid	34	25	30	27	30	29	34	25	9	3,4	
Nutrienten	Uitmijnen van fosfaat	19	26	21	21	25	22	26	19	7	3,0	
Terugdringen gebruik chemische bestrijdingsmiddelen	Introductie van technieken (bv. Mechanische onkruidbestrijding) die het gebruik van gewasbeschermingsmiddelen verminderen	13	17	19	16	25	18	25	13	12	4,5	
Terugdringen kunstmest	Gebruik dierlijke mest ipv kunstmest	14	23	22	20	25	21	25	14	11	4,2	
Verbrede landbouw	Kleinschaligheidstoelage	43	33	32	37	39	37	43	32	11	4,5	
Verminderen voedselkilometers	Stimuleren productie gecertificeerde kwaliteits- en streekproducten	19	23	29	19	25	23	29	19	10	4,2	
Vermindering emissie	Vermindering broeikasgasemissies door aanleg onderwaterdrains	21	19	19	23	25	21	25	19	6	2,6	
Waterberging	Bovengrondse Waterberging op graslandpercelen op lagere percelen	16	21	25	24	31	23	31	16	15	5,5	
Waterkwaliteit	1) Helofytenfilters, Bergen van Beekwater 2) Aanleg en gebruik zuiveringssloot	15	19	22	21	23	20	23	15	8	3,2	
Zeldzame rassen en gewassen	Behoud van genetisch patrimonium (veerassen) en andere inheemse diersoorten die in het rurale gebied voorkomen	25	21	22	23	29	24	29	21	8	3,2	
Zorg	Verkorten wachtlijsten in de zorg via zorglandbouw	39	46			41	42	46	39	7	3,6	

Bijlage 5 Projecten Functionele Agrobiodiversiteit (FAB)

Marie-José Smits

Wat is functionele agrobiodiversiteit?

Functionele biodiversiteit wil zeggen dat de landbouw probeert om zoveel mogelijk gebruik te maken van de aanwezige biodiversiteit om zo duurzaam mogelijk te produceren. Biodiversiteit is dus een middel voor een schonere en duurzamere productiewijze in de landbouw. (website LNV)

Een voorbeeld hiervan is dat men natuurlijke vijanden van plaagdieren probeert aan te trekken door akkerranden zo in te richten dat deze nuttig zijn voor de betreffende natuurlijke vijanden. Het gebruik van pesticiden kan zo teruggedrongen worden. Functionele agrobiodiversiteit kan ook gericht zijn op de bodem, bijvoorbeeld door de omstandigheden voor (regen)wormen in de bodem te verbeteren om zo de kwaliteit van de bodem te verbeteren. Daarnaast is er aandacht voor de relatie tussen biodiversiteit boven- en ondergronds.

Subcategorieën

- Functionele agrobiodiversiteit gericht op bovengrondse biodiversiteit
- Functionele agrobiodiversiteit gericht op ondergrondse biodiversiteit
- Functionele agrobiodiversiteit gericht op zowel boven- als ondergrondse biodiversiteit

Maatschappelijke prestaties:

- vermindering milieuschade door natuurlijke plaagbeheersing
- verbeteren oppervlaktewaterkwaliteit
- verbeteren gezondheidstoestand bodem
- verbeteren landschapskwaliteit
- bijdragen aan soortenrijkdom door akkerranden
- scouting van plaaginsecten en natuurlijke vijanden
- recreatie

Functionele agrobiodiversiteit en de Catalogus: bevindingen

De doelstellingen zoals beschreven in de catalogus komen veelal niet (geheel) overeen met de doelstellingen van de FAB projecten. De doelstellingen in de catalogus zijn met name gericht op natuur en/of landschap. De hoofddoelstelling van de FAB projecten is veelal milieu (bijv. minder gebruik pesticiden en/of kunstmest). De *maatregelen* komen echter deels wel overeen, bijvoorbeeld akkerranden. Zie het cluster Akkerranden in de catalogus (met als doelstelling flora en fauna in plaats van milieu).

Daarnaast gaat het bij FAB projecten veelal om meerdere doelstellingen naast elkaar. Bijvoorbeeld bij akkerranden gaat het om het gebruik van pesticiden te verminderen (door meer gebruik te maken van natuurlijke vijanden), maar daarnaast kunnen ook

landschappelijke doelstellingen, ecologische doelstellingen, recreatie (door een wandelpad of fietspad aan te leggen naast de akkerrand), etc. een rol spelen.

Bij FAB projecten worden veelal naast boeren ook andere grondeigenaren zoals gemeenten betrokken. Door de inrichting van een heel gebied aan te passen zodat bijvoorbeeld natuurlijke vijanden van plaagdieren meer kans krijgen, kan het milieu gespaard worden (minder pesticiden gebruik) en kunnen daarnaast andere doelstellingen behaald worden zoals hierboven genoemd (landschap, recreatie).

Bijlage 6 Configuraties rondom het GLB

Werkman & Termeer (2007) onderscheiden in het Nederlandse debat over het GLB zes configuraties met verschillende opvattingen en actoren rond de hierboven genoemde acht kernthema's. Hier hergroeperen we die configuraties als volgt:

De aanhangers van twee configuraties onderschrijven de aanpak van het huidige project om via het GLB agrariërs te betalen voor maatschappelijke doelen:

- 'Continuïteit en bestaanszekerheid: extensief, kleinschalig, voorstanders betaling maatschappelijke doelen. Vooral kleinschalige agrarische bedrijven, ook wel landbouworganisaties, agrarische vakbonden en politieke partijen.
- 'Natuur en solidariteit: natuur, landschaps- en milieuwaarden centraal, overheidsregulering en subsidie voor maatschappelijke doelen. Vooral natuur en milieuorganisaties, ontwikkelingsorganisaties en bepaalde politieke partijen. Ook wel burgers.

De aanhangers van twee andere configuraties zijn geen directe voorstanders om agrariërs te betalen voor maatschappelijke doelen, maar die benadering zou (onder voorwaarden) een onderdeel kunnen zijn van hun geprefereerde aanpak:

- 'Laveren en verbinden': zoeken naar de 'beste' oplossing door middel van onderzoek, schipperen met belangen en variatie, relatie Nederlandse landbouw met Europees en Mondiaal beleid, sturingsmogelijkheden zoeken. Vooral centrale overheid, met onderzoeksinstellingen en adviesorganisaties.
- 'Beleidsruimte leefomgeving': meer autonomie, inbreng in beleid en beleidsontwikkeling, ruimte voor RO. Vooral lokale overheden, ingegeven door wensen burgers en andere belanghebbenden.

De laatste twee configuraties uit Werkman & Termeer (2007) zijn uitgesproken tegenstanders van het idee om via het GLB agrariërs te betalen voor maatschappelijke doelen:

- 'Ondernemen': terugbrengen overheidsbemoeienis, ruimte voor grootschaligheid, groei, ondernemerschap. Vooral (grootschalige) agrarische bedrijven, in coalitie met landbouworganisaties en LNV.
- 'Normatief en ideologisch': eerlijkheid in de welvaartsverdeling tussen westerse en derde wereldlanden, collectieve ontwikkeling en vooruitgang, collectieve welvaart, dierenwelzijn, milieu. [...] Waarden realiseren door middel van ofwel openen wereldmarkt, afschaffen subsidies [...] ofwel juist verscherpte overheidsbemoeienis op o.a. realiseren van een eerlijke markt [...]. Actoren of activisten uit de extremere ontwikkelings-, dier-, natuur- en milieuhoek, politici, anti-globalisten, sommige actoren in consumenten-organisaties, bepaalde wetenschappers.

Het ligt voor de hand om te verwachten dat vanuit aanhangers van deze twee configuraties weerstanden zullen bestaan tegen de in dit project gekozen aanpak voor het subsidiëren c.q. betalen van maatschappelijke prestaties vanuit het GLB.

Bijlage 7 Beoordelingskader Maatschappelijke prestaties

Bas Breman & Frans van Alebeek, 23 maart 2009

A. Kansrijkheid

A1. Kan in deze maatschappelijke vraag/behoefte via marktwerking worden voorzien?

- nee (omschrijf zo mogelijk de belemmeringen en obstakels) (score = 1)
- onbekend (vraagarticulatie onder stakeholders gewenst) (score = 3)
- ja (graag onderbouwen met cases) (score: maatregel kan geschrapt uit groslijst)

A2. Zijn de met deze maatschappelijke prestatie te behalen resultaten of de onder deze te nemen maatregelen bovenwettelijk?

- ja (zo nodig onderbouwen met relevante nota's, rapporten etc.) (score = 1)
- onduidelijk (vraagarticulatie onder stakeholders gewenst) (score = 3)
- nee (score = prestatie kan uit groslijst geschrapt worden)

A3. Zijn er ten aanzien van deze prestatie problemen met staatsteun te voorzien?

- Nee (score = 1)
- Mogelijk (onderbouwen) (score = 3)
- Ja (score = 5) (soms moet die discussie toch aangegaan worden)

B. Maatschappelijke relevantie/behoefte

B1. Valt de voorgestelde maatschappelijke prestatie in één van de onderstaande clusters van doelen (A, B of C; clustering gebaseerd op de maatschappelijke consultatie rond het GLB)? Draagt de voorgestelde prestatie bij aan:

A	▪ een schoner milieu (water, lucht, bodem), <i>of</i> ▪ het tegengaan van (effecten van) klimaatverandering, <i>of</i> ▪ het behoud van waardevolle landschappen, <i>of</i> ▪ reële vergoedingen voor agrariërs voor beheer van het landschap, <i>of</i> ▪ verbetering van dierenwelzijn	(score = 1)
B	• het beter laten samengaan van natuur en landbouw, <i>of</i> • samenwerking tussen partijen voor een gebiedsgerichte benadering van natuur en landbouw, <i>of</i> • het informeren van burgers en consumenten over de herkomst en kosten van voeding	(score = 3)
C	▪ het toegankelijker maken van het platteland, <i>of</i> ▪ anders, <i>of</i> ▪ geen van de vorige doelen, <i>of</i> ▪ onduidelijk	(score = 5)

B2. Zijn er reeds andere bestaande maatschappelijke prestaties in Nederland die in deze maatschappelijke vraag/behoefte voorzien?

- nee (score = 1)
- onbekend (vraagarticulatie onder stakeholders gewenst) (score = 3)
- ja, maar de hier beschreven prestatie heeft een aantoonbare toegevoegde waarde voor de Nederlandse situatie (graag gemotiveerd aangeven) (score = 3)
- ja (graag onderbouwen met cases) (score: maatregel kan geschrapt uit groslijst)

B3. Is deze maatschappelijke prestatie ondersteunend aan en te combineren met bestaand beleid voor specifieke gebieden ? (Bijvoorbeeld Nationale Landschappen, Natura 2000, Kleinschalige landschappen, Vaarland, Stadsrandgebieden, Waterwingebieden, Grootschalige akkerbouwgebieden).

- ja, vult bestaand beleid aan en is daar goed mee verenigbaar (score = 1)
- ja, is ondersteunend maar verenigbaarheid is onduidelijk (vraagarticulatie onder stakeholders gewenst) (score = 3)
- nee, werkt niet ondersteunend en/of kan niet gecombineerd worden met bestaand beleid (score = maatregel moet herschreven worden voor specifieke gebieden waar deze wel en waar niet toepasbaar is) (score = 5)

B4. Levert de prestatie een bijdrage aan meerdere maatschappelijke doelen tegelijk (win-win)?

- Ja, duidelijk, in hoge mate en vooral doelen van een hogere orde (A) (score = 1)
- Ja, maar minder duidelijk of vooral doelen van een lagere orde (B en C) (score = 3)
- Nee (score = 5)

C. Uitvoerbaarheid

C1. Is het doel (c.q. het te bereiken resultaat) van de maatschappelijke prestatie voldoende helder? (Is voldoende achtergrondinformatie beschikbaar?)

- ja. (score = 1)
- nee, maar verheldering/aanscherping is eenvoudig (score = 2)
- nee (score = 5)

C2. Is de uitvoering van of zijn de te nemen maatregelen voor deze maatschappelijke prestatie voldoende helder/uitgewerkt? (Is voldoende informatie beschikbaar?)

- ja. (score = 1)
- nee, maar verheldering/aanscherping is eenvoudig (score = 2)
- nee (score = 5)

C3. Is de berekening van kosten voor de vergoedingengrondslag van deze maatschappelijke prestatie voldoende helder/uitgewerkt? (Is voldoende informatie beschikbaar?)

- ja. (score = 1)
- nee, maar verheldering/aanscherping is eenvoudig (score = 2)
- nee (score = 5)

C4. Sluit deze maatschappelijke prestatie aan bij bestaande prestaties en/of systematiek van de Catalogus Groenblauwe Diensten?

- ja en is daar eenvoudig aan toe te voegen (score = 1)
- ja, maar verdere uitwerking en toetsing is noodzakelijk (beschrijf zo mogelijk de belangrijkste noodzakelijke stappen) (score = 3)
- nee (vraagt om nieuwe uitwerking en toetsing) (beschrijf zo mogelijk de belangrijkste noodzakelijke stappen) (score = 5)

C5. Is deze of een sterk vergelijkbare maatschappelijke prestatie reeds vormgegeven in bestaande regelingen in de ons omringende EU landen?

- ja en is relevant en toepasbaar in de NL situatie (score = 1)
- ja, maar relevantie en aanpassingen voor de NL situatie moeten worden onderzocht en uitgewerkt (beschrijf noodzakelijke stappen) (score = 3)
- nee of niet bekend (is nader onderzoek gewenst?) (score = 5)

D. Draagvlak

D1. Is duidelijk welke partijen deze maatschappelijke prestaties zouden kunnen/willen leveren (draagvlak)?

- ja, partijen zijn duidelijk en er is draagvlak om prestaties te leveren (score = 1)
- nee, is niet duidelijk maar draagvlak is aannemelijk (score = 3)
- ja, het is duidelijk dat hier geen of weinig draagvlak voor zal zijn (score = 5)

Bijlage 8 Verder ontwikkeld beoordelings kader maatschappelijke prestaties

Bas Breman, Frans van Alebeek en Judith Westerink, september 2009

A. Kansrijkheid

A1. Is sprake van marktfalen?

- Ja, de prestatie wordt onvoldoende door de markt geprijsd of marktwerking leidt tot ongewenste externaliteiten (score = 1)
- Onbekend (score = 3)
- Nee, de markt is voldoende in staat om de prestatie te realiseren (score = maatregel kan geschrapt uit groslijst)

A2. Zijn de met deze maatschappelijke prestatie te behalen resultaten of de onder deze prestatie te nemen maatregelen bovenwettelijk?

- Ja (score = 1)
- Onduidelijk (nadere informatie nodig) (score = 3)
- Nee (score = maatregel kan uit groslijst geschrapt worden)

A3. Zijn er ten aanzien van deze prestatie problemen met staatsteun te voorzien?

- Nee (score = 1)
- Mogelijk (onderbouwen) (score = 3)
- Ja (score = 5) (soms moet die discussie toch aangegaan worden)

B. Maatschappelijke relevantie/behoefte

B1. Valt de voorgestelde maatschappelijke prestatie in één van de onderstaande clusters van doelen (A, B of C; clustering gebaseerd op de maatschappelijke consultatie rond het GLB)? Draagt de voorgestelde prestatie bij aan:

A	▪ een schoner milieu (water, lucht, bodem), <i>of</i> ▪ het tegengaan van (effecten van) klimaatverandering, <i>of</i> ▪ het behoud van waardevolle landschappen, <i>of</i> ▪ reële vergoedingen voor agrariërs voor beheer van het landschap, <i>of</i> ▪ verbetering van dierenwelzijn	(score = 1)
B	• het beter laten samengaan van natuur en landbouw, <i>of</i> • samenwerking tussen partijen voor een gebiedsgerichte benadering van natuur en landbouw, <i>of</i> • het informeren van burgers en consumenten over de herkomst en kosten van voeding	(score = 3)
C	▪ het toegankelijker maken van het platteland, <i>of</i> ▪ anders, <i>of</i> ▪ geen van de vorige doelen, <i>of</i> ▪ onduidelijk	(score = 5)

B2. Is deze prestatie al mogelijk via bestaande subsidieregelingen of de Catalogus Groenblauwe Diensten?

- Nee (score = 1)
- Onbekend (nadere informatie nodig) (score = 3)
- Ja, maar de hier beschreven maatregel is een aanvulling op/ een verbetering van de huidige mogelijkheden, of de maatregel is nog niet overal in Nederland mogelijk (graag gemotiveerd aangeven) (score = 3)
- Ja (graag onderbouwen met cases) (score = maatregel kan geschrapt uit groslijst)

B3. Is deze maatschappelijke prestatie ondersteunend aan en te combineren met bestaand beleid voor specifieke gebieden ? (Bijvoorbeeld Nationale Landschappen, Natura 2000, Kleinschalige landschappen, Vaarland, Stadsrandgebieden, Waterwingebieden, Grootchalige akkerbouwgebieden).

- ja, vult bestaand beleid aan en is daar goed mee verenigbaar (score = 1)
- Verenigbaarheid is onduidelijk (nadere informatie nodig) (score = 3)
- Ja, is verenigbaar maar levert geen bijdrage aan het beleid voor specifieke gebieden (score = 3)
- Nee, de prestatie kan niet gecombineerd worden met beleid voor specifieke gebieden, de maatregel moet herschreven worden voor gebieden waar deze wel en waar niet toepasbaar is. (score = 5)

B4. Levert de prestatie een bijdrage aan meerdere maatschappelijke doelen tegelijk (multifunctioneel)?

- Ja, duidelijk, in hoge mate en vooral doelen van een hogere orde (A) (score = 1)
- Ja, maar minder duidelijk of vooral doelen van een lagere orde (B en C) (score = 3)
- Nee (score = 5)

B5. Is de prestatie innovatief?

- Ja, de prestatie betekent een grote innovatie van de landbouw en/of de sector waar de prestatie zich op richt (score = 1)
- Ja, de prestatie is een kleine innovatie van de landbouw en/of de sector waar de prestatie zich op richt (score = 3)
- Nee, het gaat om een prestatie die al wel bekend was maar momenteel nog niet wordt gesubsidieerd (score = 5)

C. Uitvoerbaarheid

C1. Is het doel (c.q. het te bereiken resultaat) van de maatschappelijke prestatie voldoende helder? (Is voldoende achtergrondinformatie beschikbaar?)

- Ja (score = 1)
- Nee, maar verheldering/aanscherping is eenvoudig (score = 3)
- Nee (score = 5)

C2. Is de uitvoering van of zijn de te nemen maatregelen voor deze maatschappelijke prestatie voldoende helder/uitgewerkt? (Is voldoende informatie beschikbaar?)

- Ja. (score = 1)
- Nee, maar verheldering/aanscherping is eenvoudig (score = 3)
- Nee (score = 5)

C3. Is de berekening van kosten voor de vergoedingen grondslag van deze maatschappelijke prestatie voldoende helder/uitgewerkt? (Is voldoende informatie beschikbaar?)

- Ja. (score = 1)
- Nee, maar verheldering/aanscherping is eenvoudig (score = 3)
- Nee (score = 5)

C4. Sluit deze maatschappelijke prestatie aan bij de systematiek van de Catalogus Groenblauwe Diensten?

- Ja en is daar eenvoudig aan toe te voegen (score = 1)
- Ja, maar verdere uitwerking en toetsing is noodzakelijk (score = 3)
- Nee (vraagt om nieuwe uitwerking en toetsing) (score = 5)

C5. Is deze of een sterk vergelijkbare maatschappelijke prestatie reeds vormgegeven in bestaande regelingen in de ons omringende EU landen?

- Ja en is relevant en toepasbaar in de NL situatie (score = 1)
- Ja, maar relevantie en aanpassingen voor de NL situatie moeten worden onderzocht en uitgewerkt (score = 3)
- Nee of niet bekend (is nader onderzoek gewenst?) (score = 5)

C6. Is controle op uitvoering van de maatregelen uitvoerbaar?

- Ja, controle is eenvoudig (score = 1)
- Ja, maar het aantonen van het al. dan niet uitgevoerd zijn van de maatregelen is moeilijk of bureaucratisch (score = 3)
- Nee, controle is praktisch onmogelijk (score = 5)

C7. Is monitoring van de resultaten uitvoerbaar?

- Ja, monitoring is goed uitvoerbaar (score = 1)
- Ja, maar monitoring is complex en duur (score = 3)
- Nee, een relatie tussen prestatie en resultaat is niet te leggen via monitoring (score = 5)

D. Draagvlak

D1. Is duidelijk welke partijen deze maatschappelijke prestaties zouden kunnen/willen leveren (draagvlak)?

- Ja, partijen zijn duidelijk en er is draagvlak om prestaties te leveren (score = 1)
- Nee, is niet duidelijk maar draagvlak is aannemelijk (score = 3)
- Ja, het is duidelijk dat hier geen of weinig draagvlak voor zal zijn (score = 5)

D2. Is duidelijk welke partijen deze maatschappelijke prestaties zouden kunnen/willen betalen? (bijvoorbeeld gemeenten, waterschappen, andere ministeries)

- Ja, partijen zijn duidelijk en er is draagvlak om prestaties te willen betalen (score = 1)
- Nee, is niet duidelijk maar draagvlak is aannemelijk (score = 3)
- Ja, het is duidelijk dat hier geen of weinig draagvlak voor zal zijn (score = 5)

Bijlage 9 Deelnemers workshop LNV 1 juli 2009

GLB en maatschappelijke diensten

Locatie: Programmadirectie GLB, Den Haag

Aanwezig:

Tim Verhoef (gastheer, Programmadirectie GLB)

Jan Gerrit Deelen (Programmadirectie GLB)

Gerard van Wakeren (Directie Regionale Zaken/ Programmadirectie GLB)

Patricia Braaksma (Programmadirectie GLB)

Sicco Stortelder (Directie AKV)

Hans van den Heuvel (Directie NLP)

Sabine Ketele (Directie NLP)

Harry van der Linden (Directie Regionale Zaken)

Xander Beks (Directie AKV)

Judith Westerink (Alterra, projectleider)

Marie-José Smits (LEI, projectmedewerker, notulist)

